

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 891.550 (091) (83.3)

ШАРИФЗОДА БОЙМУРОД БОБОПУР

**ХОҶОНӢ ВА ТАҲАВВУЛИ ҚАСИДА ДАР АДАБИЁТИ ФОРСИИ
ТОҶИКӢ (АСРҲОИ X-XIII)**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илми филология аз
рӯйи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ

ДУШАНБЕ – 2023

Диссертатсия дар кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикии факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ба анҷом расидааст.

Муқарризони расмӣ:

Салимӣ Носирҷон Юсуфзода – доктори илми филология, профессор, академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, узви Комиссияи марказии интихобот ва раёйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Тағаймуродов Рустам Ҳакимович – доктори илми филология, профессори кафедраи адабиёти тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав»;

Қаландариён Ҳоким Сафар – доктори илми филология, директори Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Баҳодур Искандарови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

Муассисаи пешбар: **Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.**

Ҷимояи диссертатсия «25» январи соли 2024, соати 13:00 дар маҷлиси шурои диссертатсионии 6Д.КOA-020-и назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (суроға: шаҳри Душанбе, Буни Ҳисорак, бинои таълимии №10, толорои шурои олимони факултети филология) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия дар китобхонаи марказии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) ва тавассути сомонаи www.tnu.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи «___» _____ соли 2023 тавзеъ шудааст.

**Котиби илмии
шурои диссертатсионӣ,
доктори илми филология**

Сирочиддини Эмомалӣ

МУҚАДДИМА

Мубрами мавзуи таҳқиқ. Хоқонии Шарвонӣ ҳарчанд дар аксар навъҳои ғиноии шеър таъъозмӯй кардааст, ўро бештар чун устои қасида шинохтаанд ва фазилатҳои эҷодияшро ҳамаи сарчашмаҳои адабӣ бештар ба ин навъи шеър нисбат додаанд. Мушаххас намудани мақому мартабаи Хоқонӣ дар таърихи таҳаввули қасида аз масъалаҳои баҳсталаби илми адабиётшиносӣ мебошад, зеро аз рӯйи натиҷаи таҳқиқоти аксари муҳаққиқон қасоиди Анварӣ нуктаи олии инкишофи ин навъи шеърӣ ба ҳисоб меравад ва бархе Анвариро «паёмбари қасидасароён»-и адабиёти форсии тоҷикӣ муаррифӣ кардаанд. Масъалаи мувозанати Хоқонӣ ва Анварӣ яке аз мавзуоти умдаи нақд ва суҳаншиносии асримиёнагӣ ба шумор меравад. Перомуни ин масъала то кунун муҳаққиқон мулоҳизоти мухталиф баён менамоянд. Аммо ин нукта бебаҳс аст, ки меъёри асосии таъйин намудани мақому мартабаи Анварӣ танҳо мадҳияҳои ўст ва пешоҳанги қасидасароёнӣ адабиёти асримиёнагӣ қарор гирифтани ў ҳам ба ҳамин нукта алоқамандӣ дорад. Аз он ҷо, ки шоирони мадҳасаро, хосса суҳанварони садаи дувоздахуми мелодӣ, ки нуктаи олии шукӯҳи қасида ба ин давра рост меояд, дар ситоиши мамдуҳони худ аз тамоми донишҳои баҳрагирифташон истифода кардаанд, маърифат ва дарк кардани он қасоид барои муҳаққиқон имрӯз мушкилиҳои зиёдеро пеш овардааст. Бо вучуди нашр гардидани фарҳангу луғатҳо ва шарҳу тафсириҳои фаровон перомуни ашъори Хоқонӣ ва Анварӣ ҳанӯз арзиши воқеии қасоиди мадҳии онҳо мушаххас нагардидааст.

Агар шуҳрати Анварӣ танҳо ба қаламрави мадҳ маҳдуд шуда бошад, Хоқонӣ чун шоири қасидасаро дар баробари мадҳа тавонистааст, ки дар ирфону тасаввуф, марсияву ҳабсия, фаҳрияву ҳачвия, зухдиёту ашъори ахлоқӣ таъъозмӯй намуда, ҳамаи ин мавзуотро дар либоси тозаии шеър, тасвириҳои олий ва шеваи ба худ хос пешкаш созад, ки чунин сабки баён то ба ў собиқа надошт. Ҳамин амр боис мегардад, ки шоирони қасидасароӣ баъд аз Хоқонӣ қасоидашро тазмину татабуъ намоянд ва барояш мақому мартабаи волоро нисбат диҳанд.

Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Хоқонии Шарвонӣ аз зумраи суҳанваронест, ки дар адабиёти форсии тоҷикӣ бо падида овардани мактаби вижаи адабӣ шуҳрати волоеро соҳиб гаштааст. Нақш ва таъсири Хоқониро метавон дар осори аксарияти шоирони баъди ў мушоҳида кард. Чунончи, Фаридаддини Аттор, Мавлавии Балхӣ, Саъдӣ, Амир Хусрав, Ҳоҷи Қирмонӣ, Салмони Соваҷӣ, Носири Бухорӣ, Шох Неъматуллоҳи Валӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Урфӣ, Назирӣ, Мирзо Бедил, Қоонӣ ва дигарон ашъори ўро тазмину татабуъ намуда, барояш мартабаи баландеро қойл шудаанд.

Аз дигар ҷониб, нобасомониҳои рӯзгор, ҳодисаю воқеаҳои пурфочиаи ба сари шоир омада боиси пайдо гардидани масъалаҳои зиёде марбут ба шахсияти эҷодии ў шудаанд, ки ин падида муҳолифати афкорро байни муҳаққиқон ба вучуд овардааст. Бозофаринии илмии зиндагиномаи Хоқонӣ яке аз масъалаҳои муҳимми илми адабиётшиносӣ барои оянда мебошад.

Бо он ки дар олами эҷод Хоқонӣ аз рӯйи қасидаҳои олияш шуҳрат дорад, аммо дар офариниши ғазал низ нақши ӯро муҳаққиқону суҳаншиносон эътироф кардаанд ва барои таҳқиқи вижагиҳои сабки эҷодии ӯ пажӯҳиши ин масъала аз ҳар ҷиҳат муҳим ба назар мерасад.

Нақши Хоқонии Шарвонӣ дар таҳаввули сабки шеъри асримиёнагӣ то андозаест, ки ҳамаи муҳаққиқони сабкшинос ҳангоми баррасӣ ва таҳқиқи сабки шеър фазилатҳои суҳанварӣ ва навовариҳои ӯро дар ин ҷода зикр кардаанд. Сабкшиносии қасоиди Хоқонӣ барои муайян намудани чараёни таҳаввул ва ташаккули сабки шеъри классикӣ заминаи мусоид фароҳам меорад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Мақому мартаба ва фазилатҳои эҷодии ин шоири соҳибсабку мухтареъро аз замони зиндагиаш то ба имрӯз суҳанварону суҳансанҷон арҷ гузоштаанд. Ихтирооти Хоқонӣ дар рӯзгори худи ӯ мавриди эътирофи аҳли адаб ва соҳибони тазкираву дигар сарчашмаҳо қарор гирифтааст.

Дар китобҳои оид ба таърих, луғатномаҳо, тазкираҳо ва фарҳанги гузашта аз ашъори Хоқонӣ зиёд иштиҳод намудаанд. Густариши доманаи тахайюл, вусъати иттилоот, диди амиқ ва шинохти дақиқи шоир аз ҳавзаи зиндагию таъсираш дар баробари ҳаводис боиси таваччуҳи арбоби фазлу адаб қарор гирифтани ӯ гаштааст.

Таҳқику баррасии осори Хоқонӣ имрӯз ба як чараёни густардаи адабӣ бадал шудааст ва тамоюли босуръати хоқонишиносӣ боиси пайдо шудани шарҳу тавзеҳот, пажӯҳишҳои фаровони паҳлуҳои гуногуни осори ин суҳанвари мумтозро таъмин намудааст.

Ба омӯзиши эҷодиёти Хоқонӣ олимони аврупоӣ аз садаи ҳабдахуми мелодӣ оғоз кардаанд. Соли 1697 муҳаққиқи фаронсавӣ Д'Ербло дар тадқиқоташ аз Хоқонӣ мисол оварда, ӯро чун шоири бомаҳорати форс муаррифӣ кардааст.¹ Баъди ин дар тадқиқоти Ш. Шарден², С. Руссо³, И. Ҳаммер⁴, Ф. Шармуа, ки ӯро «шоҳи шоирон» гуфтааст⁵ ва В. Аузли⁶ маълумоти мухтасар дар бораи маъруфияти Хоқонӣ баён гардидааст.

Ба эҷодиёти Хоқонӣ бори аввал мустаҳриқони рус ба таври ҷиддитар даст задаанд. Этнограф ва ҷуғрофиёдони рус Н. Хаников ҳангоми иҷрои вазифаи консулӣ дар Табрёз ба эҷодиёти Хоқонӣ мароқ зоҳир намудааст. Ӯ соли 1864 тадқиқоти худро нашр кард ва дар он ҷаҳор шеъри Хоқониро дар тарҷумааш овардааст, ки яке аз он шеърҳо қасидаи тарсоия мебошад.⁷ Рисолаи Н. Ханиковро А. Зарринқӯб баҳои баланд дода навиштааст, ки «Ҷанбаи башарии осори Хоқонӣ зоҳиран дар таҳқиқоти Хаников, ки дар баёни авзои муҳити ҳаёти шоир бештар ҷаҳд кардааст, равшантар ҷилва мекунад»⁸.

¹ D'Herbelot. *Bibliothèque Orientale ou dictionnaire universel contenant*. Vol.2. – Paris, 1697. – P. 415.

² Chardin, Ch. *Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient* / Ch. Chardin Ch. – Paris, 1723. – P. 279-280.

³ Rousseau, S. *The flowers of Persian literature* / S. Rousseau S. – London, 1801. – P. 11-18.

⁴ Hammer. *Geschichte der schonen Redekunste Persiens*. – Wien, 1818. – P. 127-130.

⁵ Charmoy, F.B. *Expedition d'Alexandre le Grand contre les Russes* / F.B. Charmoy. – Peterburg, 1829. – P.29-37.

⁶ Ouseley, V. *Biographical notices of Persian poets* / V. Ouseley. – London, 1864. – P. 157-160.

⁷ Khanykof, N. *Memoire sur Khagani poete persan* / N. Khanykof // *Journal Asiatique*. – VI seria. – t. V, 1864, t.VI, 1865.

⁸ Зарринқӯб, Абдулҳусайн. Дидор бо Каъбаи ҷон. Дар бораи зиндагӣ, осор ва андешаи Хоқонӣ / А, Зарринқӯб. – Техрон: Суҳан, 1378. – С. 27.

Баъд аз Н. Хаников муҳаққиқи дигари рус К. Залеман соли 1875 рисолаи худро таҳти унвони «Рубоиёти Хоқонӣ» нашр намуд ва дар он оид ба ҳаёт ва фаъолияти эҷодии шоир маълумот дода, 254 рубоии ӯро дар асл ва тарҷума овардааст.¹ А. Зарринкӯб менависад, ки «Назарияи Залеман дар бораи рубоиёти Хоқонӣ низ рисолаи дақиқ аст, ки аз манобеъ ва фаохирису луғоту мутуни машҳур машҳун аст. Маъазолик, мутолиот ва таҳқиқоти ӯ аз он чи Хаников ёфтааст, таҷовуз намекунад. Залеман ба сароҳат эътироф мекунад, ки мутолиаи муҳимтарин маъхазии таърихи ҳаёти Хоқонӣ, яъне қасоиди ӯро пас аз он ки фаҳмид, бидуни мурочиа ба шарҳ фаҳми он хорич аз ҳитаи қудрати ӯст, тарк кардааст».²

Хулосаи тадқиқоти хоқонишиносон ин аст, ки ба истиснои тадқиқоти В. Минорский мусташирқони ғарбӣ ва рус, аз ҷумла Ҳ. Этте, Э. Браун, А. Арбери, Ю.Н. Марр, К.И. Чайкин, А.В. Болдирев, О.Л. Вилчевский, дар маҷмуъ, навиштаҳои Хаников ва Залеманро тақрор кардаанд.³

Қасидаи тарсоияи Хоқониро бори аввал ба таври нисбатан мукамал шарқшиноси рустабори сокини Англия Владимир Минорский ба забони англисӣ шарҳ додааст ва рисолаи ӯро Абдулҳусайни Зарринкӯб тарҷума ва дар Эрон ба нашр расонида буд.⁴

Дар шарқшиносии замони Шуравӣ тадқиқоту мақолаҳои Ю.Н. Марр, К.И. Чайкин, Е.Э. Бертелс, А.В. Болдирев, К. Кримский, О.Л. Вилчевский, Г. Ораслӣ, М. Рафилӣ, М. Қулизода, М. Султанов, С.Д. Ризоқулизода, Ғ. Кендлӣ қобили таваҷҷуҳанд.

Дар мукотибаҳои Ю. Марр ва К. Чайкин масъалаҳои зиёди марбут ба ҷанбаи насронияти девони Хоқонӣ баррасӣ гардидаанд.

Дар Озарбойҷон тадқиқоти нисбатан мукамал ба қалами Ғаффор Кендлӣ тааллуқ дорад,⁵ ки дар Эрон тарҷума ва нашр гардидааст.⁶

Хоқонишиносӣ дар Эрон имрӯз вусъати тоза пайдо намуда, маърифати андешаву афкори вай дидгоҳҳои тозаеро ба вучуд овардаанд. Агар аз мақолаҳои алоҳида бигзарем, маҷмуаи мақолот, тадқиқот ва шуруҳи осори ӯ густариши хосса пайдо кардааст.

Аввалин маълумоти муфассал дар бораи шарҳи ҳол, маҳалли таваллуд, вижагиҳои сабку шеваи суҳан, ахлоқ, осор, салотину шуарои муосир, соли вафот ва намунаҳои ашъори Хоқонӣ дар тадқиқоти муҳаққиқи маъруф Бадеъуззамони Фурӯзонфар гирд оварда шудааст.⁷ Мавриди зикр аст, ки

¹ Залеман, К. Четверостишия Хагани / К. Залеман. – СПб, 1875.

² Зарринкӯб, Абдулҳусайн. Дидор бо Каъбаи ҷон. Дар бораи зиндагӣ, осор ва андешаи Хоқонӣ / Абдулҳусайни Зарринкӯб. – Техрон: Сухан, 1378. – С. 26.

³ Рзақулизаде, С.Д. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани / С.Д. Рзақулизаде. – Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1962. – С. 11.

⁴ Минорский, Владимир Фёдорович. Шарҳи қасидаи тарсоияи Хоқонӣ. Тарҷумаи Абдулҳусайни Зарринкӯб / Владимир Фёдорович Минорский. – Техрон: Интишороти Сурӯш, 1348. – 114 с.

⁵ Кендлӣ, Ғаффор – Херисчи Али огли. Хакани Ширвани. Жизн, эпоха, среда / Ғаффор Кендлӣ – Херисчи Али огли / Автореф. дис. на соиск. уч.ст. д-ра филол. наук. – Баку, 1972. – 214 с.

⁶ Кендлӣ, Ғаффор. Хоқонии Шарвонӣ. Ҳаёт, замон ва муҳити ӯ (Тарҷумаи Мирҳидояти Ҳисорӣ) / Ғаффор Кендлӣ. Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Маркази нашри донишгоҳӣ, 1374. – 713 с.

⁷ Фурӯзонфар, Бадеъуззамон. Сухан ва суҳанварон / Бадеъуззамони Фурӯзонфар. – Техрон: Хоразмӣ, 1369. – С. 612-642.

аксарияти хоқонишиносони эронӣ дар пешгуфтори китобҳои шарҳу тафсириҳои ба Хоқонӣ анҷомдодашон ба маълумоти додаи Фурӯзонфар така намудаанд.

Маълумоти Алии Абдуррасулӣ дар муқаддимаи девони шоир, ки бори аввал чоп шуда буд, хеле мухтасар, ҳамагӣ даҳ саҳифаро дарбар гирифтааст.

Хидмати бузурги дигарро дар муаррифии Хоқонӣ Саййид Ҳасан Содоти Носирӣ анҷом додааст. Ӯ хангоми таҳияи тазкираи «Оташкада»-и Озар¹ аз саҳифаи 148 то 195 зери унвони «Шуарои Озарбойҷон – Шарвон» маълумоти мухтасари Озарро дар бораи Хоқонӣ ва чанд намунаи қасидаву ғазал, қитъа ва пораҳои маснавии «Тухфат-ул-Ироқайн»-и ӯ зикр карда, дар хошияи тазкира тавзеҳоти омӯзандаву муҳаққиқонаро анҷом додааст. Аҳаммияти хосси ин бахши тазкира дар он аст, ки таҳиягар маъхазҳои зиёдеро оид ба Хоқонӣ бо зикри мушаххасоти шумораи саҳифаҳо дарҷ намудааст ва ин заҳмати ӯ кори муҳаққиқонро барои минбаъд осон намудааст.

Пас аз Бадеъуззамони Фурӯзонфар ва Алии Абдуррасулӣ дар муаррифии Хоқонӣ ва осору мақому манзалати ӯ хизмати шоистаеро Зиёуддини Сачқодӣ анҷом додааст. Ин муҳаққиқи сарсупурда тамоми умр даме фориғ наништа, бо шефтагии тамои девони комили шоирро дар ҳаҷми 1085 саҳифа мунташир сохтааст.²

Кори бузурги дигаре, ки Зиёуддини Сачқодӣ анҷом додааст, омода намудани «Фарҳанги луғот ва таъбирот бо шарҳи аълум ва мушкилоти девони Хоқонӣ» аст, ки дар ду ҷилд ва дар ҳаҷми 1672 саҳифа интишор ёфтааст. Мунташир шудани ин фарҳанг барои муҳаққиқони осори Хоқонӣ заминаи мусоидеро фароҳам овардааст.

Китоби пуаризиши Алии Даштиро дар мавриди мақому мартабаи Хоқонӣ метавон як навъ нақди таъсирӣ (**impressionistic criticism**) ё эҳсосӣ номид.³ Дар ин китоб муҳаққиқ кӯшидааст он таъсиреро, ки осори Хоқонӣ ба ӯ гузоштааст, баён кунад. Ба ибораи дигар мочарои як руҳи ҳассос дар муқобили шоҳкорӣ. Мулоҳизаҳои ҷолиби Алии Даштиро бисёре аз пажӯҳишгарони Хоқонӣ дар тадқиқоташон иқтибос кардаанд. Хосса, ин мулоҳиза, ки ӯ Хоқониро яке аз бунёдгузори сабки ҳиндӣ номидааст.

Мирҷалолиддини Каззоӣ аз пажӯҳишгаронест, ки бештар дар шарҳ ва тавзеҳи ашъори Хоқонӣ саҳм гузоштааст. Ҷамчунин, дебочаи яке аз китобҳои ӯ маълумоти пурдоманае дар зиндагӣ ва шеваи суханварию шоир медиҳад.⁴ Дар ин китоб шарҳи ҳоли Хоқонӣ бо овардани иқтибосҳо аз «Муншаот»-и ӯ қавитар гаштааст.

Дар китоби дигар ин муҳаққиқи маъруф кӯшиш кардааст, ки мушкилоти девони Хоқониро шарҳу тавзеҳ диҳад, ки барои мутахассисон ва шеърдӯстон аз

¹ Озар, Лутфалибег ибни Оқохон Бегдилӣ. Тазкираи «Оташкада»-и Лутфалибег ибни Оқохон Бегдилӣ мутахаллис ба Озар. Бо тасҳеҳу нигориши поварақӣ ва таълиқоти Саййид Ҳасани Содоти Носирӣ, ҷилди аввал (бахши нахуст). – Теҳрон: Интишороти Амири Кабир, 1336.

² Хоқонӣ, Бадил ибни Алӣ. Девони Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ / Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ ва тасҳеҳу муқаддима ва таълиқот ба кӯшиши Зиёуддини Сачқодӣ. – Теҳрон: Заввор, 1357. – С. 6-70.

³ Шамисо, Сирус. Нақди адабӣ /Сирусӣ Шамисо. – Теҳрон: Митро, 1385. – С. 40.

⁴ Каззоӣ, Мирҷалолиддин. Рухсори субҳ. Гузориши ҷомеа аз Афзалуддин Бадил Хоқонии Шарвонӣ бар бунёди вожашиносӣ, зебошиносӣ, жарфошноӣ бо дебочае пурдомана дар зиндагӣ ва шеваи шоирӣ ӯ / Мирҷалолиддини Каззоӣ. – Теҳрон: Нашри марказ, 1368. – 631 с.

ҳар чихат муфид аст.¹ Баргузида ва шарҳи ашъори дигари шоир низ, ки барои донишҷӯён аз ҷониби Қаззоӣ нигошта шудаанд, аҳаммияти хоссаро дороянд.²

Девони Хоқонӣ, ки Мирҷалолиддини Қаззоӣ дар ду ҷилд манзури хонандагон гардонидаст, дар хоқонишиносӣ чандон эътибор пайдо накардааст,³ зеро пажӯҳишгарони шоир, тавре пештар ҳам ишора рафт, ҳама ба девони таҳиякардаи Саҷҷодӣ таъя менамоянд. Оид ба баъзе хусусиятҳои наشري ин девон мо дар бахши ғазалиёти шоир мулоҳизаҳоямонро баён доштаем.

Маъсумаи Маъданкан дар шарҳу тавзеҳи девони Хоқонӣ нақши равшан дорад.⁴ Дар баробари шарҳ муҳаққиқи мазкур дар се ҷилди китоби худ⁵ девони шоирро аз нигоҳи муҳтаво ба 34 бахш тақсим намуда, мавзӯбандӣ кардааст. Оид ба мақоми Хоқонӣ дар ҷодаи хунари шоирӣ пажӯҳишҳои Алии Ардалони Ҷавон⁶ ва Мунира Аҳмади Султонӣ⁷ қобили зикранд. Алӣ Ардалони Ҷавон шеваи тасвирсозии шоирро дар мисоли ташбеҳ, тамсил, истиора, ташхис ва киноя мавриди пажӯҳиш қарор додааст.

Дар китобҳои таърихи адабиёти замони Шуравӣ зарурати рӯ овардан ба осори Хоқонӣ ва мушаххас кардани сабку арзиши осори ӯро, пеш аз ҳама, шарқшиноси машҳур Е.Э. Бертелс ишора карда буд. Е.Э. Бертелс шеъри дарбории адабиёти форсии тоҷикиро аз ибтидо то садаи сездарум таҳлил карда, ба хулосае меояд, ки «Шеъри дарбории Осӣи Миёнаи садаи XII ва ибтидои садаи XIII дар заминаи шеваи бунёдгузоштаи Рӯдакӣ ташаккул ёфта, дар охири садаи XII зери таъсири шеъри озарбойҷонӣ қарор гирифтааст ва то ҷое тобеи он ҳам гаштааст. Масъалаи аз ҳама муҳим тадқиқи ин ҷараёни мушкил мебошад. Аммо таҳқиқи масъала айнӣ замон номумкин аст, зеро барои ин кор лозим меояд девони ашъори шоирони ин даврро, қабл аз ҳама, интишор намуд, ки баъзеи онҳо дар шакли дастхат бо нусхаҳои нодир дар бойгонии дастхатҳо маҳфузанд. Ҷамчунин, мушаххасоти сабки тозаи (stilnuovo) Хоқониро барқарор кардан лозим аст, ки таҳқиқи қасоиди ӯ ба тозагӣ шуруъ шудааст».⁸

Агар аз даричаи имрӯз ба дирӯзи начандон дур назар андозем, дар воқеъ, маърифати шеъри Хоқонӣ дар он рӯзгор марҳалаи ибтидоиро тай мекардааст. Ҷунончи, Е.Э. Бертелс сабки шоирони хуросониву ғазнавиро ситоиш карда,

¹ Қаззоӣ, Ҷалолиддин. Гузориши душворҳои девони Хоқонӣ / Ҷалолиддини Қаззоӣ. – Техрон: Нашри марказ, 1378. – 996 с.

² Қаззоӣ, Мирҷалолиддин. Сӯзани Исо: Гузориши ҷомаи тарсония аз Афзалуддин Бадил Хоқонии Шарвонӣ / Мирҷалолиддини Қаззоӣ. – Техрон: Интишороти Донишгоҳи Аллома Таботабой, 1376. – 202 с.; Қаззоӣ, Мирҷалолиддин. Сарочаи овову ранг / Мирҷалолиддини Қаззоӣ. – Техрон: Самт, 1386. – 279 с.

³ Хоқонӣ, Бадил ибни Алӣ. Девони Хоқонӣ. Веростаи Мирҷалолиддини Қаззоӣ. Дар ду ҷилд. – Техрон: Нашри марказ, 1375. – 1406 с.

⁴ Маъданкан, Маъсума. Базми дерина арус. Шарҳи понздаҳ қасида аз девони Хоқонӣ / Маъсумаи Маъданкан. – Техрон: Маркази нашри донишгоҳӣ, 1372. – 574 с.; Маъданкан, Маъсума. Бисоти қаландар: Баргузида ва шарҳи ғазалҳои Хоқонӣ / Маъсумаи Маъданкан. – Табрз: Ойдин, 1384. – 450 с.

⁵ Маъданкан, Маъсума. Нигоҳе ба дунёи Хоқонӣ. Дар 3 ҷилд / Маъсумаи Маъданкан. – Техрон: маркази нашри донишгоҳӣ, 1375. – 791 с.

⁶ Ардалони Ҷавон, Алӣ. Таҷаллии шоиронаи асотир ва ривоёти таърихӣ ва мазҳабӣ дар ашъори Хоқонӣ / Алӣ Ардалони Ҷавон. – Машҳад: Остони Қудси Разаӣ, 1368. – 351 с.; Ардалони Ҷавон, Алӣ. Саҳбҳои хаёли Хоқонӣ. Тасвирҳои зебо дар ашъори Хоқонӣ / Алии Ардалони Ҷавон. – Техрон: Позанг, 1374. – 375 с.

⁷ Аҳмади Султонӣ, Мунира. Қасидаи фаннӣ ва тасвиروفаринии Хоқонии Шарвонӣ / Мунира Аҳмади Султонӣ. – Техрон: Кайҳон, 1370. – 208 с.

⁸ Бертелс, Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана / Е.Э. Бертельс. – М.: Наука, 1988. – С. 282.

сабки як зумра суханварони сабки ироқӣ, аз ҷумла Хоқониро, муаммо (головоломка) гуфтааст.¹ Ҳунари баланди суханвари Хоқониро муҳаққиқ эътироф карда бошад ҳам, бар ин ақида аст, ки муҳити зиндагӣ Хоқониро водор намудааст, ки диққати асосиро ба санъати маънавии нутқ равона кунад ва ҳар он чиро, ки сухан барои эҷод намудани образи зебо дода метавонад, пурра истифода намояд. Вале ба ақидаи ӯ «агар Хоқонӣ дар баробари санъати баланде, ки дар бобати шакли шеърғӯй дошт, ба назми худ мазмуни амиқ дода метавонист, ӯ яке аз бузургтарин шоирони ҷаҳон мешуд. Ба ин мақом Низомӣ расид, ки ӯ дар баробари санъати олии шеър ба назми худ мазмуни баланди ҳайратангез дохил кард ва дар натиҷаи ҳамин ба мавқеи баланд соҳиб шуд».²

Андешаи Е.Э. Бертелс шояд дар заминаи назарияи эстетикӣ маъмули он замон, ки ҷанбаи лафзии каломро дуюмдараҷа ҳисобида, баланд будани унсури шаклро нишоне аз шаклпарастӣ меҳисобиданд, сурат гирифта бошад. Вагарна Хоқониро дар арсаи калом бадеъ «муҳтареъ» ва тавоноии ӯро «дар истихдоми маонӣ ва ибтиқори мазмин» беназир муаррифӣ кардаанд ва аз зумраи он суханвароне доништаанд, ки «ба неруи таъби баланд ва андешаи тавоно ва қариҳаи саршори худ баровардани ҳар гуна маънӣ (маънус ва номаънус) ва намоёндани ҳама мазмин дар қисмати алфоз тавоно буда ва дар ром кардани маъноии саъб иқтидоре бениҳоят доштаанд».³

Тавре мебинем, ҳанӯз ҷанбаҳои гуногуни ҳаёт ва эҷодиёти Хоқонии Шарвонӣ, аз он ҷумла нақши ӯ дар таҳаввулу тақомули навъи қасида дар адабиёти форсии тоҷикӣ ба таври ҷудоғона ва ҳаматарафа дар адабиётшиносии муосир мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзуҳои илмӣ. Мавзуи қори диссертатсионӣ яке аз фаслҳои қорҳои илмӣ-таҳқиқии кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистонро ташкил дода, дар асоси ин нақша марҳала ба марҳала иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии таълифи диссертатсия таҳқиқи баррасии мақому мартабаи Хоқонӣ дар таҳаввул ва тақомули жанри қасида дар адабиёти форсии тоҷикӣ (асрҳои X-XIII) мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои мушаххас кардани масъала ва расидан ба ҳадафҳои меҳварии таҳқиқот лозим медонем, ки масъалаҳои зерин таҳлил ва таҳқиқ гардидаанд:

- шарҳи ҳол ва осори шоир дар заминаи асли таърихият;
- таъсири муҳити ҳонаводагӣ ва ҷуғрофӣ ба эҷодиёти шоир;
- мазҳаб ва ахлоқи шоир;
- мамдуҳони шоир;
- мероси адабии Хоқонӣ ва интиқоли баъзе аз онҳо;

¹ Бертельс, Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы / Е.Э. Бертельс. – М.: Изд-во вост. литературы, 1960. – 554 с.

² Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қисми якум. – Душанбе: Дониш, 1976. – С.146

³ Фурузонфар, Бадеъуззамон. Сухан ва суханварон / Бадеъуззамони Фурузонфар. – Техрон: Хоразмӣ, 1369. – С. 614.

- мавқеи ғазал дар эҷодиёти Хоқонӣ;
- таҳаввули мундариҷавӣ ва лафзии қасида аз нимаи дуюми садаи XI то ибтидои садаи XIII;
- Хоқонӣ ва густариши ҷанбаи маънавӣ ва лафзии қасида;
- мухтассоти мундариҷавӣ ва шаклии қасоиди Хоқонӣ;
- мавқеи марсия ва хусусиятҳои он;
- вижагии сўгномаҳои хонаводагӣ дар шеърӣ Хоқонӣ;
- расму одоби мотаму азодорӣ дар марсияҳои Хоқонӣ;
- назаре ба марсияҳои иҷтимоии Хоқонӣ;
- «Айвони Мадоин» – намунаи олиии марсияи иҷтимоӣ;
- мавқеи ҳабсия;
- зухдиёти Хоқонӣ;
- вижагиҳои ирфони Хоқонӣ;
- Хоқонӣ ва таҳаввули сабки қасида дар адабиёти асрҳои X-XIII;
- ихом дар шеърӣ Хоқонӣ;
- ҳунарварзии Хоқонӣ дар истифодаи санъати ташбеҳ;
- истиора дар шеърӣ шоир;
- инъикоси истилоҳоти тибби қадим дар ашъори Хоқонӣ;
- Хоқонӣ ва илми ситорашиноӣ;
- тасвири истилоҳот ва созҳои мусиқӣ дар ашъори Хоқонӣ;
- ойини бодагусорӣ ва мафҳумҳои марбут ба он дар шеърӣ Хоқонӣ;
- таҳлили ҷанбаи насронии қасоиди шоир;
- авзони қасоиди Хоқонӣ.

Объекти таҳқиқ. Объекти таҳқиқро дар диссертатсия жанри қасида дар адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик, баҳусус, қасидаҳои Хоқонии Шарвонӣ ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқ. Омӯзиши хусусиятҳои мундариҷавию шаклии қасоиди Хоқонӣ ва ғазалиёти ӯ.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Дар диссертатсия таҷрибаи таҳқиқии муҳаққиқони адабиётшинос, шарқшинос, эроншиносони ватанию хориҷӣ, ба монанди Е.Э. Бертелс, Э. Браун, В.В. Виноградов, В.В. Томашевский, Г.Н. Поспелов, Г.Л. Абрамович, М. Занд, Ю.Н. Марр, К.И. Чайкин, А.Н. Болдирев, А.Е. Кримский, О.Л. Вилчевский, Маликушшуаро Баҳор, Бадеъуззамон Фурӯзонфар, Ҷалолуддини Ҳумой, Забеҳуллоҳи Сафо, Абдулхусайни Зарринкӯб, Алии Даштӣ, Шафеии Кадканӣ, Мирҷалолуддини Каззоӣ, Мазоҳири Мусаффо, Сируси Шамисо, Маҳмуди Футуҳӣ, Холиқ Мирзозода, Расул Ҳодизода, Аълоҳон Афсаҳзод, Худой Шарифов, Абдунабӣ Сатторзода, Раҳими Мусулмонӣён, У.Тоиров, Б.Мақсудов, Мисбоҳиддини Нарзикул ва дигарон истифода шудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси методҳои муқоисавӣ-таҳқиқӣ, тавсифӣ-таҳлилий, таҳқиқӣ-қиёсӣ, таҳлилий-оморӣ, концепсияи таҳлили забону услуби асари бадеӣ, таҳқиқи типологии жанрҳо ва сохтори асари бадеӣ навишта шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Сарчашмаҳои асосии таълифи диссертатсия нусхаҳои ҷопии девони Хоқонӣ, ки дар Техрон мунташир гаштаанд,

«Муншаот» ва маснавии «Тухфат-ул-ироқайн» мебошанд. Барои таҳқиқи сайри таҳаввули қасида, инчунин осори маъруфттарин қасидасароёни то Ҳоқонӣ ва ҳамасронаш чун Унсурии Балхӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ, Абулфараҷи Рунӣ, Масъуди Саъди Салмон, Саноиӣ Ғазнавӣ, Усмони Мухторӣ, Сайид Ҳасани Ғазнавӣ, Муиззӣ, Анварӣ, Заҳири Форёбӣ, Рашиди Ватвот, Низомии Ғанҷавӣ, Ҷамолиддини Исфаҳонӣ, Абулвосеи Ҷабалӣ, Фалакии Шарвонӣ ва тазкираҳое, ки роҷеъ ба ҳаёт ва осори шоир маълумоти муътамад додаанд, ба доираи таҳқиқ кашида шуданд.

Навгонии илмии таҳқиқ. Дар диссертатсия бори нахуст дар адабиётшиносии муосир мақому мартабаи Ҳоқонӣ дар таҳаввулу такомули навъи қасида дар адабиёти форсии тоҷикӣ мавриди тадқиқ қарор гирифтааст.

Ҳамчунин, бори нахуст дар диссертатсия маҷмуаи масъалаҳои мартуб ба ҷанбаи маънавӣ ва лафзии ашъори Ҳоқонӣ, муҳимтарин унсурҳои маҳорати суҳанварии шоир дар доираи як асари мустақил дар заминаи татбиқи меъёрҳои нақди шеър ба доираи таҳқиқ кашида шудаанд.

Ҳоқониро дар адабиёт ҳамчун устои тавоноӣ фанни қасида эътироф намудаанд ва дар ин масъала баъзан ўро бо Анварӣ муқоиса кардаанд. Мувозанаи Ҳоқонӣ ва Анварии Абевардӣ яке аз масъалаҳои муҳими илми адабиётшиносӣ ҳам дар асрҳои миёна ва ҳам дар даврони муосир мебошад. Аксари суҳаншиносон Анвариро дар қасида шоири рақами аввал ва ё «паёмбар» меҳисобанд. Дар ин диссертатсия нишон дода шудааст, ки паёмбарии Анварӣ дар қасида асосан аз рӯи мадеҳаҳояш хулоса шудааст. Дар қаламрави мадҳ мадеҳаҳои Анвариро аз рӯи меъёри таъйини арзиши мадеҳа, ки он ҳам муболиғаи ғулув аст, муқаррар кардаанд. Аммо дар ҷодаи муболиға дар мадҳ ҳам Ҳоқонӣ фазилатҳое дорад, ки Анварӣ надорад ва фазилати Ҳоқонӣ дар маҳорати суҳанварияш зоҳир гаштааст.

Агар Анварӣ танҳо дар қаламрави мадҳ шуҳрат дошта бошад, қасоиди Ҳоқонӣ аз лиҳози муҳтаво домани густарда дорад ва дар баробари мадҳ, фахр, ҳаҷв, зухду тақво, ирфон, марсия, ҳабсия, ҳолия, шиквоия ва дигар мавзӯот дар ашъораш таҷассум ёфтаанд. Дар диссертатсия ба ин масъалаҳо ба таври муфассал баҳс шудааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Ҳоқонии Шарвонӣ аз зумраи суҳанварони машҳури адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик буда, тавассути осори гаронбаҳои хеш тавонистааст дар паҳнои адабиёти гузашта ҳамчун шоири соҳибсабқу соҳибмақтаб эътибор пайдо намояд.

2. Бозофаринии илмии шарҳи ҳоли Ҳоқонӣ дар заминаи методологияи таърихӣ ва автобиографӣ бо назардошти ҳолати равонӣ ва зиддиятҳои афқору андешаҳои шоир.

3. Маҳорати суҳанварии шоир дар сурудани ғазал ва мавқеи ин жанри ҷинси ғиноӣ дар ашъори Ҳоқонӣ. Мушкilotи девони шоир дар масъалаи таснифи ғазалиёти ӯ.

4. Масъалаи интисоби маснавии «Хатм-ул-ғароиб» ва «Тухфат-ул-Ироқайн». Воқеияти масъала аз нигоҳи сабкшиносӣ ва нисбат надоштани маснавии саргардони «Хатм-ул-ғароиб» ба Хоқонии Шарвонӣ.

5. Сайри таҳаввули қасида аз ибтидо то садаи сездрахуми мелодӣ ва нақши Хоқонӣ дар таҳаввули он аз нигоҳи мундариҷа ва шакл. Меъёри шинохти қасида ва диди эстетикӣ дар аҳди Салчуқиён.

6. Мавқеи Хоқонӣ дар ҷодаи мадеҳа ва вижагиҳои мадҳияҳои ӯ дар қиёс бо дигар суҳанварон.

7. Таҳқиқи қасоиди Хоқонӣ аз лиҳози мундариҷа ва шакл. Воқеияти эътибори фахрияҳои шоир дар масъалаи соҳибсабк ва соҳибмактаб будани ӯ. Густардагии доманаи мундариҷавии қасоиди шоир.

8. Марсия ва мавқеи он дар ашъори Хоқонӣ. Аз нигоҳи дарбар гирифтани марсияҳои пурсӯзу гудоз ва оливу ҳунарварзона девони Хоқонӣ яке аз ғанитарин девонҳои адабиёти форсии тоҷикӣ ба шумор меравад. Вижагиҳои сӯгномаҳои хонаводагӣ ва дарбории шоир. Расму суннати азодорӣ ва инъикоси он дар маросии шоир.

9. Вижагиҳои марсияҳои иҷтимоии Хоқонӣ ва тафовути он аз марсияҳои иҷтимоии Анварӣ. «Айвони Мадоин» олитарин марсияи иҷтимоӣ дар адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик.

10. Ҳабсия ва мухтассоти он дар ашъори Хоқонӣ. Мушаххас намудани омилҳои асосии маҳбус гардидани шоир. Ихтилофи назари муҳаққиқон оид ба масъалаи зиндонӣ шудани Хоқонӣ. Сабки ҳабсияҳои шоир ва ҷанбаи ҳунарии онҳо. Қасидаи тарсоия ва вижагиҳои муҳтавоию лафзии он.

11. Ашъори ахлоқӣ ва ё зухдиёти Хоқонӣ як паҳлуи муҳимми ашъори ӯро фаро гирифтааст. Ҳарчанд дар ин ҷода ӯ ба устодаш Саной пайравӣ кардааст, аммо шеваи баён ва омезиши зиндагии нобасомони шоир бо афкори ахлоқияш зухдиёташро ҷилваи хос илқо намудааст.

12. Оид ба шоири ориф будан ё набудани Хоқонӣ муҳаққиқон мулоҳизоти мухталиф баён кардаанд. Қасидаи «Мирот-ус-сафо», «Муншаот» ва маснавии «Тухфат-ул-Ироқайн» ин нуктарои собит месозад, ки ӯ ҳарчанд орифи комил нест, аммо аз тасаввуфу ирфон огоҳии комил дорад.

13. Дар таҳаввули сабки шеъри асримиёнагӣ, хосса давраи салчуқиён, суҳанварони зиёде саҳм гирифтаанд, аммо нақши Хоқонӣ дар ин ҷода нотақрор аст. Ҳамаи муҳаққиқоне, ки сайри таҳаввул ва ташаккули сабки шеъри гузаштаре таҳқиқ кардаанд, ба ин ақидаанд, ки сабки ашъори Хоқонӣ дар қиёс бо ҳамаи суҳанварони пешину муосири ӯ ҳам аз лиҳози маънӣ ва ҳам лафз комилан мутамоиз ба назар мерасад.

14. Ихтирои саноеъи шеърӣ ва ё нав кардани воситаҳои тасвир яке аз рукнҳои муҳимми ҳунари суҳанварӣ ба шумор меравад. Дар ин ҷода ҳам Хоқонӣ чун суҳанвари мухтареъ бар ҳамаи суҳанварони гузашта фазл дорад. Ташбеҳ, истиора, ихом ва дигар саноеъи шеърӣ дар шеъри ӯ гувоҳ бар ин нукта аст, ки доманаи таҳайюли васеъро доро мебошад ва дар сохтани саноеъ аз тамоми улуму донишҳои замонаш баҳра гирифтааст.

15. Девони Хоқониро «Доиратулмаорифи форсӣ» унвон додаанд. Зеро шоир аз тамоми донишҳои замонаш дар шеър моя гирифтааст. Истилоҳоти

улуми тиб, нучум, мусикӣ дар шеъри ӯ ба таври хеле густарда инъикос ёфтаанд. Барои баён кардани матолиби гуногун шоир истилоҳоти илмиро дар либоси ҳунар ҷилвагар менамояд, ки ин амал шеъри ӯро дерошно месозад.

16. **Хамриёти Хоқонӣ дар таърихи адабиёти асримиёнагӣ бо фарогирии расму оини бодагусорӣ ва тасвирҳои барҷастаи ҳунари аз хамриёти дигар суханварон мутамоиз аст.** Дар қисмати тағаззулҳои қасоидаш шоир номи тамоми ҷому қадаҳ ва зарфҳои шаробгириро зикр намудааст.

17. **Метавон ба таври қатъӣ хулоса кард, ки девони ягон шоири дигари адабиёти форсу тоҷик чун девони Хоқонӣ аз мафҳуми истилоҳоти дини насронӣ оганда нест.** Таҳқиқи омилҳои ин қазия барои мутахассисони соҳаҳои гуманитарӣ аз ҳар ҷиҳат муфид мебошад. Як омили асосии рӯ овардани суханшиносони Ғарб ва рус ба ашъори Хоқонӣ аз ҳамин нукта сарчашма мегирад.

18. **Як вижагии сабки баёни Хоқонӣ дар авзони ашъори ӯ таҷассум ёфтааст.** Муҳаққиқоне, ки сари масъалаи авзони ашъори шоир хулоса баровардаанд, ба чунин хулоса омадаанд, ки бо вучуди огоҳии комил доштан аз аруз, Хоқонӣ чун дигар суханварони бузург шоири арузӣ нест. Аммо маҳорати суханвариӣ ӯ дар истифодаи радиф ва ҷобачогузории калимот шеваи баёни ӯро муассир гардондааст.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Хулосаҳои илмии муаллифи диссертатсияро метавон дар илмҳои адабиётшиносӣ, поэтика, назариёти адабӣ, забоншиносӣ, сабкшиносӣ, фалсафа, ахлоқ, фарҳанг, мардумшиносӣ ва ғ. ба кор гирифт. Ҷамчунин, маводи диссертатсияро барои таълифи китобҳои дарсии донишгоҳии таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ, махсусан дар бахшҳои адабиёти суфия, афкори фалсафӣ ва иҷтимоии халқи тоҷик, фарҳангҳои ирфонӣ, таркиб ва таъбирҳои шоирона ва ғ. истифода бурдан мумкин аст. Имкон дорад, ки аз диссертатсия зимни хондани дарсҳои назарӣ ва амалӣ, навиштани рисолаҳои илмии доктории дараҷаи PhD, магистрӣ, поённомаҳо, корҳои курсӣ дар факултаҳои филологӣ ва забонҳои Шарқ, дар чараёни таълифи дарсномаҳо аз таърихи адабиёт ва адабиётшиносӣ, сабкшиносӣ, назмшиносӣ, каломӣ бадеъ ва монанди онҳо ба кор гирифта шавад.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи «Хоқонӣ ва таҳаввули қасида дар адабиёти асримиёнагии форсии тоҷикӣ (асрҳои X-XIII)» ба доираи мавзӯ ва масъалаҳои таҳқиқии шиносномаи ихтисоси илмии 10.01.01 – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Диссертант аз равишҳои таҳқиқии муосир, аз қабилӣ муқоисавӣ-таърихӣ, тавсифӣ-таҳлилӣ, таҳқиқӣ-қиесӣ, таҳлилӣ-оморӣ, консепсияи таҳлили забону услуби осори бадеӣ, таҳқиқи типологии жанрҳо ва сохтори осори адабӣ истифода карда, бори аввал ба таври комплексӣ масъалаҳои марбут ба қасидаҳои Хоқониро дар қолаб и монографӣ таҳқиқ ва ҷамъбаст кардааст. Мақоми Хоқонӣ дар таҳаввули қасида бори аввал дар адабиётшиносии тоҷик мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Илова ба ин, муаллифи диссертатсия нақши Хоқониро дар эҷоди ғазал низ мушаххас кардааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Мундариҷа ва қисматҳои асосии диссертатсия дар конференсияҳои байналмилалӣ ва ҷумҳуриявии илмию амалии зерин дар шакли маърузаҳо баён шудаанд: симпозиум ва конференсияҳои байналмилалӣ илмию амалии «Рӯдакӣ ва фарҳанги ҷаҳон» (Душанбе, 2008), «Рӯдакӣ-падарсолори шеърӣ форсӣ» (Техрон, 2008), «Роҳи абрешим ва робитаҳои байнифарҳангии Авруосиё» (Душанбе, 2018), «Тӯрақул Зехнӣ ва масъалаҳои забон, адабиёт ва фарҳанги тоҷикӣ» (Душанбе, 2022); конференсияҳои ҷумҳуриявии илмию амалии «Иҷлосияи XVI Шурои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон – омили асосии ваҳдат ва худшиносии миллӣ» (Қургонтеппа, 2012), «Саноеи Ғазнадавӣ ва таҳаввули адабиёти тасаввуфӣ» (Душанбе, 2020), «Низомӣ ва адабиёти ҷаҳон» (Душанбе, 2021), «Таърихи илм ва техникаи Мовароуннаҳр ва Хуросон дар асрҳои X-XV» (Душанбе, 2022).

Диссертатсия дар ҷаласаи муштараки кафедраҳои назария ва адабиёти навини форсии тоҷикӣ ва таърихи адабиёти тоҷики факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон аз 29.08.2023 (суратҷаласаи № 1) баррасӣ ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Нуктаҳои асосӣ ва натиҷаи таҳқиқот дар шакли мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА Вазорати илм ва таҳсилоти олии Федератсияи Россия: «Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон», «Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав», «Номаи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров», «Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ», «Ахбори Академияи илмҳои Тоҷикистон», «Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон», «Суханшиносӣ», «Осори Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон» чоп шудаанд, ки теъдодашон ба ҳаҷдаҳ адад баробар аст. Доир ба мавзӯи диссертатсия ду монография низ чоп шудааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, чор боб ва хулосаю рӯйхати адабиёт иборат аст. Бобҳои рисола ба фаслҳо ва баъзе фаслҳо ба зерфаслҳо тақсим шудаанд.

Ҳаҷми умумии диссертатсия 458 сафҳаи чопи компютериро ташкил додааст.

ҚИСМИ АСОСИИ ТАҲҚИҚ

Дар қисмати муқаддимаи диссертатсия аҳамияти пажӯҳиши мавзӯ, дараҷаи омӯзиши он баён гардида, мақсад ва вазифаҳои асосии муаллифи диссертатсия мушаххас шудаанд. Ҳамчунин, сарчашмашиносӣ ва методологияи пажӯҳиш, арзишҳои назариву амалӣ, навгониҳои илмӣ ва масъалаҳои меҳварии барои дифоъ манзуршаванда шарҳу тафсир ёфтаанд.

Боби аввали диссертатсия «**Рӯзгор ва осори Ҳоконии Шарвонӣ**» унвон дошта, тадқиқи масъалаҳо дар се фасл ва ду зерфасл баён гардидаанд. «»

Фасли аввал «**Бозофаринии илмӣ зиндагиномаи Ҳоконӣ**» унвон гирифтааст, ки шарҳи ҳоли мухтасари шоир бо фарогирии ҷанбаҳои таърихӣ ҳаёт, муҳолифати афкори муҳаққиқон дар таъини сол ва маҳалли таваллуду вафот, мазҳаб, ахлоқ, ҷаҳонбинӣ, мусибату нобасомониҳои зиндагии шоир,

осор, мақоми ӯ дар эҷоди ғазал ва нофаҳмиҳо дар интисоби маснавии «Хатмул-ғароиб» ба муаллифро фаро гирифтааст.

Дар бораи ном, лақаб, тахаллус, соли таваллуди шоир муҳаққиқон мулоҳизаҳои гуногун баён кардаанд. Аз ҷумла онҳо дар мавриди номи Хоқонӣ ду назари мухталиф доранд: иддае ӯро Иброҳим ва зумрае ӯро Бадил хондаанд, инчунин тане чанд низ номи ӯро Усмон донистаанд.

Чунончи, муалифони баъзе тазкираҳо дар заминаи ишораҳои худ шоир номи ӯро Бадил гуфтаанд:

Бадал ман омадам андар ҷаҳон Саноиро,
Бад-ин далел падар номи ман Бадил ниҳод.¹

Дар «Тухфат-ул-Ироқайн» ҳам чунин ишора вучуд дорад:

Вар ҷуз дар туст сачдаҷоям,
Пас, ман на Бадил, Бульалоҷам.²

Дар тазкираҳои «Оташкада», «Маҷмаъ-ул-фусаҳо», «Риёз-ул-орифин», «Маҷолис-ул-муъминин», «Тароик-ул-ҳақоик» ва дар тадқиқоти шарқшиносони маъруф Хаников ва Минорский номи ӯ Иброҳим зикр шудааст. Дар ин амал ҳам истиноди худ шоир аст, ки гуфтааст:

Ба хони маънироӣ Бироҳиме падида омад,
Зи пушти Озари санъат Алӣ наҷҷори Шарвонӣ.³

Бадеъуззамони Фурӯзонфар менависад, ки «Ин далел дуруст нест, зеро дар ин ҷо мақсуд Иброҳими бутшикан аст ва ё-и ваҳдат қаринаи он аст, ки ба охири аълом муттасил намешавад».⁴

Муҳаққиқи озарбойҷонӣ Ғаффор Кендлӣ Ҳерисчӣ – оғлӣ мисолҳои зиёде оварда, исбот карданӣ шудааст, ки номи шоир Иброҳим аст.⁵ Ӯ менависад, ки муҳаққиқони мудофеъи назарияи нахустин бар фарзи ин ки аз байти мавриди истинодашон истинботи саҳеҳе карда бошанд аз қасидаи «Нисори ашки ман ҳар дам шакаррез аст пинҳонӣ..», ки дар таъини номи шоир аҳаммияти хоссе дорад, ғофил мондаанд ва ба қадри лозима аз он баҳра нагирифтаанд «ва дар он асар ба нишонаи дигаре, ки ҳокӣ аз Иброҳим будани номи шоир аст, тавачҷух нанамудаанд. Бояд гуфт, ки Хоқонӣ матлаби худро на дар як байт, балки дар ду байт баён доштааст. Ду байте, ки миёни мисроъҳои он пайванди ногустастанӣ вучуд дорад ва барои натиҷагирии дуруст онро бояд чунин хонд:

Сухан гуфтан ба кӣ хатм аст, медонию мепурсӣ,
Фалақро бин, ки мегӯяд: ба Хоқонӣ, ба Хоқонӣ!
Ба хони маънироӣ Бироҳиме падида омад,

¹ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 850.

² Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Тухфат-ул-Ироқайн. Бо эҳтимом, тасҳеҳ, ҳавошӣ ва таълиқоти Яҳёи Қариб/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон, 1333. – С. 170.

³ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 414.

⁴ Фурӯзонфар, Бадеъуззамон. Сухан ва суҳанварон / Бадеъуззамони Фурӯзонфар. – Техрон: Хоразмӣ, 1350. – С. 623.

⁵ Кендлӣ, Ғаффор Ҳерисчӣ. Хоқонии Шарвонӣ. Ҳаёт замон ва муҳити ӯ/ Ғаффор Кендлӣ Ҳерисчӣ. – Техрон: Маркази нашри Донишгоҳӣ, 1374. – С. 52-60.

Зи пушти Озари санъат Алӣ начҷори Шарвонӣ.

Дар ин чо мақсуди шоирро, ки бо ихом баён шудааст, метавон чунин бозгӯ кард: Ин манам, ки ҳунари суханварӣ ва халоқияти ҳунариро ба марҳалаи аъло расонидаам ва ба баёни дигар, ҳамон тавр ки Иброҳими Халилуллоҳ бо эҷоди нуктаи атф дар маънавияти ҷаҳони бостон ба мақоме воло расид, ман низ дар густардани хони маънӣ Иброҳими дигаре ҳастам, ки аз пушти Алии начҷор падида омадаам ва ҳамчун Иброҳим бемонандам».¹

Дар китобҳои таърихи адабиёт низ ҳар ду ном пайи ҳам зикр шудаанд, чунончи Ҳассонулаҷам Афзалуддин Бадил (Иброҳим) ибни Алӣ Ҳоконӣ Ҳақоикӣ Шарвонӣ².

Лақаби шоирии Ҳоконӣ Афзалуддин аст, ки шоир дар шеърҳои ба тақрор онро зикр намудааст ва ҳамасронаш ҳам ӯро бо ҳамин лақаб ном бурдаанд.

Давлатшоҳи Самарқандӣ номи ӯро Афзалуддин Иброҳим ибни Алӣ забт кардааст.³

Муҳаммад ибни Довуд Алави Шодиободӣ номи ӯро Усмон гуфтааст ва ҳамчунин навиштааст, ки Шарвоншоҳ Ахистон ӯро «Султон-уш-шуаро» лақаб дода буд.⁴ Дар девони шоир ва ишораҳои муосиронаш ин лақаб наомадааст, вале худи шоир дар ашъораш ишора мекунад, ки амакаш Кофиуддин ӯро Ҳассон-ул-Аҷам лақаб додааст:

Ҳоконие, ки ноиби Ҳассони Мустафост,
Маддоҳи боргоҳи ту Ҳайдар накутар аст⁵.

Дар ашъораш шоир номи падари худро Алӣ гуфтааст, ки пешаш дуредгарӣ будааст. Ин нукта мулоҳизаи онҳоеро, ки падари шоирро Иброҳиму ҷаддашро Алӣ гуфтаанд, инкор месозад.

Модари шоир, тавре ки худи ӯ ёдовар мешавад, насронимазҳабест, ки аз Рум ба Шарвон омада, исломро қабул кардааст.

Пешаи модари шоир таббоҳӣ будааст ва ин матлабро ӯ дар ҷойҳои зиёде зикр кардааст.

Дар мавриди таҳаллуси шоир ҳам таъкиранависон ба чунин ақидаанд, ки дар аввал Ҳақоикӣ таҳаллус мекард ва баъди он ки ба василаи Абулалои Ганҷавӣ ба дарбори Ҳоконӣ акбар Манучеҳри Шарвоншоҳ роҳ ёфт, таҳаллуси ӯ Ҳоконӣ шудааст. Дар девони шоир танҳо дар ду маврид таҳаллуси Ҳақоикӣ зикр гардидааст.

¹ Кендлӣ, Ғаффор Ҳерисчӣ. Ҳоконии Шарвонӣ. Ҳаёт замон ва муҳити ӯ / Ғаффор Кендлӣ Ҳерисчӣ. – Техрон: Маркази нашри Донишгоҳӣ, 1374. – С. 55.

² Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон. Аз миёнаи қарни панҷум то оғози қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ. Ҷилди 2/Забехуллоҳ Сафо. – Техрон: Интишороти Фирдавс, 1373. – С. 776.

³ Самарқандӣ, Амир Давлатшоҳ ибни Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Ғозӣ. Таъкират-уш-шуаро. Бо саъй ва эҳтимоми Э.Браун/ Амир Давлатшоҳ ибни Алоуддавла Бахтишоҳ- ал-Ғозӣ Самарқандӣ. – Лондон, 1318/1900. – С. 78.

⁴ Ҳоконии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Ҳоконии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 7.

⁵ Ҳоконии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Ҳоконии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 76.

Дар пешгуфтори баъзе аз нусхаҳои «Тухфат-ул-Ироқайн» ва баъзе тазкираҳо мисли «Лубоб-ул-албоб» ҳарду таҳаллуси шоир ба ин минвол «Ҳассон-ул-Аҷам ҳаким Хоқонӣ ал Ҳақоикӣ» забт гардидааст. Аммо таҳаллуси асосии шоир, ки дар қисмати зиёди осораи зикр мегардад, Хоқонӣ аст.

Зодгоҳи шоир шаҳри Шарвон аз билоди Аррон аст, ки ҳам дар осор ва ҳам дар тазкираҳо зикр шудааст. Дар ашъораш Хоқонӣ аз зодгоҳаш менолад ва менависад:

Гар зи Шарвон бадар андохт маро дасти вабол,
Хайрвон, балки шарафвон ба Хуросон ёбам.¹

Дар баъзе тазкираҳо ва китобҳои таърихи адабиёт вожаи Шарвон дар шакли «Шервон», яъне бо «ё» омадааст, ки саҳеҳ нест. Дар шакли «Шервон» ин калимаро бори аввал Назирии Нишопурӣ овардааст.

Ин ғалатро минбаъд тазкираҳое, мисли «Оташкада» ва «Мачмаъ-ул-фусаҳо» такрор кардаанд. Таҳиягари девони шоир Зиёуддини Сачҷодӣ дар заминаи мақолаи Саид Нафисӣ «Шарвон ва Шервон» ин масъаларо ба миён гузошта, менависад, ки «Шарвон ба фатҳи шини муъҷам ва сукуни ро ва фатҳи вов ва дар охири он нун ва он шаҳрест аз шаҳрҳои Дарбанди Ҳазрон, Анӯшарвон онро сохта ва барои таҳфиф (Анӯ)-ро аз он андохтаанд ва Шарвон мондааст».²

Абдулҳусайни Зарринқӯб ҳам зодгоҳи шоирро ба шакли «Шервон» зикр месозад.³ Дар китобҳои замони Шуравии дар Маскаву Тоҷикистон нашршуда ҳам зодгоҳи шоир дар шакли Шервон омадааст. Е.Э. Бертелс зимни шарҳи ҳоли Хоқонӣ дар китоби таърихи адабиёт «Шервон» менависад ва пас аз овардани байти зер:

То кулбаи ман дар ин макон аст,
Шарвон ҳамасола хайрвон аст.

менависад, ки «Ин байт равшан нишон медиҳад, ки дар он замон Шарвон машҳур будааст».⁴

Н.В.Хаников, К.Т.Залеман, Э. Браун, Ҳусайни Дониш ва дигарон зодгоҳи шоирро шаҳри Ганча донистаанд, ки саҳеҳ нест. Дар девони шоир шеъре ҳаст, ки он ҷо ӯ аз бемор шуданаш дар Ганча ёдовар мешавад:

Таънаи бемор пурс саъбтар аз таб,
К-ин араз аз Ганча нест, аз ватан овард.⁵

Аввалин касе, ки асли Хоқониро аз деҳе ба номи Малҳам ё Малҳамлу дар наздикии Шамоҳӣ донистааст, олими озарбойҷонӣ Аббосқулиқоқо Боқихонов

¹ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 296.

² Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 9.

³ Зарринқӯб, Абдулҳусайн. Дидор бо Каъбаи чон. Дар бораи зиндагӣ, осор ва андешаи Хоқонӣ/ Абдулҳусайни Зарринқӯб. – Техрон: Сухан, 1378. – С.23

⁴ Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XI–XIV. – Душанбе: Дониш, 1979. – С. 331.

⁵ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 745.

аст, ки дар «Гулистони Ирам» менависад: «Аслаш аз қаряи Малҳамлу болои Шамоҳӣ аст».¹ Ин ғалатро минбаъд дигар муҳаққиқон такрор қардаанд, вале дар осори шоир ҳеҷ гуна ишорае ба чунин маҳал дида намешавад.

Соли ба дунё омадани Ҳоконӣ дақиқ нест. Худи шоир дар ашъораш борҳо аз панҷсади ҳиҷрӣ чун соли таваллуд ёдовар шудааст:

Аз лафзи ман, ки понсади ҳиҷрат чу ман назод,
Монад ҳазор соли дигар махбари сахош.²

Ҳамин ишораҳои шоир боиси он гаштааст, ки баъзе аз муҳаққиқон соли таваллуди ӯро 500-и ҳиҷрӣ (мутобиқ ба 1106 мелодӣ) донанд.³ Бештари муҳаққиқон бар ин ақидаанд, ки Ҳоконӣ соли 520 х.қ. (1126 м.) ба дунё омадааст ва понсади ҳиҷрӣ, ки шоир аз он ёд мекунад, маънии тахминиву тақрибӣ дорад. Манзури Ҳоконӣ аз понсади ҳиҷрат соли таваллудаш набуда, балки асрест, ки ӯ дар он зиндагӣ мекардааст. Бадеъуззамони Фурӯзонфар ин солро бо панҷ далел асоснок намудааст.⁴ Дар тадқиқоти Ғаффор Кендлӣ ҳам ин фарзия бо далелҳои зиёд ва ба таври муфассал таҳлилу таҳқиқ гаштааст.⁵

Е.Э.Бертелс соли таваллуди Ҳокониро 514-515-и ҳиҷрӣ (1120-21–1121-22) доништааст.⁶

Дар тули умри худ Ҳоконӣ ҳодисаву воқеаҳои зиёдеро дидаву паси сар қардааст. Мусофиратҳо, гирифтӯрӣ дар зиндон, марги зану фарзанд ва дӯстону наздикон аз муҳимтарин ҳодисаву фочеаҳои зиндагии ӯ ба шумор мераванд.

Дар фасли дуҷоми боби аввал, ки «**Мазҳаб, ахлоқ ва ҷаҳонбинӣ**» унвон дорад, оид ба махзҳаб ва мавқеи ахлоқии шоир маълумот дода шудааст. Дар муқаддимаи девони шоир Зиёуддини Сачҷодӣ мазҳаби Ҳокониро таҳлил қарда, чунин хулоса баровардааст, ки ӯ аҳли суннат ва ҷамоат буда, пайрави мазҳаби шофей мебошад. Зеро дар девонаш қасидаҳои пайдо мешаванд, ки он ҷо шоир бузургтарин намояндагони мазҳаби шофей чун Муҳаммад ибни Яҳё ва Муҳаммад Асъади Ҳафдаҳро ситоиш қарда, ҳамзамон дар марги онҳо марсия сурудааст.

Қозӣ Нуруллоҳ дар китоби «Маҷолис-ул-муъминин» далелҳои зиёде оварда, ӯро шиимазҳаб муаррифӣ қардааст. Ба ақидаи ӯ Ҳоконӣ дар он рӯзгор мазҳаби худро пинҳон медоштааст ва ё дар лифофаи луғзу киноя баён мекардааст.

Мавқеи ахлоқӣ ва афқору ҷаҳонбинии Ҳокониро, ки дар ниҳояти тазод аст, муҳаққиқон ҳар яке ба таври худ баҳо додаанд. Ба қавли Фурӯзонфар «Ҳоконӣ дар мазҳаб таассуб дорад ва агарчи дар баъзе маворид аз хушкӣ ва

¹ Кендлӣ, Ғаффор Ҳерисчӣ. Ҳоконии Шарвонӣ. Ҳаёт замон ва муҳити ӯ/ Ғаффор Кендлӣ Ҳерисчӣ. Ҳоконии Шарвонӣ. – Техрон: Маркази нашри Донишгоҳӣ, 1374. – С. 47.

² Ҳоконии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Ҳоконии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 234.

³ Крымский А.Е. Низами и его современники/ Крымский А.Е. – Баку: ЭЛМ, 1981. – С. 395.

⁴ Ҳоконии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Ҳоконии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 11.

⁵ Кендлӣ, Ғаффор Ҳерисчӣ. Ҳоконии Шарвонӣ. Ҳаёт замон ва муҳити ӯ/ Ғаффор Кендлӣ Ҳерисчӣ. Ҳоконии Шарвонӣ. – Техрон: Маркази нашри Донишгоҳӣ, 1374. – С. 69-86.

⁶ Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XI–XIV. – Душанбе: Дониш, 1979. – С. 137.

қишрӣ будан иҷтиноб меварзад ва равиши суфиёнро пеш мегирад ва меситояд, вале бо ин ҳама таассуб ва хушкии бисёре дорад ва дар мавориде аз ашъораш бодапарастонро инкор мекунад ва танҳо роҳи наҷотро одоб ва сунани динӣ ва тариқи аҳкоми шаръ медонад...».¹

Ҳамин муҳолифату зиддият дар афқору ақоиди ӯ боис гаштааст, ки ҳар муҳаққиқ ӯро ба равияву чараёне шомил бисозад. Ҷое таассуби зиёд аз худ зоҳир мекунад ва чойи дигар ба ақидаи суфиёну орифон изҳори майл месозад ва майхӯриву амсоли онро ситоиш месозад, ҷое дигар тардимоғӣ нишон дода, аз каъбаситоён дурӣ мегузинад, ҳол он ки ситоиши паёмбару Каъба ва сафар ба хонаи Худо яке аз муҳимтарин дарунмояи ашъори ӯро ташкил медиҳад. Вақти бозгашт аз сафари ҳаҷ дар роҳи бодия азобу машаққат мекашад ва озурдахотир гашта, ба ҳаҷви араб пардохт ва майхориву бодапарастиро ситоиш кард.

Дар фасли сеюм «**Мероси адабӣ**» оид ба осори Ҳоқонӣ маълумот дода шудааст.

Осори адабии Ҳоқонӣ иборат аст аз девони ашъор (муштамили 17000 байт), маснавии «Тухфат-ул-Ироқайн» ва «Муншаот».

Нахустин чопи куллиёти шоир чопи санғиест, ки соли 1878 дар Лакҳнави Ҳиндустон мунташир шудааст ва дар ҳошияҳои ин куллиёт шарҳҳои на чандон муътабар чой доранд. Аз рӯйи ин чоп баъдтар дар Мумбай ҳам як нашри дигари куллиёти шоир сурат гирифтааст, ки матншиносон ҳар ду нашрро ҳам пурғалат ва камътибор муаррифӣ кардаанд.

Аввалин тасҳеҳи девони Ҳоқонӣ дар Эрон ба ҳиммати Алӣ Абдуррасулӣ соли 1938 интишор ёфтааст, ки муқаддимаи мухтасар ва феҳристи эълумро дар бар мегирад ва эътибори бештар аз ду чопи Ҳиндустонро дорад.

Муътабартарин чопи девони шоир ба кӯшиши Саййид Зиёуддини Сачҷодӣ сурат гирифтааст. Соли 1951 Сачҷодӣ бо муқобалаи чор дастнависи муътабар ва мутобиқаи он бо чопи Алии Абдуррасулӣ дурусттарин сурати девонро бо муқаддимае дар шарҳи мушкилоту печидагиҳои матн ва феҳристҳои он арза кард.

Тайи даҳсолаи ахир дар Эрон боз чанд нашри девони Ҳоқонӣ сурат гирифтааст. Яке нусхаест, ки бо эҳтимоми Ҷаҳонгири Мансур мутобиқи нусхаи хаттии соли 763 ҳичрӣ ба нашр расидааст.²

Нашри дигари девони шоир бо кӯшиши Мирҷалолуддини Каззозӣ дар ду ҷилд сурат гирифтааст.³ Тавре ки Каззозӣ ёдрас кардааст, омода кардани ин нашри девони шоир ба хотири шарҳи печидагӣ ва ибҳомоте, ки дар нусхаҳои гуногун ба мушоҳида мерасанд, раво дониста шудааст. Илова бар матнҳои

¹ Фурӯзонфар, Бадеъуззамон. Сухан ва суҳанварон / Бадеъуззамони Фурӯзонфар. – Техрон: Хоразмӣ, 1350. – С. 662.

² Ҳоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил. Девони Ҳоқонии Шарвонӣ. Ҳассон-ул-Аҷам Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Шарвонӣ. Мутобиқи нусхаи хаттии 763 ҳичрӣ. – Техрон: Муассисаи интишороти Нигоҳ, 1375. – 762 с.

³ Ҳоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил. Девони Ҳоқонии Шарвонӣ. Чомаҳо ва таркиббандҳо. Веростан Мирҷалолуддини Каззозӣ, ҷилди 1. – Техрон: Нашри марказ, 1375. –766 саҳ. ва ҷилди 2 ғазалҳо, китъаҳо, чоронаҳо ва сурудаҳои арабӣ аз саҳ .768 то 1396.

омодакардаи Алии Абдуррасули ва Зиёуддини Саччодӣ муҳаққиқ хангоми тадвин боз аз 8 нусхаи хаттии дигар истифода намудааст.¹

Муқоиса ва муқобалаи нусхаҳои гуногуни девони Хоқонӣ тадқиқоти алоҳидаи матншиносиро тақозо дорад.

Дар тадқиқоти худ матни Зиёуддини Саччодиро асос қарор додаем.

Дар муқаддимаи девон, ҷое, ки зикри осори шоир меравад, Зиёуддини Саччодӣ менависад, ки «Девони ашъор маъруф ба куллиёти Хоқонӣ, ки ҳабдах ҳазор байт дорад, муштамил аст бар 106 қасидаи бузург, 110 қасидаи кӯчак, қариб 290 қитъа, 330 ғазал, ҳудуди 300 рубой ва қариб ба 450 байти арабӣ».²

Аммо тибқи феҳристи мураттаб миқдори анвои ғиноӣ дар девон чунин аст: қасидаи бузург – 130, қасидаи кӯчак – 114, қитъа – 306, рубой – 297, ғазал – 341 ва таркиббанд – 16 адад.

Маснавии «Тухфат-ул-Ироқайн» манзумаест, ки дар дастнависҳои куҳан ҳудуди 3100 байт ва дар нусхаи муътабари соли 593 ҳиҷрӣ (ду сол пеш аз ғавти шоир) 3070 байт дорад. Дастанвиси соли 593 ҳиҷрӣ, ки дар китобхонаи миллии Австрия (Вена) маҳфуз аст, қадимтарин нусха ба шумор меравад ва ин нусха аз соли 1885 мелодӣ ба баъд панҷ маротиба дар Ҳиндустон ба таъб расидааст. Соли 1333 шамсӣ Яҳёи Қариб дар Техрон ин маснавиро бо ҳамон унвони «Тухфат-ул-Ироқайн» мунташир кард. Муддатҳои зиёде муҳаққиқон чунин ақида дошанд, ки Хоқонӣ маснавии дигаре бо номи «Хатм-ул-ғароиб» дорад, ки фақат поре аз он барҷой мондааст. Аммо бо таълифи феҳристи дастнависҳои китобхонаи миллии Австрия ба ҳиммати Эрачи Афшор маълум шуд, ки «Хатм-ул-ғароиб» ҳамон «Тухфат-ул-Ироқайн» аст, ки гузориши сафари дарози Хоқонӣ ба Ироқи Аҷам ва Ироқи Араб ва шарҳи нахустин ҳаҷчи ўро дар бар дорад ва чун ин китоб ба унвони тухфае ба Ҷамолиддини Муҳаммади Исфаҳонӣ вазири ҳокими Мавсил тақдим шудааст, котибон дар таҳрирҳои пас аз рӯзгори Хоқонӣ онро «Тухфат-ул-Ироқайн» номидаанд. Ин маснавӣ дар баробари сафари ҳаҷ, инчунин ғӯшае аз аҳволи шоир, саргузашти падару модар ва хонадони ўро низ равшан месозад.

Асари дигари Хоқонӣ маҷмуаи номаҳои ўст бо номи «Муншаот». Ин асари шоир низ дар баробари фаро гирифтани ҳодисаҳои муҳимми ҳаётӣ, паҳлуҳои гуногуни зиндагӣ, диди ахлоқию мавқеи иҷтимоӣ ва ахлоқии Хоқониро ошкор месозад. Нашри ин номаҳо ҳам аввал дар шакли пароканда дар маҷаллаи «Армуғон» оғоз шуда буд. Баъдтар бо кӯшиши Зиёуддини Саччодӣ аввал панҷ номаи ў дар «Фарҳанги Эронзамин» интишор ёфт ва сипас ин муҳаққиқ маҷмаи номаҳои ўро мунташир намуд.³

¹ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил. Девони Хоқонии Шарвонӣ. Чомаҳо ва таркиббандҳо. Веростаи Мирчалолуддини Каззоӣ, ҷилди 1.– Техрон: Нашри марказ, 1375. – С. 3.

² Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Саччодӣ/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ.– Техрон: Заввор, 1338. – С. 58.

³ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил. Маҷмуаи номаҳои Афзалуддин Бадил ибни Алиӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ (520-595 х.к.), бо тавзеҳ, муқаддима, ҳавош ва тавзеҳот бо кӯшиши дуктур Зиёуддини Саччодӣ. – Техрон: Интишороти Донишгоҳи олий, 1346. – 193 с.

Матни комили номаҳои Хоқониро Муҳаммади Равшан ба чоп омода кардааст.¹ Дар «Муншаот»-и Хоқонӣ шаст номаи ӯ гирдоварӣ шудааст ва Муҳаммади Равшан илова ба тасҳеҳи олимонаи матни номаҳо таълиқоти судманде бар онҳо афзудааст, ки барои ҳалли бисёр мушкилот мусоидат менамояд.

Дар «Муншаот» забони сангину таъбироти дур аз зеҳн, ибороти арабӣ, нақли ҳадису оёт бо овардани абёте аз худи шоир боис гаштааст, ки мисли бештари қасидаҳои дарку маърифаташ душвор шавад. Дар фахрияҳои ҳам шоир дар баробари назм фазилатҳои дар иншои наср ёдрас кардааст.

Дар зерфасли аввали фасли сеюм «**Мавқеи ғазал дар осори шоир**» оид ба маҳорати шоир дар сурудани ғазал маълумот дода шудааст. Хоқонии Шарвониро дар паҳнаи адабиёти асримиёнагӣ чун қасидасарои бузург эътироф намудаанд, зеро тамоми мушаххасоти ҳунари ва фазилатҳои эҷодии ин суханвари шаҳир дар навъи қасида таҷассум ёфтааст. Ин амр табиист, чунки воситаи асосии ифодаи қасидани ҳунари суханварӣ то садаи саздаҳуми мелодӣ қасида ба шумор мерафт ва шоирон дар дигар навъҳои адабӣ таъҷозмӯй карда бошанд ҳам, мақому мартаба ва фазилатҳои суханварашонро дар қасида инъикос намудаанд ва аз асри саздах ба баъд қасидаи ҷойи худро ба ғазал дод.

Сайри таҳаввули ғазалро таҳқиқ карда, академик А.Мирзоев аз нимаи дууми садаи дувоздахум ба баъд тақомули мундариҷавию шакли ин жанри ҷинси лирикиро ёдрас намудааст.²

М.Л.Рейснер дар таҳқиқоти худ ҳавзаҳои адабии Озарбойҷонро ба таҳқиқи алоҳида вогузоштааст.³

Дар бораи мақоми Хоқонӣ дар ҷодаи ғазал муҳаққиқон андешаҳои гуногун баён кардаанд. Бадеъуззамони Фурӯзонфар ӯро аз ғазалсароёнӣ хуби аҳди хеш меҳонад. Аммо ишора мекунад, ки ғазалиёти Хоқонӣ яқдаст нест. «Ба тавре ки бархе аз алфоз ва авзон ва маонии ғазалиёти ӯ чандон муносиби ғазал ба назар намерасад». Пас дар ҳошия мисол меорад.⁴

Сирусӣ Шамисо менависад, ки Хоқонӣ аз шоирони давраи таҳаввули ғазал аст ва ғазалсароӣ шеваи хосси ӯ нест, аз ин рӯ ҳанӯз забони ғазали ӯ комилан ҳамвор нашуда ва ё «филмасал ҳанӯз мақоми маъшук дар осори ӯ тасбит нагаштааст. Ба таври кулӣ бояд донист, ки абёти Хоқонӣ, чунонки ишора шуд, яқдаст нест, гоҳ софу равон ва гоҳ хашии менамояд ва ба истилоҳ фарозу нишеб дорад».⁵ Дар идома муҳаққиқ мегӯяд, ки Хоқонӣ дар мутолиаи таҳаввули ғазал бояд мавриди диққати бисёр қарор гирад, зеро ӯ низ монанди Саной ва Ҳофиз ҳам аз назари лафз ва ҳам аз назари маънӣ мавриди тавачҷуҳи

¹ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ. Муншаот. Тасҳеҳ ва таҳшияи Муҳаммади Равшан/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон, 1362. – 783 с.

² Мирзоев, Абдулғанӣ. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV / Абдулғанӣ Мирзоев. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1957. – С. 55.

³ Рейснер М.Л.. Эволюция классической газели на фарси (X-XV века) / М.Л. Рейснер.–М: Наука, 1989. – С.97

⁴ Фурӯзонфар, Бадеъуззамон. Суҳан ва суҳанварон / Бадеъуззамони Фурӯзонфар. – Техрон: Хоразмӣ, 1369. – С. 632.

⁵ Шамисо, Сирус. Сайри ғазал дар шеъри форсӣ.(Аз оғоз то имрӯз) / Сирусӣ Шамисо. – Техрон: Ромин, 1376. – С. 98.

шоирон будааст. Аз ин рӯ, Саъдӣ, Мавлоно ва Ҳофиз ҳар кадом ба осори ӯ иноят доштаанд.¹

Фарозу нишеб ва ноҳамворихоро дар ғазалиёти Ҳоқонӣ муҳаққиқи дигари ашъори ӯ – Алии Даштӣ низ зикр кардааст. Ба ақидаи ӯ дар ғазалиёти шоир «аҳёнан ба байте меҳӯрем, ки равонӣ ва осонии забони Саъдӣ аз он мечакад ва пушти сари он байте зимухту хашии меояд».²

Дар девони Ҳоқонӣ (ба тасҳеҳи Зиёуддини Сачҷодӣ) 340 ғазал³ дар наشري дигари девони шоир (веростаи Мирҷалолиддини Қаззоӣ) 454 ғазал⁴ ва дар наشري мутобиқи нусхаи хаттии 763 ҳичрӣ (ба эҳтимоми Чаҳонгири Мансур) 401 ғазал⁵ ҷой дода шудааст. Ғазалҳои шоир аз лиҳози мундариҷа ва шакл гуногун мебошанд. Ғазалҳои асили ӯ маъмулан аз 7-8-9 байт иборат мебошанд ва дар девони шоир инчунин ғазалҳои, ки аз 3, 4 ва 5 байт доранд, мавҷуданд.

Ғазалҳои Ҳоқониро аз лиҳози муҳтаво муҳаққиқон ба чор навъ тақсим кардаанд: 1.Ошиқона; 2.Орифона; 3.Нимаирфонӣ; 4.Муғонаву қаландарона.⁶

Ғазалҳои ошиқонаи шоир аз сӯзу гудоз, беқарорию ҳичрон, орзуи висол, пешкаши ҷон ба дӯст, шикоят аз бедодии ёр, гила аз рақиб, балодӯстӣ, бебокию ғайрат, васфи ҷамоли маъшук, хорию зиллат дар муқобили маъшук, зардӯстии маъшуку тиждастии ошиқ таркиб ёфтаанд.

Дар ғазалиёти орифонаи шоир, ки нисбат ба дигар навъҳои ғазал камтаранд, мавзуи баргар ниҳодани ишқ бар ҳамаи ҳастӣ, тарки нафс, балодӯстӣ, ғайрати ишқ, беҳудию сармастӣ, фано аз худу бақо дар дӯст, маломатталабӣ, дардталабӣ, таслим шудан дар баробари иродати дӯст, бебокӣ дар ишқ матраҳ гардидаанд.

Нуктаи қобили мулоҳиза дар ғазалиёти шоир шикваву норизоии ӯ аз муҳиту ҳамзамонон, хашму эроду эътироз, эҳсоси танҳоию ғурбат, гурез аз мардуму аз ватан мебошад, ки ин падида хоси тамоми эҷодиёти ӯст. Дар назари шоир дунё ба сабаби зулмати маънавӣ, ки сар то сари онро фаро гирифтааст, табдил ба мотамқадае шудааст ва осмон дар сӯт ва фано либоси азо бар тан кардааст.

Мушаххасоти сабкии ҳунари шоирии Ҳоқониро аз лиҳози фаро гирифтани маълумоти гуногуни илмию асоторӣ, расму русум ва боварҳои мардумӣ, ки дар қасидаҳои доманаи густарда доранд, дар ғазалиёт низ ба мушоҳида мерасанд. Ин вижагии сабкӣ дар қасоид боиси печидагӣ ва душворӣ

¹ Ҳамон асар. – С. 96-97.

² Даштӣ, Алӣ. Ҳоқонӣ – шоири дерошно / Алии Даштӣ. – Техрон: Амири кабир, 1380. – С.32-33.

³ Ҳоконии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Ҳоконии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – 1085 с.

⁴ Ҳоқонӣ, Бадил ибни Алӣ. Девони Ҳоқонӣ. Веростаи Мирҷалолиддини Қаззоӣ / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Ҳоконии Шарвонӣ. Дар ду ҷилд / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Ҳоконии Шарвонӣ. – Техрон: Нашри марказ, 1375. – 1406 с.

⁵ Ҳоконии Шарвонӣ, Ҳассон-ул-Аҷам Афзалуддин Бадил ибни Алӣ. Девони Ҳоконии Шарвонӣ. Мутобиқи нусхаи хаттии 763-и ҳичрӣ, аз маҷмуаи шахсӣ. Ба эҳтимоми Чаҳонгир Мансур. – Техрон: Муассисаи интишори Нигоҳ, 1375. – 762 с.

⁶ Маъданкан, Маъсума. Бисоти қаландар: Баргузида ва шарҳи ғазалҳои Ҳоқонӣ/Маъсумаи Маъданкан. – Табрз: Ойдин, 1384. – С. 20.

мегардад, аммо дар ғазалиёт ба муносибати латофату содагӣ ва нармиву ҳамвории баён, ки хосси суннати ғазалсарой аст, саҳлу осон менамояд.

Аз нигоҳи санъати суҳан ва орояҳои шеърӣ ғазалҳои Хоқонӣ нисбат ба қасидаву тарҷеоташ нисбатан сабук ва содаву саҳлтаранд.

Хоқонӣ ҳамон қадар, ки дар қасидасарой забоне фоҳиру баёне устувор ва бошукӯҳ дорад, дар ғазал низ аз таъби латиф, завқи баланд ва андешаи ҳассос бархӯрдор аст. Бо ворид шудан ба арсаи ғазали вай даричае аз латофату зебой ва ишқу шӯр ба дили хонанда боз мешавад. Ғазали Хоқонӣ падидаест шӯрангез, дунёест саршор аз шӯру ҷазба ва завқу ишқу мастӣ. Руҳи латиф, андешаи кудратманд, зеҳни нуктасанҷ ва забони фасеҳу шеваи шоир дар қолаби ғазал инъикос ёфтааст. Мушаххас қардани мақому мартабаи Хоқонӣ дар арсаи ғазалсарой пажӯҳиши мукаммали илмиро тақозо дорад.

Дар зерфасли дуюм «**Хатм-ул-ғароиб**»-и мансуб ба Хоқонӣ» масъалаи ба шоир нисбат додани маснавии саргардонест, ки баъзе муҳаққиқонро ба баҳс кашидааст.

Дар муқаддимаи муфассале, ки Зиёуддини Сачҷодӣ бар девони Хоқонӣ навиштааст, ҳангоми баррасии мероси шоир осори ӯро зикр намуда, менависад, ки «яке аз осори дигаре, ки барои Хоқонӣ навиштаанд, китоби «Хатм-ул-ғароиб» аст. Оқои Ибни Юсуф дар феҳристи китобхонаи Маҷлис зимни шарҳи ҳоли мухтасари Хоқонӣ ҷузъи осори ӯ китобе ҳам ба номи «Хатм-ул-ғароиб» ном бурда...».¹

Муҳаққиқ ва шореҳи дигари шоир Мирҷалолиддин Қаззозӣ ҳам зимни баррасии осори Хоқонӣ менависад, ки «Хоқонӣ сурудаи дигаре доштааст ба номи «Хатм-ул-ғароиб». Ӯ дар ин суруда барои Сифоҳон сано ронда ва Садриддини Хучандию Ҷалолиддини Мавсилӣ – аз бузургони Сипоҳонро ситуда будааст...».²

Дар китоби «Ахтарони адаб» таҳиягари мунтахаби осори Хоқонӣ Тоҷибой Султонӣ «Хатм-ул-ғароиб»-ро асари Хоқонӣ гуфтааст.³

Аммо муҳаққиқон солҳои охир ба чунин хулоса омаданд, ки маснавии «Хатм-ул-ғароиб» асари Хоқонӣ нест.

Соли 1994 муҳаққиқи эронӣ Эраҷи Афшор қадимтарин нусхаи «Хатм-ул-ғароиб»-ро пайдо кард ва яқин гардид, ки «Хатм-ул-ғароиб»-и воқеӣ ҳамон «Тухфат-ул-Ироқайн» аст. Дар мақолае, ки ба қалами Насруллоҳи Имомӣ ва Алиасғари Баширӣ тааллуқ дорад, воқеияти масъала бо мисолҳо ва далелҳои зиёд таҳлил гардидааст.⁴

¹ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бади́л ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ / Афзалуддин Бади́л ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 59.

² Қаззозӣ, Ҷалолиддин. Рухсори субҳ: Гузориши чомае аз Афзалуддин Бади́л Хоқонии Шарвонӣ бар бунёди вожашиносӣ, зебошиносӣ, жарфошноӣ бо дебочае пурдомана дар зиндагӣ ва шеваи шоирӣ / Ҷалолиддини Қаззозӣ. – Техрон: Нашри марказ, 1368. – С. 248.

³ Хони маънӣ (Мунтахаби ашъори Анвари Абевардӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ ва Хоқонии Шарвонӣ). – Душанбе: Адиб, 2011. – С. 303.

⁴ Имомӣ, Насруллоҳ, Баширӣ, Алиасғар. «Хатм-ул-ғароиб»-и Хоқонӣ ва маснавии саргардон / Насруллоҳи Имомӣ, Алиасғари Баширӣ. //Забон ва адаби форсӣ. Нашрияи Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонӣ, шумораи 209 (соли 53), баҳор ва тобистони 1388. – С. 21-35.

Матни «Тухфат-ул-Ироқайн»-ро бори аввал Яҳёи Қариб соли 1955 ба нашр омода карда буд¹, ки дорои нуқсонҳои норасоии фаровоне мебошад. Наشري нави ин маснавӣ бо муқаддима, тасҳеҳ ва таълиқоти дуктур Юсуфалии Аббосободӣ соли 2008 аз нав рӯи чодро дид.² Таҳиягари мазкур маснавиро бо истифода аз қадимтарин нусхаҳо бо истинод ба манобеи муътабари хаттӣ, низ бо таваҷҷуҳ бо осори дигари шоир тасҳеҳ ва шарҳ кардааст.

Боби дуҷуми диссертатсия «**Ҳоконӣ ва таҳаввули қасида дар адабиёти форсии тоҷикӣ**» унвон дошта, аз се фасл иборат аст. Дар фасли якум «**Таҳаввули қасида аз нимаи дуҷуми садаи XI то садаи XIII**» сайри таҳаввули қасида аз нимаи дуҷуми садаи ғоздаҳ то ибтидои садаи сездахуми мелодий мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст.

Бо таъсири адабиёт ва илми балоғати арабӣ аз нимаи дуҷуми қарни XI адабиёти форсӣ бо тақозои муҳит ва дигар омилҳои иҷтимоӣ адабӣ дучори таҳаввулоти услубӣ маънавӣ гардид. Дар натиҷаи истиқболу пайравие, ки шоирони форсигӯ бар адабиёту балоғати арабӣ доштанд, шеър, махсусан қасида ба дараҷаи хеле равшан таҳаввул пазируфт. Навоварӣ дар эҷоди сабки тоза хусусияти истиқболӣ дорад. Ба ҳеҷ ваҷҳ сабке мустақиман нашву намо накардааст ва аз таъсири сабкҳои дигар, хусусан пешин, дар қанор намондааст. Падидаи мазкур тибқи асли такомули тадриҷӣ сурат мегирад. Аз ин рӯ, барои муайян намудани воқеияти мақоми шоирӣ ва навоариҳои Ҳоконӣ дар сабки шеъри форсӣ моро лозим меояд, ки зимни таҳаввули шеъри форсӣ сайри мухтасаре дошта бошем.

Дар ин марҳала қаломии бадеъ аз лиҳози маънӣ ва лафз махсусиятҳои тоза қасб намуда, батадриҷ ташаккул ёфт ва зинаи қамолоти худро дар қарни XII тай кард. Унсурҳои асосие, ки дар таъини ин навъи шеър бо муқоиса бо ашъори шоирони пешин меъёри таҳхис қарор гирифтааст, қанбаи лафзии қалом мебошад, ки бештар доираи хусусиятҳои шаклии қаломро дарбар мегирад. Чунинчӣ, истифодаи луғати арабӣ, зеҳнӣ будани тасвиру маъниҳо, ба қор бурдани истилоҳоти мухталифи фаннӣ, иҷоз, пӯшидагии маъно, вусъати дарҷ қардани оёту аҳодис дар қалом ва амсоли ин ки дар натиҷаи сирояти адабиёти арабӣ дар шеъру насри форсӣ мустақиман гаштааст, адабиёти форсиро аз содагӣ равоӣ, ки дар аҳди пешин дошт, дур сохт.

Пайваста ба ин мавзӯ бояд гуфт, ки шоирони пайрави сабки ироқӣ дар эҷоди навъҳои дигари адабӣ, чун ғазал, рубоӣ махсусиятҳои ҳунарияшонро қандон зоҳир накардаанд, мисли ашъори Ҳоконӣ, ки намунаи олии шеър дар сабки ироқӣ мебошад. Агар мо қасоиди шоирро бо ғазалиёту рубоӣташ қиёс намоем, байни онҳо қандон умумияти услубӣ дарёфт қарда наметавонем. Рубоӣташ ғазалиёти шоир, ки дар ниҳояти равоӣ содагӣ эҷод гаштаанд, бо қасоидаш, ки мутақаллифу маснуъанд, аз лиҳози тарзи баён ва дигар қиёсати

¹ Ҳоконии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ. Тухфат-ул-Ироқайн. Бо эҳтимоми дуктур Яҳёи Қариб / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Ҳоконии Шарвонӣ. – Техрон, 1333. – 425 с.

² Ҳоконии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ. Хатм-ул-ғароиб (Тухфат-ул-Ироқайн). Муқаддима, тасҳеҳ ва таълиқоти дуктур Юсуфалии Аббосободӣ / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Ҳоконии Шарвонӣ. – Техрон: Суҳан, 1386. – 720 с.

хунари умумияти услуби надоранд. Чунин тафовути тарзи ифодаро дар осори кулли шоирони сабки ироқӣ ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. Аз ин лиҳоз ҳам мафҳуми «сабки ироқӣ» ифодаи як навъ ашъорест, ки заминаи он асоси бартарии лафз бар маъно бунёд ёфтааст.

Шеъри форсӣ, ки заминаи худро дар асрҳои VIII-IX гузошта буд, дар асри XII асосан дар марказҳои адабии он давра, ба монанди Хуросон, Ҳиндустони Шимолӣ, Мовароуннаҳр, Қафқоз ва шаҳрҳои Эрони ғарбӣ ташаккул меёфт.

Яке аз омилҳои умдае, ки дар ин давра боиси таҳаввули шеъру сайри табиӣ он гардидааст, таъсири адабиёт ва балоғату баёни арабӣ мебошад. Сабаби асосии ин, ҳамон тавре ки адабиётшиносон зикр кардаанд, таҳсили ғолиби шоирон дар мадрасаҳо мебошад, ки ҳамаи онҳо ба забон ва адабиёти арабӣ ошноии наздик доштанд. Аз ин ҷост, ки аксари шоирону адибони бузург дар ин давра ба арбобони адабу шоирони бузурги араб мароқи хосса зоҳир намудаанд ва дар эҷод бо забони арабӣ қудрати шоирию нависандагии худро санҷидаанд. Тибқи таҳаввули завқи бадеӣ дар тағйири сабки шеъри форсӣ аз нимаи дуҷуми асри ёздаҳ ҳар шоире ба таври худ кӯшидааст. Таъсири муҳит ва омилҳои мавҷуда дар ҳаллоқияти ҳар шоире, ки дар ин давра умр ба сар бурда, новобаста ба он ки хостаанд аз услуб ва тарзи ифодаи содаи шоирони давраи сомонию ғазнавӣ канда нашаванд, мушоҳида мешавад.

Равияе, ки Саной дар ашъори зоҳидонаву орифона пеш гирифт, минбаъд мавриди тақлид ва пайравии шоирони асри XII қарор гирифт. Воқеан, шоирони асри XII аз қабилҳои Ҳоконӣ ва Ҷамолӣдини Исфаконӣ аз Саной илҳомии зиёде бардошта, дар зуҳду андарз ба ӯ пайравӣ намудаанд.

Муҳимтарин ҳавзаи адабии дигар дар ин аҳд ҳавзаи адабии Озарбойҷон аст, ки бо доштани шоирони машҳур, аз қабилҳои Абулғалои Ганҷавӣ, Ҳоконии Шарвонӣ, Низомии Ганҷавӣ, Фалакии Шарвонӣ, Муҷириддини Байлақонӣ ва дигарон дар ташаккулу раванки адабиёти форсии тоҷикӣ тобишу навоариҳои тозае зам намуд. Аз ҷумлаи ин шоирон Ҳоконии Шарвонӣ ва Низомии Ганҷавӣ бо қарибҳои хоссаи хунари ва дастовардҳои эҷодии хеш афзали дигарон доништа шудааст. Шоирони мазкур дар ташаккули сабки шеър аз чанд ҷиҳат аз дигар шоирони навоҳии эронзамин имтиёз пайдо кардаанд.

Фасли дуҷуми боби дуҷум «**Нақши қасида дар мадеҳасарой**» перомунӣ воситаи асосии мадҳгустарӣ будани қасида баҳс мекунад.

Мадҳу ситоиш аз қадимтарин мавзӯҳо дар адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик ба шумор меравад. Агар ба таърихи пайдоиши шеър назар андозем, шеъри асримиёнагии мо бо мадеҳа оғоз шудааст ва нахустин қасидаи мадҳии форсии тоҷикиро аз рӯи маълумоти «Таърихи Сиистон» Муҳаммади Васиф дар мадҳи Яъқуби Лайс гуфтааст.¹

Оид ба таҳаввул ва ташаккули мадеҳа аз қадим то ба имрӯз муҳаққиқони адабиёт зимни тадқиқоти худ ишораҳо карда, хулосаҳои мухталиф баровардаанд.

Азбаски нахустин мавзӯи расмӣ дар адабиёти асримиёнагӣ мадҳ аст, баъзе аз муҳаққиқон иллати асосии онро пайравӣ ба адабиёти араб гуфтаанд,

¹ Таърихи Сиистон. Ба тасхеҳи Маликушшуаро Баҳор. – Теҳрон: Заввор, 1314. – С. 208-212.

Зайнулобиддини Муътаман мавҷудияти шеърӯ шоирӣ ва фарҳангро дар Эрони пешазисломӣ инкор накардааст, вале ба ақидаи ӯ «удабо ва соҳибзавқони иронӣ, ки ба муносибати иқтисоӣ замони забон ва адабиёти араб ошноӣ комил доштанд, мутаваҷҷеҳи асолати шеъри араб шуданд ва ҳамонро чиҳати ифодаи мақсудоти хеш дар забони форсӣ ба қор бурданд.¹

М.Л.Рейснер ба ин ақида аст, ки дар ибтидо қасида аз рӯйи табиати арабӣ-эронӣ сурат мегирифт ва мухтассоти мундариҷавию лафзии онро ҳифз мекард, вале батадриҷ мутобиқ ба табиати фикрӣ ва эҷодии эронӣ шакли мураккабро ба худ касб кард.² Ба андешаи ӯ қасидаи форсӣ, ки дар дарбор ташакул ёфта буд, дар заминаи идомаи анъанаҳои суруди хусравонии замони Сосониён сурат гирифтааст.

Дар адабиётшиносии замони Шуравӣ мадҳу ситоиши шоҳону вазирон маҳкум мегардид ва барои он арзишро қоил набуданд. Аз он ҷо ки қолаби асосии ифодаи қардани мадҳ қасида аст, ин жанр ҳам замоне бадном буд, то ҷое, ки Лоҳутӣ қасидаи «Кремл»-ашро дoston меномид.³

Бори аввал дар бораи мадеҳа ва арзиши он З. Муътаман изҳори назар карда, чиҳатҳои мусбат ва манфии онро зикр карда буд. Тадқиқоти нисбатан мукамал дар бораи мадеҳа ва сайри таҳаввулу ташақули он ба қалами Нодири Вазинпур тааллуқ дорад. Дар ин тадқиқот муаллиф мавзӯи мадҳро аз оғоз то рӯзгори кунунӣ мавриди пажӯҳиш қарор дода, ҳамзамон мавзӯи мазкурро дар мисоли адабиёти Ғарб ва рус, инчунин адабиёти араб низ ба риштаи таҳлил кашидааст.⁴

Нодири Вазинпур пас аз баррасии муҳтавои мадҳияҳои Муиззӣ ва муқоисаи он бо девони Ҳоконӣ менависад, ки дар девони ашъори ин ду суҳансарои тавоно ва номвар бо 1800 саҳифа ва 36323 байти шеъри устувор ва ҳунарий, илова бар мадҳ ва ҳаҷв аз ҳама кас ва ҳама чиз: инсон, ҳайвон, боғ, қаср, хуршед ва моҳ... суҳан рафтааст, ба ғайр аз ҷомеа ва мардуми рӯзгор.⁵

Хулосаи Нодири Вазинпур дар мавриди чиҳати манфии мадеҳа ин аст: «Донишу ҳунаре, ки дар роҳи тамаллуқгӯӣ ва ситоиши гурӯҳе сафок ва бераҳму нодон сарф мешавад, ҳунар нест ва агар ҳам ҳунар бошад, ҳунари ситудаву шариф нест. Оина аст, аммо оинаи ворӯна, он ки бо ин ҳама истеъдод ва илму дониш дар давраҳои чаҳлу факру ҳукумати зулми салотин қалам ба даст гирифта, масъул аст, мақсуд ин нест, ки шоиру нависанда аз бом то шом аз ниёзҳои ҷомеа бигӯяд, балки таваққуъ ин аст, ки суҳанварон вазифаи аслии ва муҳимми худро, ки бедории мардум аст, фаромӯш накунанд. Мақсуд ин аст, ки агар аз асб ва шамшер ва харбузаву зан ва амма ва меҳтари амир суҳан мегӯянд, миллионҳо мардумро, ки дар қанори онон аз тангдастӣ ба сар мебаранд, фаромӯш накунанд ва як бор ҳам аз онон ном бибаранд. Андарзгӯӣ ва мавъиза,

¹ Муътаман, Зайнулобидин. Шеър ва адаби форсӣ / Зайнулобидини Муътаман. – Техрон: Афшор, 1346. – С. 10-11.

² Рейснер М.Л. Персидская лиро-эпическая поэзия X – начала XIII в. генезис и эволюция классической касыды / М.Л. Рейснер. – М.: Наталис, 2006. – С. 356.

³ Лоҳутӣ, Абулқосим. Шеърҳо ва дostonҳо / Абулқосим Лоҳутӣ. – Душанбе: Маориф, 1986. – С. 199.

⁴ Вазинпур, Нодир. Мадр – доғи нанг бар симои адаби форсӣ/ Нодири Вазинпур. – Техрон: Интишороти Муин, 1374. – 575 с.

⁵ Ҳамон асар. – С. 343.

ки коре надорад, он ҳам аз сӯйи касоне, ки садҳо байт аз зиёни озу тамаъ сухан бигӯянд, аммо худ монанди Анварию Хоқонӣ ва садҳо шоири дигар обрӯ дар роҳи озмандӣ аз даст бидҳанд».¹

Муҳаққиқи мазкур ба ин ақида аст, ки 37000 байти шеърӣ нек, пухта ва устувор аз ду шоири номӣ, яъне Муиззӣ ва Хоқонӣ, ки нахустин аз сарзамини Хуросон ва дувумин аз хитаи Озарбойҷон бархостаанд, чизе, ки дар миён нест, масъалаи чома ва ниёзхову никоти марбут ба ӯ, авзои кишвар, муҳити кишвар, муҳити зиндагонӣ, чигунагии ахлоқ, тарбият, наҷод, вақоеи илмӣ ва фарҳангӣ, вазъи доду ситади мардум, ақоид, дин, пешниҳод барои тараққии чома ва хайру саодати ӯ ва амсоли инҳост.² Чунин баҳогузорӣ, яъне аз даричаи имрӯз ба гузашта баҳо додан чандон илмӣ будан наметавонад.

Аммо аз 130 қасидаи девони Хоқонӣ (бидуни қасоиди хурд) 52 қасидаи мадҳӣ (40%), 17 қасида мадҳу ситоиши Паёмбар (с) (13%), 11 қасида ҳасби ҳол ва шикоят аз рӯзгору муҳит (8%), 18 қасида марсия (13,8%), 10 қасида дар мавзуи зухду қаноат (7,6%), 4 қасида ҳабсиёт (3%), 6 қасида дар мадҳи шахсиятҳои динӣ (4,6%), 11 қасидаи иҷтимоӣ ва шарҳи ҳоли (8,4%) ва 1 қасидаи ирфонӣ («Мирот-ус-сафо»), ки ин қасидаро баъдтар шоирони зиёде ҷавоб навишта, ба Хоқонӣ аз ҳама ҷиҳат арҷ гузоштаанд.

Миқдори абёти қасидаҳои шоир дар маҷмуъ 8175 байтро ташкил медиҳад. Аз ин миқдор абёти қасоиди мадҳӣ 3577 байт аст (43,7%). Аз 16 таркиббанде, ки дар девони шоир ҷой дорад, 10 таркиббанд ба мавзуи мадҳ башида шудааст, ки миқдори абёташон 1406 байтро ташкил додааст. Дар маҷмуъ, миқдори абёти мадеҳаҳои Хоқонӣ аз қасоид то таркиббандҳо 4983 байт мебошад, ки агар ин шумораро бо абёти 17000-и девони шоир тақсим намоем, 29,3%-ро ташкил медиҳад. Аз ҳамин нигоҳ ҳам довари Нодири Вазинпур беадолатона сурат гирифтааст. Ин ки муҳаққиқ ҷанбаи иҷтимоии шеърӣ Хоқониро ночиз шумурдааст, низ қобили қабул нест.

Дар давраҳои Салҷуқиён мадеҳа нисбат ба даврони Сомониёну Ғазнавиён аз лиҳози муболиғабандӣ боз ҳам рангинтар гардид. Нақши Хоқонӣ дар таҳаввули шеърӣ асримиёнагӣ ба андозаи хеле равшан назаррас аст. Қудрат ва маҳорати суханварии ӯ ҳам дар ҷанбаи лафзӣ ва ҳам мундариҷавии шеър, махсусан қасида беандоза аст.

Яке аз мушаххассоти сабки қасида дар садаи дувоздахум ҳам қавӣ гаштани ҷанбаи илмии он мебошад. На танҳо дар қасидаҳои Анварӣ, балки падидаи мазкурро дар осори дигар суханварони ин аҳд низ метавон мушоҳида кард ва нуқтаи олии он осори Хоқонӣ мебошад. Дар ин ҷода як навъ сабақат ҳам вучуд дошт, яъне шоирон мекӯшиданд, ки дар қасида суханро дар сатҳи олии ва дур аз дарки оммаи мардум қарор диҳанд ва онро дархӯри мутолиа ва қазовати хоссағони аҳли илму адаб созанд. Аксарияти шоирони ин давра донишманд ва мутафаккир буданд, бо иттилооти бисёр аз илмҳои гуногуни замон, монанди забон ва адабиёти араб, таърих, фалсафа, илмҳои динӣ, тарбиятӣ, иҷтимоӣ, ирфонӣ ва ғоҳ пизишкӣ ва нучуму риёзӣ, ҳамчун ҳақим шуҳрат доштанд.

¹ Вазинпур, Нодир. Мадр – доғи нанг бар симои адаби форсӣ/ Нодири Вазинпур. – Техрон: Интишороти Муин, 1374. – С. 343.

² Ҳамон ҷо.

Мадҳияҳои Хоқонӣ дар қиёс бо мадоеҳи дигар суҳанварони пешину муосир аз чанд ҷиҳат қобили мулоҳиза аст. Тафовути аз ҳама асосӣ ҳамоно ҷанбаи қавии ҳунарии ашъори шоир аст, ки аз ин лиҳоз, ўро бо ҳеч шоири дигар муқоиса карда намешавад.

Қисмати тағаззули қасидаҳои мадҳӣ яке аз ҷиҳатҳои мусбати ситоишномаҳоро ташкил медиҳад. Агар мадҳи мамдуҳро, ки суҳани диловез буда наметавонад, сарфи назар намоем, матлаи қасидаҳои мадҳӣ тасвирҳои зебо аз манзараҳои гуногуни табиат ва ё дигар мавзуот доранд, ки дорои арзиши баланди эстетикӣ мебошанд. Аксари қасоиди Фарруҳӣ, Унсурӣ, Манучехрӣ, Муиззӣ, Саной, Анварӣ, Хоқонӣ, Заҳир ва дигарон аз ҷиҳати зебоии тавсиф, навъи истеъмоли калимот, шеваи баён ва тасвирсозӣ дар шумори осори барҷаста ва шоҳкорҳои адабиёти классикӣ маҳсуб мешаванд.

Дар масъалаи орогани тағаззули қасида суҳанвари дигаре ба пояи Хоқонӣ намерасад. Яке аз вижагиҳои тағаззул дар қасидаҳои мадҳӣ нав кардани матлаъ аст. Таҷдиди матлаъ навъе аз қудратнамоиҳои шоирона дар арсаи ҳунар аст ва ин амал бештар хоси қасидаҳои мадҳӣ мебошад, ки барои ҷалби диққати мамдуҳ шоир маҳорати эҷодии худро ошкор менамояд. Ин ҳунар ҳамоно вақт арзиши баландро соҳиб мешавад, ки шоир битавонад мавзуеро ғайриҷашмдошт ба мақсади худ пайваст созад ва матлаъи нав оғоз кунад. Аз мутолиаи девони Хоқонӣ бармеояд, ки ў дар ҳар мавзӯ, ки чизе менависад, қасди асосияш ифшои ҳунар ва қудрати суҳанварист, яъне, хости шоир аз бозғуфти ҳама гуна андеша танҳо барои воқуниш ва аз пиндорҳои шоиронаи худ баҳра ҷустан аст. Ҷунончи, агар аз динандешӣ ва илми калом суҳан мегӯяд, ба баҳонаи ангезаҳои қору сози адабист. Ў на танҳо дар қасоиди мадҳӣ, балки аз ин шеваи ҳунарварзӣ дар қасидаҳои ахлоқӣ, динӣ, марсияҳо ва ҳатто дар қасидаи ба падари хеш бахшидааш ҳам моя гирифтааст.

Сарфи назар аз паҳлуҳои манфии зиёд дар қасоиди мадҳӣ ҷиҳатҳои мусбате низ вучуд доранд:

Аввалан, дар мадҳияҳо аз мавзуоти адабӣ, монанди васф, ғазал, ҳикмат, ахлоқ, ҳасби ҳол, луғазу таъриху муаммо ва мунозира фаровон суҳан ба миён меояд ва ин вижагиҳо боиси тарбияи эстетикӣ ва маънавии хонанда метавонад бошад.

Дуюм: Қасидаҳои мадҳӣ бо вучуди муболиғаҳои мустаор ва ситоишҳои муболиғаомез дар бартарӣ додани ситоишшавандагон ба усул, мабонии ахлоқӣ, касби камолот ва изҳори адлу эҳсон таъсирбахшанд.

Сеюм: Қасидаҳои мадҳӣ барои ҷалб намудани тавачҷуҳи шоҳону ҳокимон ба забони форсии тоҷикӣ ва муҳофизату ривочу тавсияи он аз ҳар ҷиҳат муҳим буд, то ҷое, ки шоҳону қавмҳои туркнаждро ба ин забон алоқаманд сохт

Чорум: Қасидаҳои мадҳӣ, ки аз лиҳози ҷанбаи лафзӣ салобату шукӯҳи беандоза доранд, дар ташаккули поэтикаи шеъри асримиёнагӣ таъсири зиёд доранд ва аз дигар ҷониб, боиси бедор кардани ҳисси зебоишносии мамдуҳони ғайрифорсӣ шудаанд.

Фасли сеюми боби дуюм «Мамдуҳони шоир» унвон гирифтааст, ки оид ба мамдуҳони шоир аз ҳокимону шоҳони давр маълумот медиҳад.

Дар девони Хоқонӣ мадҳияҳои зиёде мавҷуданд, ки шоир ба ҳокимони вақт, адибону олимони ва дӯстони худ бахшидааст.

Аз Шарвоншоҳон, ки табори худро ба оли Сосон мерасонидаанд, Хоқонӣ ду нафарро мамдуҳи худ қарор додааст. Хоқони Акбар Абулхайҷо Фаҳриддин Манучеҳр ибни Фаридун Шарвоншоҳ, ки Хоқонӣ ба василаи Абулғаои Ганҷавӣ ба дарбори ӯ роҳ ёфт ва таҳаллуси хешро аз лақаби ӯ гирифт ва тибқи маълумоти сарчашмаҳо аввалин мадҳаи шоир дар ситоиши ин ҳоким суруда шудааст.

Дар мадҳи ин шоҳ Хоқонӣ дуvozдаҳ қасидаи мадҳӣ, як қитъа ва як марсия дар таркиббанд сурудааст. Таркиббанди дар рисои Фаҳриддин Манучеҳри Шарвоншоҳ сурудаи шоир аз 92 байт иборат аст.

Ашъори мадҳии Хоқонӣ барои ҳалли бисёр масъалаҳои марбут ба таърихи салтанати Шарвоншоҳон минбаъд мусоидат намудааст.

Мамдуҳи дигари Хоқонӣ аз шоҳони Шарвонӣ Хоқони Кабир Чалолӣ Абдулмузаффар Аҳситон ибни Манучеҳр аст. Қисмати зиёде мадҳияҳои Хоқонӣ дар ситоиши ин подшоҳ аст. Ин подшоҳ ситудай Низомии Ганҷавӣ ҳам будааст ва Низомӣ достони «Лайлӣ ва Мачнун»-ро бо хоҳиши ин шоҳ сурудааст. Дар девони Хоқонӣ шеърест, ки ӯ ба Манучеҳр – падари Аҳситон, гилагузори карда, аз писараш шикоят намуда, ҳамзамон аз хидмати бистсолаш ёдовар шудааст.

Аз хонадони Шарвоншоҳон ду зан ҳам мамдуҳи Хоқонӣ қарор гирифтаанд. Яке Исмаилов – хоҳари Манучеҳр аст, ки чор қасида дар мадҳи ӯ дорад ва дар як ҷо аз ӯ хоҳиш мекунад, ки барояш аз Аҳситон иҷозати сафар бигирад. Мамдуҳи дигараш Сафатулло-бонӯи Аҳситон, ки дар мадҳи ӯ 5 қасида дорад.

Дар баробари шоҳони Шарвонӣ Хоқонӣ мадҳияҳои дигаре ҳам ба унвони Атобак Музаффариддин Қизиларслон Усмон ибни Илдиғиз (581-587), Алоуддин Атсиз ибни Муҳаммади Хоразмшоҳ (521-551), Ғиёсиддин Муҳаммад ибни Маҳмуд ибни Муҳаммад ибни Маликшоҳ - аз Салҷуқиёни Ироқ (547-554), Рукниддин Арслоншоҳ ибни Туғрал (555-571), Сайфиддин Музаффар - дорой Дарбанд, Нусратуддин Исфаҳодӣ аъзам Абулмузаффар Лиёлавошир - фармонравой Табаристон, ки аз табори Сосонӣ будааст, Сайфиддин Атобак Мансур – фармонравой Шамоҳӣ, Андроник Комнен (қайсари Рум), ки қасидаи тарсоияшро шоир ба ӯ бахшидааст, Рукниддин Муҳаммад ибни Абдураҳмон ибни Туғоннизак, Сипаҳсолор Иззуддини Юсуф, Раис Шамсиддин – воли Арҷиш, Алмустанҷид Биллоҳ халифаи аббосӣ, Амир Асадуддин, Солеҳуддин Фарибурз ва Алҷайҳак – фарзандони Шарвоншоҳ эҷод кардааст.

Дар баробари шоҳону шоҳзодагон Хоқонӣ қасидаҳои мадҳие дорад, ки ба вазирону дабирон бахшидааст. Яке аз мамдуҳоне, ки ӯро шоир ба атобахшию саховатмандӣ ситоиш намудааст, Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Алӣ ибни Абумансур маъруф ба Ҷаводи Исфаҳонӣ, вазири Қутбиддини Соҳибмавсил мебошад.

Дигар аз мамдуҳони Хоқонӣ муншии Алоуддини Текиш, муаллифи «Ат-тавасули-л-ат-тарасул» Баҳодурдин Муҳаммад ибни Муайяд ал Бағдодӣ, иҷунин, Разиюдин Абунасор Низомулмулк – вазири Шарвоншоҳ, Малик-ул-вузаро

Зайниддин-дастури Ирок, Малик-ур-руасо Шамсиддин Маҳмуд ибни Алй-вазири Мухториддин, Хоча Хумомиддин Ҳочиби Шарвоншоҳ, Қозиюлқузот Имом Аҳамшод, Имом Ваҳидаддин, Хоча Имом Носируддин Иброҳим Шайхулислом Бокуй, Баҳоуддин Саъд ибни Аҳмад, Чалолиддин ал Хузорй, Хуччатулислом Начмиддин, Хусомуддин, Иззуддини Буимрон, Мачдуддин Ифтихоралислом, Имомуддин ва имоми мутлақ Иззуддин Асъад Абиумр ва дигарон мебошанд, ки шоир дар қасидаву китъаҳо мадҳи онҳоро намуда, дар рисои баъзеи дигарашон сўгнома навиштааст.

Дар зерфасли «**Мамдуҳони Хоқонӣ аз адибони давр**» ситоишномаҳои шоир, ки ба адибони ҳамзамонаш бахшидааст, баррасӣ гардидаанд.

Хоқонӣ бо як зумра аз аҳли илму адаби рӯзгор муносибати нек ва мукотиботи дӯстона доштааст. Шоирону нависандагон ва файлсуфони замони шоир ба монанди Баҳруддин Муҳаммад Муайяди Бағдодӣ, Начмуддини Симгар, Имом Начмуддини Халил, Кофиюддин, Муҳаззабуддин, Афзалуддини Совй ва дигарон Хоқониро дар мақоми баланди суҳанварӣ ва дигар фазилатҳои ахлоқию мазҳабӣ ситоиш кардаанд. Дар ҷавоби таърифу тавсифи аҳли илму адаб шоир ҳам маддоҳони хешро ба олимую хирадмандӣ, суҳандонию дигар фазилатҳо тавсиф намудааст.

Боби сеюми диссертатсия «**Мухтассоти қасидаҳои Хоқонӣ аз лиҳози мухтаво ва сохтор**» ном дошта, аз чор фасл ва шаш зерфасл иборат аст. Дар фасли аввали ин боб «**Ҷойгоҳи марсия дар қасидаҳои шоир**» мавқеи марсия ва анвои он, вижагиҳои марсияҳои шоир ва маҳорати суҳанвари Хоқонӣ дар ин ҷода мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд.

Яке аз мавзуоти густардаи шеъри форсии тоҷикӣ марсиясароӣ мебошад. Дар тадқиқоти худ Насруллоҳи Имомӣ пас аз маълумот дар бораи марсия ва анвои он марсияро дар адабиёти форсии тоҷикӣ аз ибтидо то поёни асри чордах дар мисоли ашъори шоирон таҳқиқ карда, мисолҳояшро овардааст.

Насруллоҳи Имомӣ тақсимбандии Зайнулобидини Муътаманро дар мавриди анвои марсияҳо, ки онро ба ташрифотӣ, шахсӣ ё хонаводагӣ ва мазҳабӣ ҷудо кардааст, нокомил шумурда, менависад, ки тақсимабандии мазкур ҷомеияти лозимро надорад ва бо назардошти мухтаво марсияҳоро ба чунин анвоъ тасниф намудааст: «Маросии дарборӣ, маросии шахсӣ, маросии мазҳабӣ, маросии фалсафӣ, маросии иҷтимоӣ ва маросии дostonӣ».¹ Бино бар навиштаи ӯ ҳар яке аз ин анвоъ дорои махсусиятҳои баёнии худ мебошанд.

Қисмати аъзами тадқиқоти Насруллоҳи Имомиро марсияҳои Хоқонӣ ташкил додааст. Ин суҳанвари бузурги шарвонӣ чунин ба назар мерасад, ки тамоми умр марсия хондааст. Ин матлабро худи шоир дар рубоие ҳам ёдрас менамояд:

Дар ғусса маро чумла ҷавонӣ бигузашт,
Айём ба ғам, чунон ки донӣ, бигузашт.
Дар марги хавос зиндагонӣ бигузашт,

¹ Имомӣ, Насруллоҳ. Марсиясароӣ дар адабиёти форсӣ (То поёни қарни ҳаштум) /Насруллоҳи Имомӣ. – Техрон, 1369. – С. 36

Умрам ҳама дар марсияҳои бигузашт.¹

Дар зерфасли «Сўгномаҳои хонаводагӣ» марсияҳои таҳлил шудаанд, ки шоир дар рисои аҳли байт ва бастагони хеш эҷод кардааст. Бештари марсияҳои шоир навъи сўгномаҳои хонаводагӣанд. Марги фарзанду ҳамсар, амак, писари амак, дўстону фозилони замон боис гаштааст, ки шоири ғамзада эҳсосоти пурсўзу пурдарди худро бо як шеваи муассир ба риштаи назм бикашад.

Аз ҳама мусибати мудҳиш дар зиндагии шоир марги писари ягонааш - Рашидуддини бистсола мебошад. Ҳоконӣ дар марги ин писар ҳашт марсия дорад.

Ниҳояти ҳунари марсиясароии Ҳоконӣ дар қасидаҳои таҷассум ёфтаанд. Дар ин навъи қасоид, ки шоир бояд бо дарди дил навҳасароӣ кунад Ҳоконӣ пайи чанбаи лафзии калом меравад ва гӯё мисли қасоиди мадҳӣ ҳунари худро ба намоиш гузоштани мешавад.

Ҳамон андоза, ки Ҳоконӣ дар марги фарзандон ва ҳамсаронаш бо сўзу гудоз нолаи фироқ кардааст, дар марги амакаш Кофиюддини Умар ибни Усмон ҳам оламеро ба шеван дармеоварад. Кофиюддин марди файласуф, табиб ва яке аз фозилони даври худ буд ва дар тарбияи Ҳоконӣ саҳми арзанда доштааст.

Дигар аз марсияҳои хонаводагии Ҳоконӣ марсияҳои, ки ӯ дар ҳақи Ваҳидуддин сурудааст.

Хулоса, марсияҳои хонаводагии Ҳоконӣ аз ҳайси муҳтаво, чанбаи лафзӣ, фарогирии боварҳои мардумӣ, асотир, истилоҳоти мутадовалаи илмҳои замона ва баён барҷаставу муассиранд. Сабки баёни марсияҳо вобаста ба таносуби жанр ва домани навъи шеърӣ гуногун воқеъ гардидааст. Дар қасидаҳои комил майдони ҳунарварзии шоир густардаю фароҳ аст, ӯ мисли қасидаҳои комили мадҳӣ ба ороиши баён мепардозад, вале дар қитъаҳои қасидаҳои кўчак баёни содаву раван ва оӣ аз ҳар гунна ороҳои сухан ба кор рафтааст.

Зерфасли дуҷуми фасли яқум «**Марсияҳо дар бораи аҳли дину мазҳаб ва суханварон**» **унвон дорад.**

Дар девони шоир марсияҳои пурсўзе ҳастанд, ки онҳоро ӯ дар ҳақи олимону фақеҳон ва шоирони давр сурудааст, аз қабилӣ марсияҳои ба Имом Муҳаммади Яҳё, Умдатуддин Абумансур Муҳаммад ибни Асъад Аттори Тўсӣ маъруф ба Ҳафдах, Носируддин Абуисҳок Иброҳими Боқуӣ.

Дар зерфасли «**Расму суннатҳои мотаму азо дар марсияҳои шоир**» шеваи азодорӣ дар Озарбойҷони асри дувоздаҳ ва суннату одоби ин маросим баён шудааст.

Нуктаи ҷолиби тавачҷуҳ дар марсияҳои Ҳоконӣ расму одоби азодорӣ мебошад. Дар девони шоир ба расму қоидаҳои зиёде ишора шудааст, ки дар он рӯзгор ҳангоми азодорӣ мардум анҷом меводаанд, монанди либоси азодорӣ, палоси мусибат, корҳое, ки дар сўги мутаваффо мекардаанд, аз қабилӣ буридани зулфу ошuftани гесӯ, кушудани зару зевари занон, аз байн бурдани ҳамаи ороишҳо ва зебоиҳои хона, гиребон даридан ва чома чок кардан, ба рӯ тапонча задан, харошидану кандани рӯӣ, нест кардани осори мутаваффо,

¹ Ҳоконии Шарвонӣ, Бадил ибни Алӣ. Девони Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Ҳоконии Шарвонӣ (Ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ). – Техрон: Заввор, 1357. – С. 703.

шикастани лавҳу қалам, сӯхтани рисолату девону китоб, кушудани тобут, боз кардани кафан, мӯягарӣ, аз заъфарон, мушк, кофур ва анбар хушбӯӣ кардани часади мутаваффо ва ғ.

Хулоса, дар марсияҳои Хоқонӣ расму қоида ва одоби сӯгворӣ бо чузъиёташ мавриди тасвир қарор гирифтааст, ки ин чанба дар марсияҳои дигар суханварони асримиёнагӣ ба назар намерасад. Хоқонӣ барои парвариш додани чанбаи ҳунарии шеъри худ аз расму русум ва одобу боварҳои мардумӣ сар карда, то чузъитарин унсурҳои оламӣ ҳастӣ истифода мебарад. Ин тарафи масъала, агар аз як ҷониб, чанбаи лафзии каломи шоирро қавӣ гардонад, аз дигар тараф, боиси пайдо шудани шарҳу тавзеҳот мешавад.

Дар зерфасли «**Марсияҳои иҷтимоии Хоқонӣ**» сӯгномаҳое, ки шоир бар асари рух додани ҳодисаҳои табиӣ аз қабилӣ зилзила, қатли мардум дар натиҷаи нобасомониҳои рӯзгор, мисли чангу ҷидол ва лашкаркашиҳо, ба ҳасрат ёд кардани гузаштаи як давлати абарқудрат, ки бар асари ҳодисаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ аз байн рафтааст ва амсоли ин сурудааст, таҳқиқ гардидаанд.

Яке аз саҳифаҳои пурфочиаи таърих дар асрҳои миёна фитнаи ғузон мебошад, ки дар садаи дувоздаҳум рух додааст.

Бештар аз ҳама қатли фочиаборӣ як зумра донишмандон боиси сар задани оҳу фиғони аҳли дил шуд. Яке аз чунин донишмандон Имом Муҳаммади Яҳёи Нишопурист (1084-1153), ки ӯ шогирди Муҳаммад Ғаззоли ва саромади уламои замон буд. Ӯ раёсати шофеиёни Хуросонро ба уҳда дошт ва дар мадрасаи Низомия ба тадрис машғул буд. Аз рӯйи маълумоти сарчашмаҳо Имом Муҳаммади Яҳё хангоми фитнаи ғуз фатвои муҳорибаро содир карда будааст ва аз ин рӯ, хангоми муҳосираи Нишопур даҳони ӯро ба хок оғанда, бо як шеваи даҳшатнок куштаанд. Шоирони зиёде дар марги ин имом ҳам ба форсӣ ва ҳам арабӣ марсия сурудаанд.

Аз рӯйи марсияҳое, ки Хоқонӣ дар рисои Муҳаммади Яҳё сурудааст, пайдост, ки ӯ ба ин донишманд меҳру муҳаббати беандоза доштааст. Ин меҳру муҳаббат, аз як ҷониб, ба иллати шофеимазҳаб будани Имом Муҳаммад ва, аз дигар тараф, иштиёку майле, ки шоир нисбат ба Хуросон рафтан дошт.

Воқеаи фитнаи ғузро Анварӣ ҳам дар номае, ки бино бар қавле бо хоҳиши мардуми Хуросон барои ҳоқони Самарқанд фиристода шудааст, бо дарду алам ва ҳасрату илтиҷо инъикос кардааст. Қасидаи Анвариро муҳаққиқон яке аз маросии хуби иҷтимоӣ дар шеъри форсӣ муаррифӣ кардаанд.¹

Дар ин зерфасли диссертатсия қасидаи иҷтимоии Хоқонӣ ва Анварӣ муқоиса шуда, хулоса бароварда шудааст.

Хулоса, чанбаи иҷтимоии ашъори Хоқонӣ дар қиёс ба ҳамаи суханварони асримиёнагии форсу тоҷик аз он ҷиҳат қобили мулоҳиза аст, ки ӯ агар дар қитъаҳои шеваи перостаро дунболгирӣ кунад, дар қасидаҳои масоили иҷтимоиро ҳам дар либоси ҳунар ҷилвагар менамояд.

Дар зерфасли «**Айвони Мадоин**» – **намунаи олии марсияи иҷтимоӣ**» яке аз беҳтарин қасидаҳои адабиёти форсии тоҷикӣ дар муқоиса бо қасидаи дар

¹ Рипка, Ян. История персидской и таджикской литературы / Ян Рипка. – М.: Прогресс, 1978. – С. 71.

ҳамин мавзуъ бахшидаи шоири маъруфи араб Бухтурӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст.

Ифтихор аз тамаддуну фарҳанги пешазисломӣ яке аз мавзуотест, ки дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ бозтоби хосса дорад.

Ҳамаи муҳаққиқоне, ки бо осори Хоқонӣ сару кор гирифтаанд, зимни таҳқиқ ба қасидаи «Айвони Мадоин»-и ӯ хатман ишора кардаанд, то чое, ки бо ба забон гирифтани номи шоир ин қасида беихтиёр пеши назари ҳар як дилбастаи шеърӯ фарҳанг меояд. Ҳарчанд ин қасида муқтазаб буда, дар он ниҳояти ҳунари шоирии Хоқонӣ инъикос наёфтааст, аммо онро беҳтарин намунаи қасидаи шоир муаррифӣ кардаанд. Дар муқаддими девони Хоқонӣ ҳам Зиёуддини Сачҷодӣ ин қазияи Фурӯзонфарро дар мавриди тазодди афқору ақоиди шоир овардааст: «..Аммо агарчи таассуби Хоқонӣ дар дин зиёд буд, гоҳе нисбат ба Эрон ва наҷоди эронӣ низ меҳр меварзид ва аз турктозии аъроб ва туркон андӯҳнок гаштаву ашъоре месурӯд ва қасидаи Мадоин ва чанд байти дигар шоҳиди ин муддаост, вале бояд донист, ки аз навъи афқори қасидаи «Мадоин» дар девонаш ёфт намешавад ва он қасида мунҳасир аст».¹

Гузориши мухтасари қасидаи «Айвони Мадоин» чунин натиҷа медиҳад, ки Хоқонӣ ҳарчанд ба қасидаи Бухтурӣ назар доштааст, аммо дар офаридани асари худ истиқлоли комил дошта, аз ҳама ҷиҳат дастболост.

Дар фасли дуюми боби сеюм «**Мавқеи ҳабсиёт дар қасоиди Хоқонӣ**» сайри таърихӣ таҳаввули ҳабсия, анвои ҳабсия, мулоҳизаҳои пажӯҳишгарону суҳаншиносон дар бораи ҳабсия ва вижагиҳои ҳабсияҳои Хоқонӣ дар қиёс бо Масъуди Саъди Салмон мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

Шоирони зиндониро муҳаққиқи Эронӣ Валиюллоҳи Зафарӣ ба ду даста тақсим кардааст: 1. Онҳое, ки бар асари муҳолифат бо ҳукумат бо ҷурми сиёсӣ мавриди боздошти дастгоҳи вақт қарор гирифта, ба зиндон қашида шудаанд, ки инҳоянд: Масъуди Саъди Салмон, Фалакии Шарвонӣ, Муҷириддини Байлақонӣ, Хоқонии Шарвонӣ, Сулаймоншоҳи Салҷуқӣ, Абулмаоли Насруллоҳи Муншӣ, Баҳоуддини Бағдодӣ, Асири Уммонӣ, Салҷуқшоҳи Салғурӣ, Рукни Соин, Хон Аҳмадхони Гелонӣ, Бурундуқи Хучандӣ, Сомирзои Сафавӣ, Шоҳ Исмоили Дувум, Ғазой, Гароихон, Калими Кошонӣ ва Осодиқи Тафришӣ.

2. Суҳанвароне, ки аз назари мазҳаб ва эътиқод, ки бо ғолиби мардуми замони худ ихтилоф доштанд ва ба бединӣ айбдор шуда, ҳукумати давр аз пайи озор ва дастгир кардани онҳо шудаанд, монанди Носири Хусрав, Айнулкузот, Бобоафзал, Фазлуллоҳи Ҳиравӣ, Имодуддини Насимӣ, Шучои Кошонӣ, Абулқосими Амрӣ ва Муҳаммадбоқирӣ Хурдаӣ.²

Дар ин фасл омилҳои зиндонӣ шудани Хоқонӣ аз рӯи мулоҳизоти мухталифи муҳаққиқони Ғарбу Шарқ таҳлил гардида, сипас маҳорати шоир дар

¹ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 34.

² Дар ин дастабандӣ танҳо номи он адибоне зикр шудаанд, ки фарогири қисмати аввали китобанд, яъне аз оғози адабиёти форсӣ то поёни Зандия.

инъикос кардани авзои тираву тори зиндон ва ҳолати равонии ӯ дар муқоиса бо ҳабсияҳои Масъуди Саъд таҳқиқ шудаанд.

Ҳабсия ҳам мисли дигар анвои шеър аз лиҳози мундариҷа он вақт муассир ва дилнишин мешавад, ки шоир аз шаклҳои ҳаёли, яъне орояҳои сухан баҳра гирифта бошад. Нолаву оҳ, ашк, сӯзи дил, ҳасрати гузашта, ёди ёру диёр ва дурӣ аз азизон, ношикебоию бетобӣ, нотавонии пирӣ, дилтангӣ, гардиши чарх ва нобасомониҳои замону дигар масъалаҳо асосан дар ҳабсияҳо бо воситаҳои гуногуни тасвир ифода мегарданд.

Ҳабсияҳои Хоқонӣ ҳам мисли дигар шеърҳои ба ҳамон ҳунари баланд ва орояҳои олиии сухан, ки хосси баёни ӯст, таълиф шудаанд. Ин паҳлуи эҷодиёти шоирро суханшиносон баҳои баланд додаанд.

Дар фасли сеюми боби сеюм «Зухдиёти Хоқонӣ» ашъори зухдию ахлоқии шоир таҳқиқ шудааст.

Хоқонӣ чун дар шоирӣ худро пайрави Саной медонад, дар сурудани ашъори зухдию ахлоқӣ ҳам пайи ин устои бузурги сухан рафтааст. Аммо ашъори Хоқонӣ ба ҳеч ваҷҳ тақлиди Саной нест, балки аз лиҳози ҳунари шоирӣ бар Саной ҳам фазл дорад. Ҳар он чи ки Саной ва дигар суханварони бузурги дигар гуфтаанд, дар шеъри Хоқонӣ аз лиҳози тасвир ранги дигар мегирад.

Аз 130 қасидаи комили девони ӯ 13 қасида дар тавҳид ва мавъиза ва мадҳи Хотамуланбиё салавотуллоҳи алайҳ, 6 қасида дар мадҳи Макка, 10 қасида дар мавзуи ҳикмат, узлат, мавъиза ва шикоят, 1 қасида дар ҳикмат ва ирфон ва 1 қасида дар мавзуи накӯҳиши дунё ва қаноат бахшида шудаанд. Ва аксарияти қасоиди кучаки шоир, ки дар девон шумораи онҳо аз 200 бештар аст, низ муҳтавои ахлоқию тарбиявӣ доранд.

Афкори ахлоқии Хоқонӣ тавъам бо зиндагии нобасомони ӯ дар ашъораш инъикос ёфтааст. Дарду ранҷ, азобу шиканҷаҳое, ки ӯ дар зиндагӣ кашидааст, саропои осораширо фаро мегиранд. Ӯ низ мисли устодаш – Саной як қисми умри гаронбахояширо дар дарбору мадҳи ҳокимон гузаронидааст. Вале лозим ба ёдоварист, ки дар мадҳ ва муносибат ба мамдуҳ ӯ мисли дигар қасидасароён, хосса Анварию Заҳиру Муиззӣ ва ҳатто Саноию дигарон ба ифроту тафрит роҳ надодааст, яъне, ӯ дорои иззати нафсест, ки ин омил ӯро ба ҳарими истиғно дармекашад, ҳассосияту зудранҷиаш ҳам аз ин ҷост. Дар бораи саховатмандию ҳимматбаландияш ҳам сарчашмаҳои таърихӣ ва ҳам муҳаққиқони адабиёт ишораҳои фаровон кардаанд.

Рағбати Хоқонӣ ба зухд ва гӯшанишинӣ ҳарчанд аз мутолиаи осори Саной, ки устодаш мехонад, сараввал замина гирифта бошад, зоҳиран пас аз сафари нахустинаш ба ҳаҷ шиддат ёфта ва баъди зиндонӣ гаштану сафари дуҷумбораи хонаи Худо ин майл татбиқи комили амалӣ пайдо кард.

Мавзуоте, ки Хоқонӣ дар ашъори ахлоқии худ унвон кардааст, аксар маҳдуд аст ба ҳавзаи зухдиёт. Ӯ дунёро маҳкум мекунад ва ба таблиғи зарурати канора гирифтани аз он ва пеш гирифтани зиндагии фақру қаноат мепардозад. Нафси саркаширо нақӯшиш менамояд ва роҳи тасфияи ботинро, ки зимнан роҳи раҳой аз ин дунё ва омода шудан барои зиндагии он дунёст, боз менамояд. Лаҳни шикоят на фақат дар мавриди фишорҳои руҳӣ, балки дар боби

масъалаҳои инчаҳонӣ ва дунёӣ, аз қабилӣ бархурдҳои ӯ бо мамдуҳонаш голибан дар ашъори вай ба гӯш мерасад.

Хосияти барҷастаи қасидаҳои ахлоқии шоир дар пурқувват будани чанбаи ҳунарии онҳо мебошад. Бо ин фазилати эҷодӣ ҳеч суҳанвари дигарро дар паҳлуӣ ӯ қарор додан имкон надорад. Гӯиё дар сурудани чунин навъи шеър ҳам ӯ сабақат менамояд ва неруи тахайюлу қудрати баёнашро санҷиданӣ мешавад. Ақидаи инҷониб он аст, ки ӯ дар қиёс бо зухдиёти Саной афкори ахлоқию ирфонияшро меҳаҳад дар қолаби шеър таҷассум намояд, ки минбаъд дар тули асрҳои зиёд суҳанварон аз колоӣ ҳунари шоириаш истиқболи комил кардаанд.

Фасли чоруми боби сеюм «**Қасидаҳои ирфонии Ҳоконӣ**» масъалаи муносибати шоирро ба ирфон ва тасаввуф дар бар гирифтааст.

Перомуни ирфони Ҳоконӣ то кунун суҳанони бисёре гуфта шуда бошад ҳам, аксари ин пажӯҳишҳо ба таҳлили баъзе аз қасидаҳо ва ё ғазалҳои шоир нигаронида шудаанд ва таҳқиқи ҷомеъе, ки ҳамаи осори ӯро дар ин мавзӯ мавриди баррасии дақиқи илмӣ қарор дода бошад, вучуд надорад. Мулоҳизоти муҳаққиқон ҳам дар ин боб муҳталифанд, ки ин ихтилофи назарҳо аз зиддияти афкору андешаҳои шоир сарчашма гирифтаанд.

Дар адабиётшиносии навин, ки таҳлили мундариҷаи осори суҳанварон бештар ба риштаи таҳлил кашида шуд, ҷаҳонбинӣ ва афкору андешаҳо дар заминаи муносибати шоирон ба оламу одам сурат гирифтанд, муфохираву худситоихо, ғурури ботинию дунёбадбинҳои Ҳоконӣ аксари муҳаққиқонро ба ин ҳулоса овард, ки ӯ ориф нест.

Дар ин фасл андеша ва мулоҳизаҳои Бадеъуззамон Фурӯзонфар, Абдулҳусайни Зарринкӯб, Алиӣ Даштӣ, Аббоси Моҳёр, Алиӣ Ардалони Ҷавон, Зиёуддини Сачҷодӣ, Маъсумаи Маъданкан, Ғаффор Кендлӣ ва дигарон дар мавриди ирфони Ҳоконӣ таҳлил шуда, муҳимтарин вижагиҳои афкори ирфонии ӯ таҳқиқ гардидаанд.

Таъсири ирфони Ҳоконӣ дар осори адибони пас аз ӯ то ҷоест, ки бузургтарин шоироне, чун Аттор, Мавлавӣ, Амир Хусрав, Ҳофиз, Ҷомӣ, Бедил ва дигарон на танҳо аз шакли ашъор, хосса қолабҳои барҷаставу зебои баёнии ӯ, балки аз мазмуну муҳтавои осори ӯ ба таври фаровон истифода кардаанд. То ҷое, ки Ҷалолиддини Балхӣ дар баробари ин ки аз ғазалиёти шоир ба таври густарда истиқбол кардааст, боз дар навиштаҳои насрии худ аз қасоидаш ҳам иқтибос меорад.

Тавре ки аз таърихи тасаввуф ва ирфон маълум аст, ирфони исломии ҳазорсолаи мо аз зухд оғоз мегардад, ки дар садри он Санойи Ғазнавӣ меистад. Дар осори Саной тақрибан тамоми «мафохим ва маонии ирфонӣ, гоҳ бо камол ва замоне бо ишора ва гузор сабт шудааст».¹ Агар сайри ин падидаи руҳониро дар чунин нақша: зухд, тасаввуф, қаландарӣ ба эътибор гирем, «Саной дар ҳар се қаламрав тавонистааст бахше аз бехтарин намунаҳоро ба вучуд оварад»². Ҳам аз ишораҳои фаровони Ҳоконӣ дар девон ва ҳам муҳаққиқон маълум аст,

¹ Шафеии Кадканӣ, Муҳаммадризо. Тоziёнаҳои сулук (Нақд ва таҳлили чанд қасида аз Ҳаким Саной/ Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ. – Теҳрон: Огоҳ, 1372. – С. 43.

² Ҳамон ҷо.

ки сарчашмаи фикрӣ ва ҷаҳонбинии динию ирфонии Хоқонӣ осори Саноист. Дар девони Хоқонӣ шеърҳои зиёдеро метавонем пайдо кунем, ки нишондиҳандаи истиқболи шоири Шарвонӣ аз Саноии Ғазнавӣ мебошад. Қаландариёти вай бахусус дар ғазалиёти аз назари сохтор ва маонӣ беназир аст ва шоирони тавоно, чун Ҳофиз ва Атторро дар ин боб мутаассир аз шеъри ӯ гардондааст.

Маъруфтарин қасидаи ирфонии Хоқонӣ «Миръот-ус-сафо» мебошад, ки аксарияти шоирони адабиёти гузашта аз Амир Хусрав сар карда, то Бедили Дехлавӣ онро ҷавоб навиштаанд. Дар ин қасида ҳамаи истилоҳоти ирфонӣ, яъне ҳамаи мақомоти тариқат аз қабилӣ тавба, вараъ, зуҳд, фақр, сабр, таваккул, ризо ва ҳамаи мақомоти аҳвол чун мувоқиба, курб, муҳаббат, хавф, ричо, шавқ, унс, итминон, мушоҳида ва яқинро дидан мумкин аст.¹

Агар Саной бунёдгузор ва садри ин ҷода бошад, Хоқонӣ тавонистааст ирфону зуҳдро дар қолаби шеъри оӣ гунҷонад ва ба ирфон аз роҳи шеър ворид гардад, ки ин чиз беназир аст, яъне, ӯ шоири ориф аст, на орифи шоир.

Боби чоруми диссертатсия «**Хоқонӣ ва таҳаввули сабки қасидасарой дар адабиёти форсии тоҷикӣ асрҳои X-XIII**» аз 11 фасл иборат буда, дар он масъалаҳои гуногуни илмии марбут ба сабки шеъри шоир таҳқиқ гаштаанд.

Дар фасли аввали ин боб «**Сабки шеъри форсии тоҷикӣ аз нимаи дуҷуми қарни XI то ибтидои асри XIII**» сайри мухтасаре дар таҳаввули сабки шеър дар аҳди Салҷуқиён карда шудааст.

Ин давраест, ки онро дар таърихи адабиёт давраи қуллаи ташаккул ва шукуҳу шаҳомат ном бурдаанд. Сабки шеър дар ин давра ба тадриҷ рӯ ба таҳаввул ниҳод ва дар мисоли эҷодиёти шоирони нимаи дуҷуми асри XII ба зинаи камолоти маънавию лафзӣ расид. Таҳаввули сабки дар мисоли маҳсули эҷодии ҳамаи суҳанварони марҳалаи зикргардида яксон инъикос наёфтааст. Яъне на ҳамаи суҳанварони ин давра тавонистаанд аз шеваи баёни шоирони аҳди Сомониёну Ғазнавиён дур шаванд ва мубтакири сабку мактаби эҷодии хеш шаванд.

Муҳаққиқоне, ки мухтассоти сабки шеъри ин давраро матраҳ кардаанд, ба навоариҳое, ки шоирони номбурда ва дигар суҳанварони пайрави сабки шеърии пешин дар ҷодаи шоирӣ кардаанд ёд кардаанд. Масалан, Носири Хусрав бо вучуди истиқболи шеваи баёни шоирони пешин мактаби хоссаи суҳанвариро дар адаби форсӣ бунёд гузоштааст, ки он иборат аст аз омехтани фалсафа дар суҳан ва пеш гирифтани баҳсҳое дар афкори тоза. Ва ё Қатрони Табрзӣ бо ворид кардани санъатҳои шеърӣ дар суҳани худ мактаби хоссеро ифтидох мекунад. Ва ё Масъуди Саъди Салмон, ки дар охири қарни ёздаҳ тарикаи суҳанварии шоирони ибтидои ин асрро тақлид мекард, «бар асари эътиёд ба диққати ҳаёлу доштани каламоти мунтахаб ва дар айни ҳол сода сабки комилан мумтоз, ки ҳаду васати шеваи Фарруҳӣ ва Унсурӣ аст эҷод кардааст».²

¹ Ҳоирӣ, Муҳаммад Ҳасан. Ирфон ва тасаввуф: Қуллияте дар усул ва мабонии ирфон ва тасаввуф бо намунаҳои адабӣ (назм ва наср)/ Муҳаммад Ҳасани Ҳоирӣ. – Техрон: Алҳудо, 1382. – С. 51-85.

² Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон (Хулосаи чилди аввал ва дуҷуми «Таърихи адабиёт дар Эрон»/ Забехуллоҳ Сафо. – Техрон: Қақнус, 1373. – С. 201.

Аз зумраи шоирони ҳавзаи Озарбойҷон сабки эҷодии Хоқонӣ нисбат ба дигарон комилан фарқ мекунад. Хоқонӣ тавонист, ки мактаби тозаеро дар шеър бунёд гузорад, ки то ӯ вучуд надошт. Ин вежагиҳои ашъори Хоқонӣ баъдтар муҳаққиқони адабиётро ба таснифи сабкҳои адабӣ водошт, ки вақте сабки Озарбойҷонӣ мегӯянд, асосан ба шеъри Хоқонӣ таъя менамоянд. Ва омилҳои асосии ба дараҷаи хеле назаррас фарқ кардани сабки сухани Хоқониро баъзан ба муҳити зисти он ҳавза ва наҷоди шоир ҳам медонанд.

Дар фасли дуюми ин боб «**Ҳунари шоирӣи Хоқонӣ дар қасидасароӣ: забон ва баён**» маҳорати суханварӣ ва фазилатҳои эҷодии шоир таҳқиқ гардидааст.

Дар муқоиса бо ҳамаи он шоироне, ки дар таҳаввул ва табдили сабки шеъри форсӣ аз нимаи дуюми қарни XI саҳм гузоштаанд, Хоқонӣ бо фазилатҳои махсуси ҳунари имтиёзи назаррасеро соҳиб мебошад. Ин махсусияти ҳунари шоирони Хоқонӣ аз овони зиндагиаш ва минбаъд то ба имрӯз мавриди таваҷҷуҳи қазоватҳои мухталифи адабиётшиносону муҳаққиқон гардидааст. Хулосаи аҳком ва қазоватҳои ноқидони сухан дар мавриди шинохти арзиши шеъри Хоқонӣ гуногун мебошанд. Дар ин фасл мулоҳизот ва андешаҳои адабиётшиносони гузаштаву муосир дар мавриди дараҷаи маҳорати суханварии Хоқонӣ бо овардани мисолҳо таҳқиқ шудааст.

Таъби муқтадир, фикри неруманд ва қарихи тавонои шоир бо овардани маъниҳои борику таъбироти дақиқу чолиб баёни ӯро аз дигар ҳаммаслақонаш мутафовит месозад. Ҳамин қудрати табиӣ буд, ки ӯ мазмун ва маъниҳои мухталифро ба риштаи назм дароварда ва бо тавоноии комиле дар кулли анвои сухан ворид гардид. Ин амр мучиб шуд, ки шеъри ӯро дар тақаллуфу дерошноӣ дар қасида ва дар шевоию равонии ғазалу рубоӣ аз аксари шоирони ҳамзамонаш, балки қасоне, ки пештар ё баъдтар шеър гуфтаанд, афзалтар донанд. Эроди луғоти номустаъмали арабӣ, истифодаи истилоҳоти мухталифи илмиву русумӣ, ки қасоиди шоирро фаро гирифтааст, боиси он гашта, ки ашъори шоир бидуни тааммуқ ва диққат идрок нашавад. Дар чигунагии ин зухурот омилҳо гуногунанд. Дар ин фасл андешаҳои муҳаққиқон оид ба омилҳои печидагӣ ва дерошноии сабки шоир оварда шудаанд.

Зайнулобидини Муътаман ҷое, ки таҳаввули услубии шеъри форсиро тадқиқ кардааст, сабки эҷодии Хоқониро дар қиёси шоирони муосиру пешин нотақрор ва бемонанд шумурда, бар он ақида аст, ки шоирони асри XII дар маҷмуъ, умуман пайрави сабку равиши мутақаддимин мебошанд, агарчи ба назари муҳаққиқ шеърашон дорои ҷанбаҳои хоссест, вале ҷандон фарқи ҷиддӣ бо ашъори устодони қадим надорад, балки, дарвоқеъ, шеъри давраи Салҷуқӣ ҳамон шеъри давраи Сомонӣ ва Ғазнавӣ аст, ки бо мурури айём таҳаввул ёфта, каму беш сурати тозае ба худ гирифтааст ва дар сурате, ки «шеъри Хоқонӣ ҷуз қисмҳои маҳдуде, ки ба тақлиди Саной гуфта, сарфи назар аз сифоту мушаххассоти умумӣ камтар ба ашъори шуарои Ироқ ва Хуросон шабоҳат дорад. Шеъри Хоқонӣ аз лиҳози тантана ва ҳайманаи алфоз ва тарокиб дорои

кайфияти хоссест, ки ба куллі аз ашъори дигар шуаро мутамоийиз ба назар мерасад».¹

Фасли сеюми боби чорум «**Тачдиди матлаъ**» маҳорати суҳанвариини Хоқониро дар навкарди матлаъи қасида фаро гирифтааст.

Тачдиди матлаъ навъе аз қудратнамоиҳои шоирона дар арсаи ҳунар аст ва ин амал бештар хосси қасидаҳои мадҳӣ мебошад, ки барои ҷалби диққати мамдуҳ шоир маҳорати эҷодии худро ошкор менамояд. Ин ҳунар ҳамон вақт арзиши баландро соҳиб мешавад, ки агар шоир битавонад як мавзӯеро ғайриҷашмдошт ба мақсади худ пайваст созад ва матлаъи нав оғоз кунад.

Дар девони Хоқонӣ 18 қасидаи думатлаъӣ, 15 қасидаи сематлаъӣ ва 5 қасидаи чаҳорматлаъӣ мавҷуд аст.

Аз 130 қасидаи девони шоир 40 қасида беш аз як матлаъ доранд ва дар байни ин қасидаҳои чандматлаъӣ 31 қасида дар мадҳи шоҳону вазирон ва дарбориён аст, 2 қасида дар марсияи фарзандаш, 1 қасида дар мадҳи падар, 2 қасида дар ҳикмат ва мавъиза, 3 қасида дар васфи Макка ва 1 қасида дар васфи Макка ва ситоиши паёмбар аст.

Аз ҳамаи 31 қасидаи мадҳи дар девони Хоқонӣ, ки дорои тачдиди матлаъ ҳастанд, шоир пас аз байти таҳаллус дар матлаъи аввал дар чанд байти маҳдуд ба мадҳ мепардозад ва тачдиди матлаъ мекунад ва барои ин ки дубора ба васф бипардозад ва он чи дилаш меҳаҳад бигӯяд, зеро ҳануз эҳсосоти дарунии ӯ қонъ нашудааст ва васфу тағаззулро ба мадҳ тарҷеҳ медиҳад, ки ин баъзан боиси то чор маротиба тачдиди матлаъ дар қасида мешавад. Тачдиди матлаъ дар қасидаи Хоқонӣ, аз як тараф, василаи мадҳгурезӣ ва аз ҷониби дигар, барои қудратнамоӣ ва изҳори фазл раво доништа шудаанд.

Дар фасли чорум «**Иҳомофаринӣ**» масъалаи мавқеи санъати иҳом ва анвои он дар шеъри шоир таҳқиқ шудааст.

Хоқонӣ чун шоири суварнигор барои ороштани пиндорҳояш аз навъҳои гуногуни иҳом моя гирифтааст. Аз он ҷо ки ҷаҳони ҳаёлотӣ ӯ дар заминаи истилоҳоти гуногуни илмии замонаш сурат гирифтаанд, дарки он бидуни шарҳ кори мушкул аст.

Иҳом чунин аст, ки шоир бо зеҳни хонанда бозӣ мекунад, яъне, зеҳнро қасдан мутаваҷҷеҳи яке аз маъниҳо мекунад ва маънии дигарро, ки шоиронаву зарифтар аст, зери партави маънии аввал қарор медиҳад ва аз дастрасии зеҳнҳои одӣ дур мекунад. Агар хонанда ба тааммуқ ва диққат моҳияти ҳунари шоирро дарк намояд, лаззати маҳсус меёбад.

Дар ҳунари шоирӣ қорбасти санъати иҳом аз шоир маҳорати хосси суҳанвариро талаб мекунад. Иҳом маънии фишурдаро дар як гузора ҷамъ менамояд. Барои амалӣ кардани ин ҳунар барои шоир забон бояд мисли мум нарм бошад. Он маъноҳое, ки аз роҳи ҳунарҳои истиора, маҷоз, киноя ба даст меоянд, иҳом шуда наметавонанд.

Хулоса, аз дариҷаи ҳунар назар кардан ба шеъри Хоқонӣ чунин натиҷа ҳосил менамояд, ки ӯ лафзро камтар ба маънии зоҳирӣ ба қор мебарад ва ба ин

¹ Муътаман, Зайнулобидин. Таҳаввули шеъри форсӣ / Зайнулобидини Муътаман. – Техрон, 1339. – С. 156.

восита мехоҳад хонанда маънии шеъри ӯро бо тафаккур ва андеша дарёбад, ба осонӣ аз он нагзарад ва мутаваҷҷеҳи қудрати табъи ӯ дар интихоби лафзу таркиби онҳо бо якдигар бошад.

Дар **фасли панҷуми боби чорум «Санъати ташбеҳ»** мавқеи санъати ташбеҳ ва анвои он дар қасидаҳои Хоқонӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Фазилати суханварии Хоқониро дар истифодаи санъати ташбеҳ аксари муҳаққиқон зикр кардаанд. Адабиётшиноси муосири эронӣ Хусрави Фаршедвард, ки ташбеҳу истиораро аз нигоҳи дастурӣ ва сохтмонӣ таҳқиқ кардааст, дар мавриде мегӯяд: «Шояд дар шеъри Хоқонӣ беш аз ҳар девон ва манзумаи дигаре ташбеҳ ва истиораи бадеъ битавон ёфт, вале чун сухани ин шоир печида ва душвор аст, дарки зебоии ташбеҳот ва истиороти ӯ осон нест».¹

Бадеъузмамони Фурузонфар ҳунари шоирии Хоқониро дар ихтироъ кардани ташбеҳоти тоза, ки зоҳиран ҳеч собиқа надоранд ва дар ашъораш бисёр аст, зикр карда, менависад, ки: «Агарчи баъзе аз онҳо бар асари фикри илмӣ ҳосил шуда, лекин қисмате ҳам натиҷаи эҳсос ва қуввати тахайюли худӣ ӯст, ки аз ҳамин маонии одӣ ва пешипоуфтода истихроҷ карда ва бо тасарруфи моҳирона мавзӯҳои маъмулӣ ва мутадовили адабиро аз ҳадди ибтизол берун оварда ва ба гуфтаи худ пирояи кухнаро мутарро карда...»²

Ташбеҳ яке аз шеваҳои баёни адабист, ки сабаб мешавад калом аз сатҳи маъмулии худ ба сӯйи сатҳи адабӣ савқ ёбад. Илова бар ин ташбеҳ муҳимтарин ва муассиртарин омил дар тасвирпардозии шоир ба шумор меравад.

Навоварии ташбеҳу истиора ва дигар воситаҳои баён ба ҳар шоир муяссар намегардад. Аз шоирони форсигӯ онон, ки қадимтаранд, навовартар низ ҳастанд, зеро замни он ки нахустин ашъори форсиро сурудаанд, нахустин ташбеҳу истиоротро низ овардаанд. Ташхис ва муқаррар кардани навовариҳои шоирон дар кашфи воситаҳои баёнӣ вақте муяссар мегардад, ки ҳамаи онҳо гирд оварда шуда, бо ҳам муқоиса шаванд ва бидуни чунин тадқиқот наметавон дар ин бора ба таври қатъӣ қазоват кард. Ин амал дар адабиётшиносии асрҳои миёна низ аз назари муҳаққиқон дур мондааст. Ба таври дақиқу бурҳонӣ ҳам набошад, аммо дар маҷмӯъ, ин хусусияти лафзии ашъори Хоқониро баъзе аз ноқидони асримиёнагӣ ба таври ишора таҳсин кардаанд.

Хоқонӣ чун шоири ҳунарманд ва халлоқ барои бозтоби афкори андешаҳояш аз тамоми анвои ташбеҳот баҳра бурда, дар қорбасти онҳо аз унсурҳои гуногун моя гирифтааст. Ва ташбеҳоти Хоқонӣ маҳсули зеҳни фардии худӣ ӯ буда, аз роҳи тақлиду татаббуъ суварҳои хаёлии суханварони дигарро истифода набурдааст.

Фасли шашум «Вижагиҳои санъати истиора» дар шеъри Хоқониро ба риштаи таҳлил кашидааст

Хоқонӣ, яке аз бузургтарин шоирони истиорапардозии адабиёти асримиёнагӣ ба ҳубӣ тавонистааст бо баҳрагирӣ аз қудрати истиора суханони сода ва гоҳ муқаррарии худро дар суратҳои фоҳир ва ҷаззоб баён кунад. Дар ин

¹ Фаршедвард, Хусрав. Нақди шеъри форсӣ. Ташбеҳ ва истиора дар забони форсӣ/ Хусрави Фаршедвард. – Техрон, 1349. – С. 63.

² Фурузонфар, Бадеъузмамон. Сухан ва суханварон/ Бадеъузмамони Фурузонфар. – Техрон: Хоразмӣ, 1369. – С. 617-618.

тарзи баён қудрат ва шуқуҳи калом беш аз ҳар чиз аз истиора моя мегирад. Агар ин пардаҳои пурнақшу ниғорро канор бигзорем, тасвирҳои ҳунариро ҳазф кунем, он чи мемонад маонии бисёр сода, ё ба таъбири Ҷоҳиз «маонии дар роҳ афтода»¹. Дар ин тарзи суҳан метавон тасвирро ба осонӣ аз маъно ва ғарази шоир ҷудо кард ва ба таҳлили он пардохт.

Аз анвои истиора мавқеи бештарро дар тасвирҳои шоир истиораи равшан (мусарраҳа) ишғол кардааст. Камтар байте аз ашъори шоирро метавон пайдо кард, ки дар он истиораи равшан вучуд надошта бошад.

Маводи тасвирсозро дар саноеи шеърӣ, хосса дар истиораҳои шоир аз ашёву мафҳумҳои гуногун мегирад, аз қабилҳои инсонӣ аз ҳама бадан ва вобастаҳои (лавозими зиндагӣ, сохтмонҳо, васоили разм, хӯроқиҳо, нӯшиданиҳо), гиёҳон, ҷонварон, аносири табиат ва маъданиёт, ҳунари саргармиҳо, истилоҳоти мазҳабӣ тасаввуф, истилоҳоти тиббию нучумӣ, рангҳо, савтҳо, бӯйҳо ва ғайра ба қор гирифтааст.

Тасвирҳои Хоқонӣ як маърифати содаву сатҳӣ аз табиату олами ҳастӣ нест, балки истиораҳои ӯ ба тасвирҳои ҷон мебахшанд ва ӯ дар як байт баъзан чанд санъатро бо ҳам мепайвандад, аз анвои истиора ва ташбеҳу ихом баҳра меҷӯяд.

Хоқонӣ чун суҳанвари соҳибсабу ихтироҷкор наметавонад ҳудро дар ҷаҳорҷӯби маҳдуди фикрӣ ва ҳунари гирифтӣ бинад ва шеваи дигаронро тақлид кунад. Ба қавли муҳаққиқ «Хоқонӣ, ки бад-ин сон чашме «ҳамасӯбин» ва ба диде мутақорин ва ҳунари муҷаҳҳаз аст, ҳеч гоҳ бар гирди сохта ва калишаҳои дигарон намегардад ва маводди тасовири шеърии ҳудро аз муҳити зиндагӣ ва иҷтимоӣ фарҳангӣ ва табиӣ ҳуд мегирад ва бо зеҳни офаринандаву огоҳи ҳуд ба онҳо ҷон медиҳад ва ҳамин мавзӯ боиси ҳаракату пӯёӣ дар тасвиргариӣ ӯ мешавад»². Ва воқеан, тасвирҳои ӯ саршор аз маҷмуаи рангҳо ва маонӣ ҳаракату ҷунбиш аст.

Истиора ба шоир имконият медиҳад, ки як маъноро дар иборати муҳталиф тақрор кунад ба гунае, ки муқаррар бинамояд ва ҳар бор ба қудрати каломӣ ҳуд бияфзояд.

Дар фасли ҳафтум «**Истилоҳоти тибби қадим**» яке аз унсурҳои сабқсози қасоид, яъне ба қор гирифтани истилоҳоти илмӣ тиб дар саҳнаи ҳаёли шоир таҳқиқ гаштааст.

Яке аз ҷанбаҳои қавии ашъори Хоқониро инъикоси истилоҳу мафҳумҳои тиббӣ ва доруву дармон ташкил медиҳад. Дар девони камтар шоире ба чунин фароҳӣ метавон истилоҳ оид ба илмӣ тибби қадим пайдо кард. Ин табиист, зеро аз шарҳи ҳоли шоир пайдост, ки ӯ то биступанҷсолагӣ назди амаки ҳуд Кофиюддин Умар ибни Усмон, ки табиб, ҳаким ва файласуфи бузурги замон буд, сабақи илм гирифтааст ва дар радифи илмҳои гуногун ин илмро дақиқтар омӯхтааст.

¹ Футуҳии Рудмаъҷанӣ, Маҳмуд. Балоғати тасвир / Маҳмуд Футуҳии Рудмаъҷанӣ. – Теҳрон: Суҳан, 1364. – С.95

² Ардалони Ҷавон, Алӣ. Тасвирҳои зебо дар ашъори Хоқонӣ / Алӣ Ардалони Ҷавон. – Теҳрон: Позанг, 1374. – С. 40.

Он чи аз масъалаи илми тибби қадим дар ашъори Хоқонӣ аз бемориву доруҳо сар карда то роҳҳои дармони онҳо дарҷ шудааст, бештар матолибе ҳастанд, ки дар китобҳои тибби қадим мавҷуданд. Ҳамчунин, дар канори матолиби илмӣ баъзан ба нуктаҳои мувоҷеҳ мегардем, ки ҷанбаи хурофотӣ ва омиёна дошта, асоси илмӣ надоранд. Аммо барои шоире чун Хоқонӣ, ки аз даричаи ҳунар ба оламу одам менигарад, ин нукта муҳим нест. Ӯ барои ороста кардани бистари андешааш ва таровати баёну навоарӣ дар тасвир ҳамаи унсурҳоро ба кор мегирад, ки шеъраш ба ашъори дигарон монанд набошад. Ин амалро метавон як навъ фирор аз тақлид ва бозгӯи суханони обшӯставу дастмолшуда донист.

Дар шеъри Хоқонӣ номи бемориҳои гуногуне аз қабилҳои обила, истисқо, умуссибён, барас (пес), таб, там, чузом, чуъулқалб, хафқон, хунок, диқ, зуком, сабал, сарсом, сурфаи хун, сағзидагаӣ, саръ, сафрову амрози сафрой, тоъун, қуланҷ, нохуна, никрис, вабо, ҳайза, ярақон ва ғ. дарҷ гардидаанд.

Дар баробари зикри амроз шоир ҳамчунин аз гиёҳу гиёҳдармонӣ доруҳои гуногунро аз қабилҳои осаф, афюн, базри қатуно, бунафша, балодур, баласон, баҳман, беданҷир, палангмушк, тухми райҳон, табошир, ҳанзал, ҳуни сиёвушон, хизрон, реванд, зарир, заъфарон, судоб, саътар, сабр, замирон, унноб, уд, удуссалиб, қатрон, кофур, кадар, кӯкнор, кашниз, лодан, мардумгиё, нордона, норинҷу туранҷ, ҳалила ва инчунин аз доруҳои конӣ чун тӯтиё, зайбақ (симоб), талқ, тини махтум (гили бирён), марҷон, мумиёӣ, ёқут ва ғайра, инчунин, аз доруҳои ҳайвонӣ, чун тарёқ, сақанкур, курси мор, мушк, маъҷун, саратон, аз таркибҳои доруии панҷнӯш, чуллоб, чувориш, сафуф, гулоб, гулшакар, марҳам, муфарриҳ ва садҳо усули тиббии беҳдоштро дар шеъраш овардааст.

Фасли ҳаштуми ин боб «**Бозтоби илми ситорашиносӣ**» огоҳии шоирро аз илми нучум ва ба кор гирифтани истилоҳоту мафҳумҳои ин илмро дар қасоиди шоир ошкор месозад.

Дар байни душворию мушкилоти девони шоир истилоҳоти нучумӣ чашмгиртар аст ва Хоқонӣ барои баён кардани матлабҳои гуногун ё дар мадҳ, ё дар марсия ва ё дар ҳабсияву фаҳрияҳояш аз ин истилоҳот ба таври фаровон истифода намудааст.

Хоқонӣ осмонро гоҳе аз даричаи эътиқодоти динӣ ва замонӣ ва гоҳе дигар аз рӯи меъёрҳои фалсафӣ дидааст.

Бештар аз ҳама Хоқонӣ дар ашъораш аз мафҳуму истилоҳоти «Минтақатулбуруҷ» (суратҳои фалакии истивой) баҳра бурдааст. «Минтақатулбуруҷ» камарбанди бузурги фарзист дар ду тарафи истивой фалак, бар васати кураи осмон. Мунаҷҷимон ин камарбандро ба дувоздаҳ қисмати мутасовӣ тақсим кардаанд ва ҳар якро «буруҷ» хондаанд. Ситорагони ҳар буруҷе як суратро ташкил медиҳанд ва ҳар буруҷе ба номи он сурат хонда мешавад. Дар ашъори Хоқонӣ тамоми суратҳои фалакӣ ва аҷзҳои он дар ниҳояти ҳунарварзиҳои шоирона инъикос ёфтаанд.

Ахтаршиносон барои буруҷҳои дувоздаҳгонаи «Минтақатулбуруҷ» рақамҳои аз сифр то ёздаҳ ҳисоб карда баровардаанд ва ҷадвали онро

Абурайҳони Берунӣ тартиб додааст. Хоқонӣ аз ин рақамҳо ҳам дар тасвирсозихояш баҳра бурдааст.

Ба шеър ворид намудани истилоҳоти илмию нучумӣ, ки ба сабки шеър хусусияти тоза зам менамояд, баъд аз нимаи дуоми асри XI дар ҳар шоир вобаста ба қудрати ҳунари махсусиятҳои чадида касб намудааст. Чунончи, агар истифодаи истилоҳоти нучумӣ дар шеъри Абулфараҳи Рунӣ ва Анварӣ бештари мавридҳо ба таври мустиқим сурат гирифта бошад, дар шеъри Хоқонӣ ба таври маснуъ корбасти шудаанд.

Хулоса, Хоқонӣ чун шоири соҳибмаърифату халлоқ дар ашъораш аз истилоҳоти гуногуни илмӣ, хосса илми нучум, ба таври фаровон истифода кардааст, ки тавзеҳу шарҳи ин истилоҳот, аз як тараф барои баланд бардоштани маърифати хонанда ва аз дигар ҷониб барои роҳ ёфтани ба умқи зебоии ҳунари шоириӣ ӯ мусоидат менамояд.

Дар фасли нухум «**Тавсифи соҳиби мусиқӣ**» мавқеи мафҳум ва истилоҳоти соҳиби мусиқӣ дар парваридани саҳнаҳои ҳаёлии шоир баён шудааст.

Хоқонӣ чун шоири моҳир дар ашъораш ба истилоҳоти илми мусиқӣ, соҳиби мусиқӣ, тарзи навохтани онҳо, лаҳну оҳангҳо зиёд ишора кардааст. Дар ашъори ӯ олоти мусиқии замонаш баъзан дар шакли тақрибӣ ва баъзан комил тасвир мешавад. Маълумоте, ки шоир дар бораи олоти мусиқӣ, навоҳо ва пардаҳои он додааст, гувоҳӣ аз огоҳии комили ӯ дар ин ҷода аст. Аз рӯйи ишораҳои ӯ дар ин боб хонанда метавонад дар бораи мусиқӣ ва суруд дар муҳити фарҳангии Озарбойҷони асримиёнагӣ маълумот ҳосил намояд. Инчунин, барои мутахассисони соҳа тасаввуроти комиле метавонад дар бораи таҳаввули шакли олоти мусиқӣ ҳосил шавад, зеро тавре ки зикр намудем, шоир дар бораи шакли бисёре аз соҳиби мусиқӣ маълумоти комил додааст. Ба қавли Мирҷалолиддини Қаззоӣ «Девони Хоқонӣ гузашта аз арзишҳои ҳунарию зебошинохтияш ба донишномае менамояд, ки рӯзгори шоир дар он оинавор ошкор гардидааст. Аз он ҷост, ки девони вай ганҷинаест гаронарҷ, ки танҳо адабдӯстон ва сухансанҷону зебошиносонро ба қор намеояд, мардумшиносон, ҷомеашиносон ва фарҳангшиносон низ аз он баҳраҳои бисёр метавонанд бурд».¹

Дар осори Хоқонӣ соҳиби мусиқие аз қабилӣ арғанун, барбат, чорпора, чағона, чанг, даф, рубоб, руд, сози якто, сози дуто, сози сето, сапедмуҳра, сурной, карной, кӯс, мусиқор, мавлӯ, меҳрӣ, ной, мизмор ва неша зикр гардидаанд. Шоир мафҳумҳо ва соҳиби мусиқиро барои ифода кардани маъноҳои гуногун истифода кардааст.

Хоқонӣ аз истилоҳоти мусиқӣ ва лаҳну навоҳои зиёде дар шеъраш ишора кардааст. Истилоҳоти мусиқӣ ба монанди «дар парда будан», «хориҷ аз парда будан», «чаъди сода», «чаъди пурхам», «захмаи зер», «захмаи бам», «парда», «дастон», «бардошт», «фурӯдошт» ба монанди ин истилоҳотеанд, ки шоир онҳоро дар тасвирҳои ба қор гирифтааст ва ин нишон аз оҳангдонию оҳангшиносии ӯ мебошад.

¹ Қаззоӣ, Мирҷалолиддин. Сароҷи овову ранг / Мирҷалолиддини Қаззоӣ. – Теҳрон: Самт, 1386. – С. 3.

Хулоса, тасвири олоти мусиқӣ, созу навоҳо, истилоҳоти мусиқӣ ва дигар мафҳумҳои марбут ба ин мавзӯ, аз як ҷониб, боиси пуробуранг гаштани каломи шоир шуда бошанд, аз дигар ҷониб, барои муҳаққиқону мутахассисони соҳаи мусиқӣ метавонанд чун сарчашмаи бозътимод мавриди эътибор қарор гиранд.

Дар фасли даҳум «**Мафҳум ва таркибҳои бодагусорӣ**» мавзуи ҳамриёт дар ашъори Ҳоконӣ мавриди пажухиш қарор гирифтааст. Дар ашъори Ҳоконӣ ойини майгусорию боданӯшӣ бо мушахассоти дақиқа инъикос ёфтааст.

Ҳоконӣ аз зумраи суханваронест, ки тавонистааст ойини майгусориро дар замони худ бо тамоми аносираш чилвагар намояд. Одоби майхӯрӣ, асбоби майгусорӣ, аз хончаи мастону нуқли майхорон, боданӯшиву ёди дигарон, майи куҳану тоза, майи бозор, расми мастабаву ройгонхӯрон, кулӯҳандозу сангандозон, чуръаафшонӣ бар хок, инчунин хелҳои гуногуни соғарҳою паймонаҳо, ба монанди булбула, чамона, хик, рикоб, сотгин, садаф, суроҳӣ, тос, қароба, қанина, каду, киштӣ, гов, гӯшмоҳӣ бо васфи иҷмолии шакли онҳо дар ашъораш шоир ишора кардааст.¹

Дар ашъори Ҳоконӣ таркибҳои бадеъи зиёде мавҷуданд, ки шоир аз роҳи истиора, ташбеҳ, изофаи истиорӣ ва киноӣ шаробро васф менамояд. Дар қисмати тағаззулҳои қасоид баъзан пайи ҳам истиораҳоеро дар васфи шароб меоварад. Ин амалро дар ғазалиёти шоир низ метавон ба мушоҳида гирифт. Дар сохтани таъбиру таркиботи бадеъ Ҳоконӣ унсурҳоеро интихоб мекунад, ки барои маърифат кардани он хонандаи одӣ маҷбур мешавад, ки ба фарҳангу луғот рӯй биёварад.

Барои шароб Ҳоконӣ беш аз сад таъбиру таркиби бадеъ ихтироъ кардааст, ки микдореро аз он бо мисолҳо дар ҷадвали махсус зикр намудаем.

Аз зарфҳои шаробнӯшӣ, ки теъдоди зиёдеро шоир дар сурудаҳои зикр кардааст, аз қабилӣ булбула, чамона, хик, рикоб, суроҳӣ, садаф, тос, қанина, гов, гӯшмоҳӣ, қароба, каду, сотгин ва ғайра.

Илова ба номи паймонаву соғарҳо дар шеъри Ҳоконӣ аз хутути ҷом низ ишораҳо дар миён омадааст. Дар гузашта барои ҷом ҳафт хатро қоил будаанд: «1. Хатти ҷавр, ки бар канораи ҷом ва болои ҳамаи хатҳо меистад ва барои он хатти ҷавр номидаанд, ки агар ҳарифро аз пой афканданӣ бошанд, то хатти ҷавр шаробро пур мекунад. 2. Хатти Бағдод (хати сабз). 3. Хатти Басра (хатти сиёҳ). 4. Хатти азрақ (хатти шаб). 5. Хатти варшакр (Ин хатро хатти ашк ва хатти хатира низ гӯянд). 6. Хатти косагар.. 7. Хатти фарвадина (ин хатро хатти музаввар ҳам хонанд).² Аз хутути мазкур Ҳоконӣ ба чор навъи он ишора кардааст.

Майгусорию бодагустарӣ ва мафҳумҳои марбут ба ин масъала дар шеъри Ҳоконӣ нисбат ба дигар суханварони асримиёнагӣ доманаи густардатаре дорад. Шоир дар ин замина ҳам таъбозмӣ карда, тасвирҳои ҷолибу бесобиқае дар

¹ Маъданкан, Маъсума. Нигоҳе ба дунёи Ҳоконӣ / Маъсумаи Маъданкан. Ҷилди 1. – Техрон: Маркази нашри донишгоҳӣ, 1375. – С.342.

² Сачҷодӣ, Зиёуддин. Фарҳанги луғот ва таъбирот бо шарҳи аълум ва мушкилоти девони Ҳоконии Шарвонӣ Афзалуддин Бадиلى ибни Начҷор. Ҷилди аввал / Зиёуддини Сачҷодӣ. – Техрон: Заввор, 1374. – С.416.

васфу ситоиш ва накухиши шароб намудааст. Ин масъала дар заминаи шеъри Хоқонӣ тадқиқоти мукаммали илмиро мецоҳад.

Дар фасли даҳуми диссертатсия «**Мафҳум ва истилоҳоти дини насронӣ дар қасидаҳои Хоқонӣ**» масъалаи корбурди мафҳум ва истилоҳоти оини насронӣ, ки яке аз унсурҳои сабксози ашъори шоир аст, таҳқиқ шудааст.

Яке аз вижагиҳои ашъори Хоқонии Шарвонӣ, ки дарки онро барои хонандагон мушкил гардонидааст, истифода бурдани истилоҳоту мафҳумҳои дини насронӣ мебошад. Қатъан метавон хулоса баровард, ки девони ягон шоири форсу тоҷик мисли девони Хоқонӣ оғанда аз иттилооти масеҳиву тарсой нест. Ҳамаи муҳаққиқоне, ки бо ашъори шоир сару кор гирифтаанд, ин қазияро тақрор намудаанд. Илова ба маълумоте, ки дар Қуръону ҳадисҳо оид ба дини масеҳӣ, истилоҳу мафҳумҳои масеҳиву тарсой мавҷуданд, Хоқонӣ аз он ҷо ки модари настуримазҳабе доштааст, ки ба оини ислом гаравидааст ва аз дигар тараф, муҳити ҷуғрофии Қафқоз, ки дар он ҷо насронийн зиндагӣ мекарданд ва ҳамчунин сафарҳои шоир ба кишварҳои масеҳимазҳаб боис гардидааст, ки ӯ дар бораи оини насронӣ маълумоти бештаре пайдо намояд ва ин огоҳии комил боиси вусъат ёфтани маълумот оид ба насроният дар осораш шудааст.

Илова ба ҳамаи ин Хоқонӣ дар кулли ашъораш ишораҳои фаровоне ба масъалаҳои марбути дини насронӣ кардааст, аз қабилӣ вазъи дайрҳову маъбадҳо, роҳибону риёзати онҳо, машғулияҳо ва дараҷоти онҳо дар калисоҳо ва амсоли ин. Таъбир ва таркиботи фаровоне, аз қабилӣ Масеҳии табиб, Масеҳ ва дору, шарбати Исо, Масеҳ ва бемор, Исии ҳар дард, дами исавӣ, боди Масеҳ, Исо ва зинда кардани мурда, Исо ва куҳл, рангразии Исо, дукони Исо, муъҷизаи Исо, мурғи Исо, сухан гуфтани Исо дар гаҳвора, Исо дар боми чаҳоруми чарх, Масеҳ ва Офтоб, Исии гардуннишин, хари Исо, хони Масеҳ, даъвати Масеҳ, таббоҳи Масеҳ, Масеҳ ва яҳуд, душмани яҳуд бо Масеҳ, ҳаворӣ Исо, ҳаворӣён ва хони Масеҳ, сурмаи Исо барои чашми ҳаворӣ, Масеҳ ва доруссалиб, каломи Исо бар сари дор, Исо ва Дачҷол, хари Дачҷол, риштаи Марям, покии Марям, нутқи Исо гувоҳи покии Марям, бокира будани Марям, Марям ва Рухулқудус, нафхи рух, остини Марям, Марями азро - хомили рух, ашки Марям, Марям ва яҳуд, рӯзаи Марям, нахл ва Марям, ақоними салоса-аб ва ибну Рухулқудс, ибнуллоҳ ва тухмати худой, хиҷолати дами ибнуллоҳӣ, маротиби калисой- усқуф, бутрик, ҷослик, митрон, шамос, қасис (кашиш), роҳиб, ойинҳои масеҳӣ- Яъқуб, настур, идҳои масеҳӣ – панҷоҳа, моҳихӯрон, дайри Исавӣ, мулузани дайр, қандили тарсо, қандили дайр, се занҷир ва рағғани қандил, ташбеҳи моҳи нав ва меҳроб ба нимаи қандили дайр, зуннору бурнус, зуннору куфр, зуннору муғон, салиб (чалипо) ва ба ин монанд дигар таъбиру таркибҳоро дар ашъораш истифода бурдааст. Ин амр боис гаштааст, ки аз дер боз суханшиносону сухансанҷон мушкилотӣ девони Хоқониро шарҳ кунанд. Ҳатто ду-се аср пас аз вафоти Хоқонӣ суханшиносоне, ки аз шеър огоҳӣ доштанд, дар маърифати маъноӣ ашъори шоир очиз мондаанд.

Дар фасли ёздаҳуми боби чоруми диссертатсия «**Авзони қасоиди Хоқонӣ**» бармеояд, ки ӯ ҳамаи 130 қасидаашро дар 20 вазн сурудааст.

Баҳри музореъи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзӯф бо 22 % бештарин басомад ва баҳрҳои мусаммани аҳраб ва сареъи матвии макшуф бо 1%

камтарин басомадро доранд. Рамали мусаммани маҳзуф бо 15 % дар мартабаи дуввум ва мунсарехи мусаммани матвии макшуф бо 10 % ва хафифи мусаддаси маҳбун бо 9 % дар маротиби баъдӣ қарор дорад. Ҳазаҷи мусаддаси аҳраби макбузи маҳзуф 4%, рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф 5%; мучтасси мусаммани маҳзуф 5%; мутақориби мусаммани маҳзуф 5%; мутақориби мусаммани солим 4%; музореъи мусаммани аҳраб 4%; мунсарехи мусаммани матвии манхур 3%; рамали мусаддаси маҳзуф 3%-и қасоидро ташкил мекунанд.

Рамали мусаддаси маҳбуни маҳзуф, ҳазаҷи мусаммани солим, ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф, ҳазаҷи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф ва раҷази мусаммани матвии маҳбун ҳар кадом 2 % аз кулли қасоидро ташкил додаанд.

Интихоби баҳрҳои гуногуни аруз аз тарафи Ҳоқонӣ тасодуфӣ набуда, пайванди ногусастанӣ бо мухтвояи шеъраш ва сабки фардии шоир дорад.

ХУЛОСА

1. Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Ҳоқонии Шарвонӣ аз зумраи суҳанваронест, ки дар адабиёти форсии тоҷикӣ бо падидаи овардани мактаби вижаи адабӣ шуҳрати волоеро соҳиб гаштааст. Мақому мартаба ва фазилатҳои эҷодии ин шоири соҳибсабку мухтарейро аз замони зиндагиаш то ба имрӯз суҳанварону суҳансанҷон арҷ гузоштаанд. Нақш ва таъсири Ҳоқониро метавон дар осори ақсарияти шоирони баъди ӯ мушоҳида кард. Чунончи, Фаридаддини Аттор, Мавлавии Румӣ, Саъдӣ, Амир Хусрав, Ҳоҷуи Кирмонӣ, Салмони Соваҷӣ, Носири Бухорӣ, Шох Неъматуллоҳи Валӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Урфӣ, Назирӣ, Мирзо Бедил, Қоонӣ ва дигарон ашъори ӯро тазминуну татаббуъ намуда, бо таъзиму тақрим барояш мартабаи баландеро қойл шудаанд [40-М; 41-М].

2. Камтар китоби таърих, луғат, тазкира ва фарҳангеро метавон ёфт, ки ба навишта ва сурудаҳои ӯ истиноду истишҳод накарда бошад ва сабаби ин, пеш аз ҳама, дар густариши доманаи тахайюл, вусъати иттилоот, диди амиқ ва шинохти дақиқи шоир аз ҳавзаҳои зиндагию таъсираш дар баробари ҳаводис мебошад [41-М].

3. Мероси адабии Ҳоқонӣ иборат аст аз девони ашъор (муштамили 17000 байт), маснавии «Тухфат-ул-Ироқайн» ва «Муншаот». Зиёуддини Сачҷодӣ менависад, ки «Девони ашъор маъруф ба куллиёти Ҳоқонӣ, ки ҳабдаҳ ҳазор байт дорад, муштамил аст бар 106 қасидаи бузург, 110 қасидаи кучак, қариб 290 қитъа, 330 ғазал, худуди 300 рубой ва қариб ба 450 байти арабӣ». Аммо тибқи феҳристи мураттаб миқдори анвои ғиноӣ дар девон чунин аст: қасидаи бузург-130, қасидаи кучак-114, қитъа-306, рубой-297, ғазал-341 ва таркиббанд-16 адад [41-М].

4. Ҳоқонӣ ҳамон қадар, ки дар қасидасароӣ забоне фоҳиру баёне устувор ва бошукӯҳ дорад, дар ғазал низ аз таъби латиф, завқи баланд ва андешаи ҳассос бархӯрдор аст. Бо ворид шудан ба арсаи ғазали вай даричае аз латофату зебӣ ва ишқу шӯр ба дили хонанда боз мешавад. Ғазали Ҳоқонӣ падидаест шӯрангез, дунёест саршор аз шӯру чазба ва завқу ишқу мастӣ. Руҳи латиф, андешаи кудратманд, зехни нуктасанҷ ва забони фасеҳу шевои шоир дар

қолаби ғазал инъикос ёфтааст. Мушаххас кардани мақому мартабаи Хоқонӣ дар арсаи ғазалсарой тадқиқоти мукаммали илмиро тақозо дорад [12-М; 41-М].

5. Табъи муктадир, фикри неруманд ва қариҳои тавонои шоир бо овардани маъниҳои борику таъбироти дақику чолиб баёни ўро аз дигар ҳаммаслақонаш фарқ месозад. Ҳамин қудрати табиӣ буд, ки ў мазмун ва маъниҳои мухталифро ба риштаи назм дароварда ва бо тавоноии комиле дар кулли анвои сухан ворид гардид. Ин амр мучиб омад, шеъри ўро дар такаллуфу дерошноӣ дар қасида ва дар шевоию равонии ғазалу рубой аз аксари шоирони ҳамзамонаш, балки қасоне, ки пештар ё баъдтар шеър гуфтаанд, афзалтар донанд [41-М].

6. Микдори абёти қасидаҳои шоир дар маҷмуъ, 8175 байтро ташкил медиҳад. Аз ин микдор абёти қасоиди мадҳӣ 3577 байт аст (43,7%). Аз 16 таркиббанди дар девони шоир ҷойдошта 10 таркиббанд ба мавзуи мадҳ башида шудааст, ки микдори абёташон 1406 байтро ташкил додааст. Дар маҷмуъ микдори абёти мадҳаҳои Хоқонӣ аз қасоид то таркиббандҳо 4983 байт мебошад, ки агар ин шумораро бо абёти 17000-и девони шоир тақсим намоем, 29,3%-ро ташкил медиҳад [41-М].

7. Нақши Хоқонӣ дар таҳаввули шеъри асримиёнагӣ ба андозаи хеле равшан назаррас аст. Қудрат ва маҳорати суханварии ў ҳам дар ҷанбаи лафзӣ ва ҳам мундариҷавии шеър, махсусан қасида беандоза аст [41-М].

8. Аз 52 қасидаи мадҳии шоир 11 қасида дорои 2 матлаъ, 13 қасида дорои 3 матлаъ ва 3 қасидаи дигар дорои 4 матлаъ мебошанд [7-М].

9. Бештари тағаззулоти қасоиди мадҳии шоир аз тасвири субҳ, манзараҳои гуногуни табиат, майу майгусорӣ ва амсоли ин иборатанд [7-М; 41-М].

10. Баъзе аз муҳаққиқон қасидаҳои мадҳии Хоқониро маҳсули замони «ториксӯ»-и ҳаёти ў шумурда, ба кулلى арзиши зебоию маърифатии онро инкор кардаанд. Ин доварии муҳаққиқон аз рӯи инсоф нест, зеро агар қисмати мадҳи чунин сурудаҳоро сарфи назар намоем, тағаззулоти чунин қасоид намунаи олии тасвирпардозӣ аст ва аз он ҷо, ки шоир истилоҳу мафҳумҳои гуногуни илмҳои замонашро дар либоси бадеъ ҷилва медиҳад, барои хонанда арзиши баланди маърифатӣ низ доранд. Дар қисмати тағаззулоти қасоиди мадҳии Хоқонӣ, ки бештарашон бо тасвири субҳ, майу майгусорӣ, гузаштани моҳову фарорасии Наврӯз сар мешаванд, шоир танҳо барои офтоб беш аз дусад истиора ва изофаи ташбеҳӣ, барои май ва оини бодагусорӣ ташбеҳу истиораҳои зиёде ихтироъ кардааст, ки ин ҷанбаи ашъори ў дар ташаккулу раванқи шеъри асримиёнагӣ нақши беандоза дорад [41-М; 34-М].

11. Дар девони Хоқонӣ мадҳияҳои зиёде мавҷуданд, ки шоир ба ҳокимони вақт, адибону олимони худ бахшидааст [40-М; 41-М].

12. Марсияҳои Хоқонӣ тасвиргари авҷи отифона ва қуллаи эҳсоси ин шоири нозукдил аст ва бидуни хондани марсияҳои таъсирангез ва аз дил баромадаи вай пай бурдан ба эҳсоси латифу авотифи қалбии ин шоири душворсухан мумкин нест, зеро тантана ва салобату ҳайбати қасоиди ҳикматомез ва мавоизу мадоеҳи ин шоир пардаи захим бар чехраи эҳсосот ва авотифи инсонии ў кашида ва ҳарчанд ин ҳичоб камобеш дар сӯгномаҳои шоир

низ вучуд дорад, сӯзи дилу оташи даруни ӯ дар марсия ба ҳаддест, ки ҳар гуна ҳичоберо ба оташ мекашад ва ғавғое дилашро бармало мекунад. Ниҳояти ҳунари марсиясароии Хоқонӣ дар қасидаҳояш таҷассум ёфтааст [41-М; 14-М].

13. Бештари марсияҳои шоир навъи сӯгномаҳои хонаводагианд. Марги фарзанду ҳамсар, амак, писари амак, аз дигар ҷониб марги дӯстону фозилони замон боис гаштааст, ки шоири ғамзада эҳсосоти пурсӯзу пурдарди худро бо як шеваи муассир ба риштаи назм бикашад. Дар сурудани навъи марсияи дарборӣ ва иҷтимоӣ низ Хоқонӣ дар паҳнаи адаби форсӣ назир надорад. Мисоли барҷастааш қасидаи «Айвони Мадоин» аст, ки баъзе муҳаққиқон онро беҳтарин навъи рисои иҷтимоӣ муаррифӣ намудаанд [41-М; 11-М; 14-М].

14. Марсияҳои хонаводагии Хоқонӣ аз ҳайси муҳтаво, ҷанбаи лафзӣ, фарогирии боварҳои мардумӣ, аситир, истилоҳоти мутадовалаи илмҳои замона ва баён барҷаставу муассиранд. Сабки баёни марсияҳо вобаста ба таносуби жанр ва доманаи навъи шеърӣ гуногун воқеъ гардидааст. Дар қасидаҳои комил майдони ҳунарварзии шоир густардаву фарох аст, ӯ мисли қасидаҳои комили мадҳӣ ба ороиши баён мепардозад, вале дар қитъаҳову қасидаҳои кучак баёни содаву раво ба оӣ аз ҳар гунна орояҳои суҳан ба кор рафтааст [41-М; 11-М].

15. Нуктаи ҷолиби тавачҷуҳ дар маросии Хоқонӣ расму одоби азодорӣ мебошад. Дар девони шоир ба расму қоидаҳои зиёде ишора шудааст, ки дар он рӯзгор ҳангоми азодорӣ мардум анҷом меводаанд. Либоси азодорӣ, палоси мусибат, корҳое, ки дар сӯғи мутаваффо мекардаанд, аз қабилӣ буридани зулфу ошуфтани гесӯ, кушудани зару зевари занон, аз байн бурдани ҳамаи ороишҳо ва зебоиҳои хона, гиребон даридан ва ҷома ҷок кардан, ба рӯ тапонча задан, хорошидану кандани рӯй, нест кардани осори мутаваффо, шикастани лавҳу қалам, сӯхтани рисолату девону китоб, кушудани тобут, боз кардани кафан, мӯягарӣ, аз заъфарон, мушк, кофур ва анбар хушбӯй кардани ҷасади мутаваффо аз русуме будааст, ки дар маросими азодорӣ анҷом меводаанд [41-М; 11-М].

16. Ҷанбаи иҷтимоии ашъори Хоқонӣ дар қиёс ба ҳамаи суҳанварони асримиёнагии форсу тоҷик аз ҳар ҷиҳат қабилӣ мулоҳиза аст [11-М; 41-М].

17. Гузориши муҳтасари қасидаи «Айвони Мадоин» ҷунин натиҷа медиҳад, ки Хоқонӣ ҳарчанд ба қасидаи Бухтурӣ назар доштааст, аммо дар офаридани асари худ истиқлоли комил дошта, аз ҳама ҷиҳат дастболост, яъне қасидаи Хоқонӣ ҳам аз лиҳози муҳтаво ва ҳам баён, ки ҳунари баланди шоирии худро инъикос кардааст, оӣ воқеъ гардидааст. Дар қасидаи ӯ масъалаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, ирфонӣ ҳама бо диди баланди шоирона тасвир ёфтаанд. То ҷое ки дар қисмати поёни қасида Хоқонӣ аз рӯи ҳамон фахре, ки хосси даъвоҳояш аст, ин қасидаро намунаи сеҳр номидааст. [28-М; 37-М]

18. Шеърӣ Хоқонӣ бозгӯи ҳолатҳои равонии ӯ дар марҳалаҳои муҳталифи ҳаёташ мебошад. Вақте ки аз даричаи ҳолати ботинияш дар тули зиндагии мусибатборе, ки дошт, менигарем, муносибату мавқеаш ба оламу одам ва арзишҳои гуногуни фарҳангӣ миллий якнавохту якмаром нест, вале дар маҷмуъ қулли он ҳолатҳоро бо неруи таҳайюл ва ҳунари баланди шоирӣ тарзе ба риштаи тасвир қашидааст, ки ҳамаи манзараҳояш нотақроп ва барҷаставу абадиянд [41-М].

19. Ҳабсияҳои Хоқонӣ ҳам мисли дигар шеърҳои бо ҳамон хунари баланд ва ороҳои олии сухан, ки хосси баёни ӯст, таълиф шудаанд. Ин паҳлуи эҷодиёти шоирро суханшиносон баҳои баланд додаанд [41-М].

20. Хоқонӣ чун дар шоирӣ худро пайрави Саной медонад, дар сурудани ашъори зухду ахлоқӣ ҳам пайи ин устои бузурги сухан рафтааст. Аммо ашъори Хоқонӣ ба ҳеч ваҷҳ тақлиди Саной нест, балки аз лиҳози хунари шоирӣ бар Саной ҳам фазл дорад. Ҳар он чи Саной ва дигар суханварони бузурги дигар гуфтаанд, дар шеъри Хоқонӣ аз лиҳози тасвир ранги дигар мегирад [26-М; 41-М].

21. Аз 130 қасидаи комили девони ӯ 13 қасида дар тавҳид ва мавъиза ва мадҳи Хотамуланбиё, салавотуллоҳи алайҳ, 6 қасида дар мадҳи Макка, 10 қасида дар мавзуи ҳикмат, узлат, мавъиза ва шикоят, 1 қасида дар ҳикмат ва ирфон ва 1 қасида дар мавзуи накуҳиши дунё ва қаноат бахшида шудаанд. Ва аксарияти қасоиди кучаки шоир, ки дар девон шумораи онҳо аз 200 бештаранд, низ мухтавои ахлоқию тарбиявӣ доранд [26-М; 41-М].

22. Афкори ахлоқии Хоқонӣ тавҷам бо зиндагии nobасомони ӯ дар ашъораш инъикос ёфтааст. Дарду ранҷ, азобу шиканҷаҳое, ки ӯ дар зиндагӣ кашидааст, саропои осораширо фаро мегиранд. Ӯ низ мисли устодаш – Саной як қисми умри гаронбаҳояширо дар дарбору мадҳи ҳокимон гузаронидааст. Вале лозим ба ёдоварист, ки дар мадҳ ва муносибат ба мамдуҳ ӯ мисли дигар қасидасароён, хосса Анварию Захиру Муиззӣ ва ҳатто Саноию дигарон, ба ифроту тафрит роҳ наводааст, яъне, ӯ дорои иззати нафсест, ки ин омил ӯро ба ҳарими истиғно мекашад, ҳассосияту зудранҷияш ҳам аз ин ҷост. Дар бораи саховатмандию ҳимматбаландиаш ҳам сарчашмаҳои таърихӣ ва ҳам муҳаққиқони адабиёт ишораҳои фаровон кардаанд. Рағбати Хоқонӣ ба зухд ва гӯшанишинӣ ҳарчанд аз мутолиаи осори Саной, ки устодаш мехонад, сараввал замина гирифта бошад ҳам, зоҳиран пас аз сафари нахустинаш ба ҳаҷ шиддат гирифта ва баъди зиндонӣ гаштану сафари дубораи хонаи Худо ин майл татбиқи комили амалӣ пайдо кард [31-М; 41-М].

23. Хосияти барҷастаи қасидаҳои ахлоқии шоир дар пурқувват будани ҷанбаи хунарии онҳо мебошад. Бо ин фазилати эҷодӣ ҳеч суханвари дигарро дар паҳлуи ӯ қарор додан имкон надорад. Гӯиё дар сурудани чунин нави шеър ҳам ӯ сабақат менамояд ва неруи тахайюлу қудрати баёнашро санҷиданӣ мешавад [27-М; 41-М].

24. Перомуни ирфони Хоқонӣ то кунун суханони бисёре гуфта шуда бошанд ҳам, аксари ин пажӯҳишҳо ба таҳлили баъзе аз қасидаҳо ва ё ғазалҳои шоир нигаронида шудаанд ва таҳқиқи ҷомеа, ки ҳамаи осори ӯро дар ин мавзӯ мавриди баррасии дақиқи илмӣ қарор дода бошад, вучуд надорад. Мулоҳизоти муҳаққиқон ҳам дар ин боб мухталифанд, ки ин ихтилофи назарҳо аз зиддияти афқору андешаҳои шоир сарчашма гирифтаанд [1-М; 41-М].

25. Вижагии муҳимми ашъори ирфонӣ ва ахлоқии Хоқонӣ ҳамонро дар ҷанбаи лафзии он таҷассум ёфтааст. Яъне агар Саной бунёдгузор ва садри ин ҷода бошад, Хоқонӣ тавонистааст ирфону зухдро дар қолаби шеъри олий гунҷонад ва ба ирфон аз роҳи шеър ворид гардад, ки ин чиз беназир аст. Яъне ӯ

шоири ориф аст, на орифи шоир. Хулоса, Хоқонӣ аз олами ирфон дур нест ва ин масъала як тадқиқоти мукаммали илмиро тақозо дорад [1-М; 2-М].

26. Ҳамаи муҳаққиқоне, ки таҳаввули услубии шеърӣ форсиро тадқиқ кардаанд, сабки эҷодии Хоқониро дар қиёси шоирони муосиру пешин нотакрор ва бемонанд шумурда, бар он ақидаанд, ки шоирони асри XII дар маҷмӯъ, умуман пайрави сабку равиши мутақаддимин мебошанд, агарчи ба назари муҳаққиқ шеърашон дорои ҷанбаҳои хоссест, вале чандон фарқи ҷиддӣ бо ашъори устодони қадим надорад, балки, дарвоқеъ, шеърӣ давраи Салҷуқӣ ҳамон шеърӣ давраи Сомонӣ ва Ғазнавӣ аст, ки бо мурури айём таҳаввул ёфта, каму беш сурати тозае ба худ гирифтааст ва дар сурате, ки шеърӣ Хоқонӣ ҷуз қисмҳои маҳдуде, ки ба тақлиди Саной гуфтааст, камтар ба ашъори шоирони Ироқ ва Хуросон шабоҳат дорад [40-М; 41-М].

27. Яке аз ҷиҳатҳои, ки тасвирҳои Хоқониро ҷондор ва ҳаёли ӯро ғарибу шигифт вонамуд мекунад, дар баробари ташбеҳоти баиду нотакрор ва дигар ороҳои сухан, истиороти ихтироъкардааш мебошанд. Чунин ба назар мерасад, ки дар миёни ҷаҳор қаламрави хунар, шоир бештар ба истиора ғароён аст. Агар хоҷем, ки тасвирҳои манзаравии Хоқониро бо тасвирҳои Манучехрӣ муқоиса кунем, ин вижагии хунари Хоқонӣ равшан ошкор мешавад. Агар Манучехрӣ рангорангии ҷаҳонро он чунон ки ҳаст, бо ҳамаи пораҳои гӯшаҳои он тавассути ташбеҳоти парвардаву борики худ ошкор гардонад, Хоқонӣ ин амалро тавассути истиороти зеҳнии бесобиқа анҷом медиҳад [27-М; 41-М].

28. Пажӯҳиши сайри таҳаввул ва ташаккули қасида ин нуктаро ошкор месозад, ки аз ибтидои шеърӣ форсии тоҷикӣ то садаи сздаҳуми мелодӣ ҳар суханваре аз рӯйи қудрат ва тавоноии хунарии хеш чизе дар ҷанбаи лафзӣ ё маънавии он афзудааст. Вале ин нукта бебаҳс аст, ки ҳеч як суханвари дигаре мисли Хоқонии Шарвонӣ натавонистааст, ки ин навъи адабиरो чун кохи пурҳашамате комилан аз нав бисозад ва ба тавре ки аз ҳеч ваҷҳ бо қасоиди давраи аввал ва то замони ӯ монандӣ надорад ва баъд ҳам чунин сабки нигориш ва баён дида намешавад [40-М; 41-М].

29. Дар девони Хоқонӣ 18 қасидаи думатлаъӣ, 15 қасидаи сематлаъӣ ва 5 қасидаи ҷаҳорматлаъӣ мавҷуд аст. Аз мутолиаи девони Хоқонӣ бармеояд, ки ӯ дар ҳар мавзӯ, ки чизе менависад, қасди асосияш ифшои хунар ва қудрати суханварист, яъне, хости шоир аз бозгуфти ҳама гуна андеша танҳо барои воқуниш ва аз пиндорҳои шоиронаи худ баҳра ҷустан аст. Чунончи, агар аз динандешӣ ва илми калом сухан мегӯяд ба баҳонаи ангеҷаҳои қору сози адабиёт. Ӯ на танҳо дар қасоиди мадҳӣ, балки аз ин шеваи хунарварзӣ дар қасидаҳои ахлоқӣ, динӣ, марсияҳо ва ҳатто дар қасидаи ба падари хеш бахшидааш ҳам моя гирифтааст. Аз ҳамаи 31 қасидаи мадҳӣ дар девони Хоқонӣ, ки дорои таҷдиди матлаъ ҳаст, шоир пас аз байти таҳаллус дар матлаъи аввал дар ҷанд байти маҳдуд ба мадҳ мепардозад ва таҷдиди матлаъ мекунад ва барои ин ки дубора ба васф бипардозад ва он чи дилаш меҷаҳад бигӯяд, зеро ҳанӯз эҳсосоти дарунии ӯ қонеъ нашудааст ва васфу тағаззулро ба мадҳ тарҷех медиҳад, ки ин баъзан боиси то ҷаҳор бор таҷдиди матлаъ дар қасида мешавад [7-М; 41-М].

30. Хоқонӣ чун шоири ҳунарманд ва халлоқ барои бозтоби афқору андешаҳояш аз тамоми анвоъи ташбеҳот баҳра бурда, дар қорбасти онҳо аз унсурҳои гуногун моя гирифтааст. Ва ташбеҳоти Хоқонӣ маҳсули зеҳни фардии худӣ ӯст, аз роҳи тақлиду татаббуъ суварҳои ҳаёлии суҳанварони дигарро истифода набурдааст [6-М; 41-М].

31. Хоқонӣ яке аз бузургтарин шоирони истиорапардозии адабиёти асримиёнагӣ ба ҳубӣ тавонистааст бо баҳрагирӣ аз қудрати истиора суҳанони сода ва гоҳ муқаррари худро дар суратҳои фохир ва ҷаззоб баён кунад. Дар ин тарзи баён қудрат ва шукӯҳи қалом беш аз ҳар чиз аз истиора моя мегирад. Хоқонӣ чун суҳанвари соҳибсабуку ихтироъкор наметавонад худро дар ҷаҳорҷӯби маҳлуди фикрӣ ва ҳунари гирифтадор бинад ва шеваи дигаронро тақлид кунад [41-М].

32. Қавӣ будани ҷанбаи лафзии ашъори Хоқонӣ, ки онро суҳаншиносони асримиёнагӣ «тумтароқи лафз» гуфтаанд, иборат аст аз ороҳӣ, ки сароҳои осорашро фаро гирифтаанд. Барои маърифат қардани зебоҳои ашъори шоир хонандаро ҳам завқ лозим аст, то таровату ношинохтаҳои ниҳони онро дарёбад. Таҳқиқ гаштааст, ки дар паҳнаи адабиёти асримиёнагӣ Манучехрӣ ва Хоқонӣ чун бузургтарин тасвиргарони табиат шуҳратдоранд. Тасвирҳои Манучехрӣ дар заминаи ташбеҳ устуворанд ва тасвирҳои Хоқонӣ бар истиора [40-М; 41-М].

33. Забони олимонаи Хоқонӣ ва истифодаи густардаи ӯ аз донишҳои роиҷи рӯзгор ҳамроҳ бо таркиботи бадеъ ва таҳайюлотии қавии шоирона шеъри ӯро ба гунае даровардааст, ки дар воқеъ, адибе тезхуш, шоире борикандеш, мунаҷҷиме соҳибназар ва табибе ҳозик, дар як қалом донишманде огоҳ дар ҳама заминаҳо чун шахси Хоқонӣ лозим аст, то битавонад аз шеъри ӯ лаззат бибарад [41-М].

34. Он чи аз масъалаи илми тибби қадим дар ашъори Хоқонӣ аз бемориву доруҳо сар қарда то роҳҳои дармони онҳо дарҷ шудааст, бештар матолибе ҳастанд, ки дар китобҳои тибби қадим мавҷуданд. Ҷамҷунин, дар қанори матолиби илмӣ баъзан ба нуқтаҳои мувоҷеҳ мегардем, ки ҷанбаи ҳурофотӣ ва омиёна дошта, асоси илмӣ надоранд. Аммо барои шоире чун Хоқонӣ, ки аз даричаи ҳунар ба оламу одам менигарад, ин нуқта муҳим нест. Ӯ барои орошта қардани бистари андешааш ва таровати баёну навоҳӣ дар тасвир ҳамаи унсурҳоро ба қор мегирад, ки шеъраш ба ашъори дигарон монанд набошад. Ин амалро метавон як навъ фирор аз тақлид ва бозгӯи суҳанони обшуставу дастмолшуда донист [4-М; 36-М].

35. Барои маърифат қардани шеъри Хоқонӣ хонандаро дониши фароҳ ва гуногунсоҳа лозим меояд, то ин ки ба умқи ифодаҳои илмии шоир дар қасидаҳояш роҳ ёбад. Шеъри ӯ дар як маврид ҳам шеър аст ва ҳам илм, вале дар ниҳояти масъала илм дар хизмати шеър қарор гирифтааст. Ба андешаи мо, ворид қардани ҳама ин мушкилиҳо дар шеър ғояти тақаллуфу худнамоӣ нест, балки ин мушкилиҳо маърифатест, ки шоир аз илмҳои замона ҳосил қардааст, ки ҳангоми эҷод новобаста ба ҳости шоир ба дарёи шеъраш мечакад. Ва барои маърифату писанди шеъри шоире чун Хоқонӣ завқу салиқаи маҳсули суҳансанҷӣ лозим аст [41-М].

36. Хоқонӣ чун шоири соҳибмаърифату халлоқ дар ашъораш аз истилоҳоти гуногуни илмӣ, хосса илми нучум, ба таври фаровон истифода кардааст, ки тавзеҳу шарҳи ин истилоҳот, аз як тараф, барои баланд бардоштани маърифати хонанда ва аз дигар ҷониб, барои роҳ ёфтани ба умқи зебоиҳои хунари шоирии ӯ мусоидат менамояд [41-М].

37. Хоқонӣ чун шоири моҳир дар ашъораш ба истилоҳоти илми мусиқӣ, созҳои мусиқӣ, тарзи навохтани онҳо, лаҳну оҳангҳо зиёд ишора кардааст. Дар ашъори ӯ олоти мусиқии замонаш баъзан дар шакли тақрибӣ ва баъзан комил тасвир мешавад. Маълумоте, ки шоир дар бораи олоти мусиқӣ, навоҳо ва пардаҳои он додааст, гувоҳӣ аз огоҳии комили ӯ дар ин ҷода аст. Аз рӯйи ишораҳои ӯ дар ин боб хонанда метавонад дар бораи мусиқӣ ва суруд дар муҳити фарҳангии Озарбойҷони асримиёнагӣ маълумот ҳосил намояд. Инчунин, барои мутахассисони соҳа тасаввуроти комиле метавонад дар бораи таҳаввули шакли олоти мусиқӣ ҳосил шавад. Зеро тавре зикр намудем, шоир дар бораи шакли бисёре аз асбобҳои мусиқӣ маълумоти комил додааст [17-М].

38. Дар ашъори Хоқонӣ ойини майгусорию боданӯшӣ бо мушахассоти дақиқе инъикос ёфтааст. Бо вучуди ин, Хоқонӣ аз зумраи суханваронест, ки тавонистааст ойини майгусорию дар замони худ бо тамоми аносираш ҷилвагар намояд. Одоби майхӯрӣ, асбоби майгусорӣ, аз хонҷаи мастону нукли майхорон, боданӯшиву ёди дигарон, майи кӯҳану тоза, майи бозор, расми мастабаву ройгонхӯрон, кулӯҳандозу сангандозон, ҷуръаафшонӣ бар хок, инчунин хелҳои гуногуни соғарҳову паймонаҳо ба монанди булбула, чамона, хик, рикоб, сотгин, садаф, суроҳӣ, тос, қароба, қанина, каду, киштӣ, гов, гӯшмоҳӣ бо васфи иҷмолии шакли онҳо дар ашъораш шоир ишора кардааст [16-М].

39. Яке аз вижагиҳои ашъори Хоқонии Шарвонӣ, ки дарки онро барои хонандагон мушкил гардонидааст, истифодаи бурдани истилоҳоту мафҳумҳои дини насронӣ мебошад. Қатъан метавон хулоса баровард, ки девони ягон шоири форсу тоҷик мисли девони Хоқонӣ оғанда аз иттилооти масеҳиву тарсой нест. Ҳамаи муҳаққиқоне, ки бо ашъори шоир сару кор гирифтаанд, ин қазияро тақрор намудаанд. Илова ба маълумоте, ки дар Қуръону ҳадисҳо оид ба дини масеҳӣ, истилоҳу мафҳумҳои масеҳию тарсой мавҷуданд, Хоқонӣ аз он ҷо ки модари настуримазҳабе доштааст, ки ба оини ислом гаравидааст ва аз дигар тараф, муҳити ҷуғрофиёи Қафқоз, ки дар он ҷо насрониян зиндагӣ мекарданд ва ҳамчунин сафарҳои шоир ба кишварҳои масеҳимазҳаб боис гардидааст, ки ӯ дар бораи оини насронӣ маълумоти бештаре пайдо намояд ва ин огоҳии комил боиси вусъат ёфтани маълумот оид ба насроният дар осораи шудааст [18-М].

40. Аз тақтеи қасоиди Хоқонӣ метавон ба ин нукта расид, ки ӯ ҳамаи 130 қасидаашро дар 20 вазн сурудааст [41-М].

41. Дар қаламрави шеърӣ форсии тоҷикӣ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Хоқонии Шарвонӣ суханварест, ки бо сабки баёни ба худ хос шухрат дорад. Ёро дар арсаи хунари суханварӣ чун шоири мухтареъу навоар муаррифӣ кардаанд, ки аз худ ихтирооти зиёдеро ба мерос гузоштааст [40-М; 41-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Дар заминаи таҳқиқи мақоми Хоқонӣ дар таҳаввули қасидаи адабиёти асримиёнагии форсии тоҷикӣ диссертант барои ба таври зарурӣ муаррифӣ кардани мероси адабии ин шоири тавоно ба нақша гирифтани корҳои муҳиммеро тавсия менамояд:

– Хоқонии Шарвонӣ аз зумраи суҳанваронест, ки дар илми адабиётшиносии тоҷик камтар мавриди таҳқиқи суҳаншиносон қарор гирифтааст ва барои доираи васеи хонандагон ноошно мондааст. Барои дар сатҳи зарурӣ муаррифӣ кардани ин суҳанвари мумтоз, пеш аз ҳама, девони шоир бояд таҳия ва бо тасҳеҳу шарҳи луғот мунташир шавад;

– шахсияти эҷодии Хоқонӣ ҳамчун шоири нобиға бо муҳолифати афкораш перомунӣ арзишҳои гуногун боис гаштааст, ки муҳаққиқон ҳолати равонии ӯро гуногун шарҳ диҳанд. Бозофаринии зиндагиномаи илмии шоир дар заминаи нақди равоншиносӣ ва методологияи автобиографию таърихӣ яке аз масъалаҳои хоқонишиносӣ дар оянда мебошад;

– барои бозофаринии зиндагиномаи илмии Хоқонӣ таҳия ва нашри «Тухфат-ул-Ироқайн» ва «Муншаот»-и шоир низ аз ҳар ҷиҳат муҳим аст, зеро дар осори мазкураш ӯ тавонистааст паҳлуҳои гуногуни ҳаёташро муфассалтар баён намояд;

– Хоқонӣ чун шоири мухтареъ ва навоар дар нав кардани ҷанбаи лафзии калом аз нигоҳи воситаҳои тасвир бар дигар суҳанварон фазл дорад, ки ин фазилати суҳанварии ӯро ҳамаи муҳаққиқон зикр намудаанд. Махсусан, санъати ташбеҳ, истиора ва ихом дар ашъори шоир ҳар қадам дар алоҳидагӣ таҳқиқоти ҷиддии илмиро тақозо менамоянд, ки дар оянда бояд сурат бигирад;

– сабкшиносии осори Хоқонӣ дигар аз масоили илмии таҳқиқ дар адабиётшиносӣ ба шумор меравад. Ба иттифоқи назари аксари муҳаққиқон дар қаламрави шеърӣ асримиёнагӣ Хоқонӣ дорои сабки хоса ва мактаби нави эҷодӣ мебошад. Аммо сабки қасоиди ӯ аз сабки ғазалиёту рубоӣёт ва дигар анвои шеъриаш то андозае мутафовит ба назар мерасад. То ҷое, ки баъзе муҳаққиқон ӯро яке аз бунёдгузори сабки ҳиндӣ номидаанд. Инчунин, фахрияҳои шоир, ки худро бунёдгузори «сабки хос» ва Унсуро муқаллиди «сабки бостон» шумурдааст, дар таҳқиқи сабкшиносии шеърӣ асримиёнагӣ хеле муфиданд;

– таҳқиқи ашъори Хоқонӣ собит менамояд, ки фахрияҳои ӯ, ки фазилатҳои суҳанварияшро ном мебарад, ҳама дар заминаи воқеияти таҷрибаи эҷодӣ асос ёфтаанд. Ӯ аз суҳанваронест, ки бори аввал ба «даҳ шеваи шоирӣ» ишора карда, ин даҳ шеvaro бунёди маҳорати суҳанварӣ донистааст. Худи шоир дар нақуши Унсурӣ ба мадҳ, тағазул, таҳқиқ, ваъз ва зухд ишора кардааст. Муҳаққиқони муосир ба ин даҳ шева мадҳ, замм, истиътоф, тақозо, рисо, ҳаҷв, насиб, ташбиб, ҳасби ҳол ва муфохараро шомил донистаанд. Дар маҷмуъ ҳар як аз ин унсурҳои мундариҷавӣ, ки доираи тематикӣ осори шоирро фаро гирифтаанд, таҳқиқоти алоҳидаи илмиро тақозо доранд;

– нақши Хоқонӣ дар таҳаввули ғазал низ, тавре аз таҳқиқоти мо ошкор гардид, хеле равшан аст. Таҳқиқи ғазалиёти шоир аз лиҳози маънӣ ва лафз

пажӯҳиши алоҳидаи илмиро талаб дорад. Пас аз Хоқонӣ суханварони зиёда ба ғазалиёти ӯ татабуъ карда таъсир пазируфтаанд, ки дар ин замина ҳам пажӯҳишҳои зиёде метавон анҷом дод. Ҳамчунин, дар нусхаҳои гуногуни чопи девони шоир дар қисмати «Ғазалиёт»-и девон қасоиди кучак ва қитъаҳо бо ғазалиёт махлут гаштаанд, ки ҳангоми тадвини куллии шоир ин норасоихоро бояд баргараф кард;

– адабиётшиносони эронӣ дар шарҳ ва тавзеҳи ашъори Хоқонӣ корҳои зиёдеро анҷом додаанд. Барои маърифат ва дарк кардани ашъори шоир имрӯз зарур аст, ки «Фарҳанги луғот ва таъбироти девони Хоқонӣ», «Гузориши душвориҳои девони Хоқонӣ» инчунин, шарҳҳои девони шоирро таҳия ва нашр намоем;

– барои фанни «Таҳлили матнҳои адабӣ» дар факултетҳои филологӣ омода намудани шарҳи матнҳо аз осори Хоқонӣ хеле зарур аст, зеро маърифат ва дарк кардани ашъори Хоқонӣ барои баланд бардоштани завқ ва ҳисси зебоишиносии донишҷӯён аз ҳар чихат мусоидат менамояд;

– аз хулосаҳои илмии диссертатсия метавон дар навиштани китобу дастурҳои таълимӣ оид ба таърихи адабиёти форсу тоҷик махсусан, таҳаввули қасида аз ибтидо то садаи саздаҳуми мелодӣ истифода кард.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. Шарифов, Б.Б. Муаммои ирфон ва тасаввуфи Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2010. – №1. – С. 140-47.
- [2-М]. Шарифов, Б.Б. Шоири ориф [Матн] / Б.Б. Шарифов // Осори Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2012. – №1 (17). – С. 151-159.
- [3-М]. Шарифов, Б.Б. Истикболи Лоҳутӣ аз Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои филологӣ. – 2013. – №6 (55. Қ. 2). – С. 297-309.
- [4-М]. Шарифов, Б.Б. Инъикоси истилоҳоти тибби қадим дар ашъори Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Номаи Донишгоҳ. Бахши илмҳои ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2013. – № 2 (39). – С. 65-77.
- [5-М]. Шарифов, Б.Б. Арзиши маънавӣ ва эстетикаи мадҳаҳои Анварӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Осори Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2013. – №2 (20). – С. 70-76.
- [6-М]. Шарифов, Б.Б. Хунарварзии Хоқонӣ дар санъати ташбеҳ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Паёми Донишгоҳи милли Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2014. – № 4/2 (133). – С. 140-147.
- [7-М]. Шарифов, Б.Б. Тачдиди матлаъ дар қасоиди Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои филологӣ. – 2014. – №3 (58-1). – С. 330-338.

- [8-М]. Шарифов, Б.Б. Саҳнаи хаёл дар шеъри Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Осори Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2014. – №1 (21). – С. 82-91.
- [9-М]. Шарифов, Б.Б. Бозтоби истилоҳоти илми нучум дар шеъри Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Осори Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2015. – №2 (26). – С. 126-135.
- [10-М]. Шарифов, Б.Б. Сувари ихом дар саҳнаи хаёли Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои филологӣ. – 2015. – №6 (67). – С. 151-158.
- [11-М]. Шарифов, Б.Б. Вижагии сӯгномаҳои хонаводагӣ дар шеъри Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Гузоришҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 2018. – №1-2 (001-002). – С. 135-143.
- [12-М]. Шарифов, Б.Б. Назаре ба «Хатм-ул-ғароиб»-и мансуб ба Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои филологӣ. – 2019. – №1 (78). – С. 127-131.
- [13-М]. Шарифов, Б.Б. Мавқеи ғазал дар эҷодиёти Хоқонии Шарвонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. – 2019. – №2 (31). – С. 77-87.
- [14-М]. Шарифов, Б.Б. Шукӯҳи осмон ва ҷилваҳои Офтоб дар шеъри Хоқонии Шарвонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои филологӣ. – 2019. – 2 (59). – С. 103-108.
- [15-М]. Шарифзода, Б.Б. Назаре ба марсияҳои иҷтимоии Хоқонӣ ва Анварӣ [Матн] / Б.Б. Шарифзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – 2020. – №1/3 (65). – С. 8-15.
- [16-М]. Шарифзода, Б.Б. Оини бодагусорӣ ва мафҳумҳои марбут ба он дар ашъори Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифзода // Суханшиносӣ. – 2020. – №3. – С. 130-148.
- [17-М]. Шарифзода, Б.Б. Тавсифи созҳои мусиқӣ дар ашъори Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифзода // Суханшиносӣ. – 2020. – №1. – С. 43-57.
- [18-М]. Шарифзода, Б.Б. Истилоҳоти марбут ба дини насронӣ дар ашъори Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифзода // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – 2022. – №3 (268). – С. 170-177.

II. Дар маҷмуа ва нашрияҳои дигар:

- [19-М]. Шарифов, Б.Б. Хоқонӣ роҷеъ ба сабки худ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Тезисы докладов апрельской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава. – Душанбе: Сино, 1993. – С. 202.
- [20-М]. Шарифов, Б.Б. Мулоҳизаҳои танқидии Хоқонӣ дар бораи Унсурӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Тезисы докладов апрельской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава. – Душанбе: Сино, 1993. – С. 201.

- [21-М]. Шарифов, Б.Б. Хусусиятҳои нақд дар муоризаҳои Хоқонӣ ва Рашиди Ватвот [Матн] / Б.Б. Шарифов // Тезисы докладов апрельской научно-теоретической конференции профессорско–преподавательского состава. – Душанбе: Сино, 1994. – С.106.
- [22-М]. Шарифов, Б.Б. Худшиносии эҷодӣ ва нақди шеър [Матн] / Б.Б. Шарифов // Тезисы докладов апрельской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава. – Душанбе: Сино, 1994. – С. 112.
- [23-М]. Шарифов, Б.Б. Масъалаи сирқати адабӣ дар афкори шоирони асри XII [Матн] / Б.Б. Шарифов // Тезисы докладов апрельской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава. – Душанбе: Сино, 1995. – С. 221.
- [24-М]. Шарифов, Б.Б. Балоғати сухан аз назари Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Ҳақиқати ҳаёт ва ҷустуҷӯҳои адабӣ. – Душанбе, 1994. – С. 98-105.
- [25-М]. Шарифов, Б.Б. Афкори адабӣ ва танқидии Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов. – Душанбе, 1995. – 25 с.
- [26-М]. Шарифов, Б.Б. Нақди ахлоқии Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов. // Ҷустуҷӯҳои адабӣ. Китоби VI. – Душанбе, 2004. – С. 90-102.
- [27-М]. Шарифов, Б.Б. Суварнигори Ҳадис [Матн] / Б.Б. Шарифов // Забон – рӯки тоат. Китоби дуюм. – Душанбе, 2004. – С. 162-176.
- [28-М]. Шарифов, Б.Б. Оинаи ибрат [Матн] / Б.Б. Шарифов // Садои Шарқ. – 2008. – № 8. – С. 27-34.
- [29-М]. Шарифов, Б.Б. Рӯдакӣ ва Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Фишурдаи суханрониҳо аз «Симпозиуми байналмилалӣ «Рӯдакӣ ва фарҳанги ҷаҳон». – Душанбе, 2008. – С. 86-88.
- [30-М]. Шарифов, Б.Б. Мувозанати Хоқонӣ ва Анварӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Сафина. – 2010. – №12. – С. 42-46.
- [31-М]. Шарифов, Б.Б. Мухтассоти қасоиди ахлоқии Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Адаб. – 2011. – №4 (15). – С. 15-24.
- [32-М]. Шарифов, Б.Б. Мухтассоти матлаъ дар қасоиди Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Адаб. – 2011. – №3 (14). – С. 12-17.
- [33-М]. Шарифов, Б.Б. Навкарди матлаъ дар қасоиди Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Маҷлаи конференсияи илмӣ-назариявӣ бахшида ба 20-солагии Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти унвони «Иҷлосияи XVI Шурои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон – омили асосии ваҳдат ва худшиносии миллӣ» (9 ноябри соли 2012). – Қурғонтеппа, 2012. – С. 281-286.
- [34-М]. Шарифов, Б.Б. Арзиши маънавӣ ва эстетикӣ мадҳаҳои Анварӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Маҷлаи конференсияи илмӣ-назариявӣ бахшида ба 20-солагии Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти унвони «Иҷлосияи XVI Шурои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон – омили асосии ваҳдат ва худшиносии миллӣ» (9 ноябри соли 2012). – Қурғонтеппа, 2012. – С. 286-292.
- [35-М]. Шарифов, Б.Б. Инъикоси истилоҳоти тибби қадим дар ашъори Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифов // Авҷи Зуҳал (Нашрияи Донишгоҳи давлатии

тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино). – 2013. – № 4 (13). – С. 66-77.

- [36-М]. Шарифов, Б., Носирӣ, Қ. Истилоҳоти тибби қадим дар ашъори Хоқонӣ [Матн] / Б. Шарифов, Қ. Носирӣ // Роҳи абрешим ва робитаҳои байнифарҳангии Авруосиё (Маводи конференсия байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ бахшида ба «Соли рушди сайёҳӣ ва хунароҳои мардумӣ»). – Душанбе, 2018. – С. 287-290.
- [37-М]. Шарифзода, Б.Б. «Айвони Мадоин» ва «Кремл» [Матн] / Б.Б. Шарифзода // Ҷустуҷӯҳои адабӣ. Маҷаллаи илмӣ. – 2019. – №4. – С. 48-60.
- [38-М]. Шарифзода, Б.Б. Насронӣҳои девони Хоқонӣ [Матн] / Б.Б. Шарифзода // Садои Шарқ. – 2020. – №5. – С. 144-157.
- [39-М]. Шарифзода, Б.Б. Масъалаи сирқату сориқу масрук дар шеър [Матн] / Б.Б. Шарифзода // Пайванд (Номаи анҷумани тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон). – 2020. – №39-40 (1-2). – Душанбе, 2020. – С. 60-75.

III. Монографияҳо:

- [40-М]. Шарифов, Б.Б. Хоқонӣ ва нақди шеър [Матн] / Б.Б. Шарифов. – Душанбе: Шарқи озод, 2010. – 185 с.
- [41-М]. Шарифзода, Б.Б. Хоқонӣ ва таҳаввули қасида дар адабиёти форсии тоҷикӣ (асрҳои X-XIII) [Матн] / Б.Б. Шарифзода. – Душанбе: Шарқи озод, 2023. – 416 с.

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

УДК: 891.550 (091) (93.3)

ШАРИФЗОДА БОЙМУРОД БОБОПУР

**ХАКАНИ И ЭВОЛЮЦИЯ КАСЫДЫ В ПЕРСИДСКО-
ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (X-XIII вв.)**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук
по специальности 10.01.01 – таджикская литература; литературные связи

ДУШАНБЕ – 2023

Диссертация выполнена на кафедре теории и новейшей персидско-таджикской литературы филологического факультета Таджикского национального университета.

Официальные оппоненты: **Салими Носирджон Юсуфзода** – доктор филологических наук, профессор, академик НАНТ, член Центральной избирательной комиссии и референдума Республики Таджикистан

Тагаймуродов Рустам Хакимович – доктор филологических наук, профессор кафедры таджикской литературы ГОУ «Государственного университета Бохтар имени Носира Хусрав»;

Каландариён Хоким Сафар – доктор филологических наук, директор Института гуманитарных наук имени академика Баходура Искандарова НАНТ.

Ведущая организация: **Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни.**

Защита диссертации состоится «25» января 2024 г., в 13:00 в зале заседаний диссертационного совета 6D.КОА-020 при Таджикском национальном университете (адрес: город Душанбе, Буни Хисорак, учебный корпус №10, зал учёного совета филологического факультета).

С диссертацией можно ознакомиться в центральной библиотеке Таджикского государственного университета (734025, город Душанбе, проспект Рудаки, 17), а также на сайте www.tnu.tj.

Автореферат разослан «___» _____ 2023 г.

Учёный секретарь
диссертационного совета,
доктор филологических наук **Сироджиддини Эмомали**

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Хотя Хакани Шервони применял свой природный талант во многих лирических жанрах, он известен как мастер сочинения касыды, и все литературные источники связывают его поэтическое превосходство с этим поэтическим жанром. Определение места и роли Хакани в истории становления касыды является одной из спорных проблем литературоведения, поскольку результаты большинства исследований ученых представляют касыды Анвари вершиной жанра, а некоторые представляют его «пророком» персидско-таджикской касыды.

Вопрос о паритете между Хакани и Анвари является одним из риторических вопросов средневековой литературной критики. До сих пор исследователи высказывали разные мнения по этому поводу. Но бесспорен тот факт, что основным критерием определения статуса Анвари являются только его хвалебные касыды. С этим же связано и его положение как корифея средневековых поэтов-панегириков. Поэты, пишущие хвалебные касыды, особенно стихотворцы XII века, который считается временем полного расцвета этой жанровой разновидности, использовали все свои знания и поэтическую изобретательность для восхваления своих меценатов. Понимание смысла этих вычурных касыд вызывает у сегодняшних исследователей множество проблем. Несмотря на существование многочисленных словарей и комментариев к касыдам Хакани и Анвари, их истинная значимость до сих пор не определена.

Если слава Анвари ограничивается только в панегирическом аспекте, то Хакани наряду с похвальными мотивами расширил тематический горизонт касыды. Поэт представил эти темы в неклишированных и красочных поэтических формах с прекрасными поэтическими изображениями и своеобразным стилем, которого раньше не существовало. Поэтому все последующие поэты высоко ценили мастерство Хакани в сочинении касыды и следовали его примеру.

С другой стороны, смутная эпоха, невзгоды и личная трагедия, произошедшие в жизни Хакани, породили множество риторических вопросов, связанных с его творческой личностью, что вызывают противоречивые мнения среди исследователей. Поэтому научное воссоздание биографии Хакани – одна из важных задач современного литературоведения. Наряду с этим Хакани признан великим мастером в создании газели критиками и историками литературы.

Афзал ад-Дин Бадил Ибрагим ибн Али Хакани и Шарвани является одним из стихотворцев, приобретших высокий авторитет в персидско-таджикской литературе, создав особую художественную школу. Авторитет и влияние Хакани можно увидеть на примере творчества большинства более поздних поэтов: Фарид-ад-дина Атгара, Джалал-ад-дина Балхи, Саади, Амира Хосрова, Хаджу Кирмани, Салмана Саваджи, Насыра Бухараи, Шаха Ниматулла Вали, Абдуррахмана Джамии, Алишера Навои, Урфи, Назири, Мирза Бедиля, Каани и других, которые заимствовали у него или подражали ему.

Роль Хакани Шарвани в преобразовании средневекового персидско-таджикского поэтического стиля настолько велика, что все исследователи отмечают его новаторство и творческие достоинства. Комплексное изучение его творческого наследия создаст благоприятную почву для определения путей эволюции и способов формирования классической поэтики.

Степень изученности темы. Место, роль и творческое достоинство этого поэта, новатора и обладателя собственного стиля, были отмечены литераторами и критиками еще при его жизни. В свое время новаторства Хакани были признаны литературными деятелями, авторами тазкире и других трактатов.

Редко можно найти книгу по истории, лексикографии, тазкире или толковых словарей, в которых не упоминаются его произведения. Причина этого заключается прежде всего в широком просторе его поэтического воображения, широте знаний, всеобъемлющем видении поэта и точном знании законов жизни и их влияния на происходящее.

Исследование творчества Хакани превратилось сегодня в широкое научное направление. Существование этого заинтересованного хаканиведения обеспечило создание серии работ о его мировоззрении, поэтическом мастерстве.

Европейские ученые начали изучать творчество Хакани с конца XVII века. В 1697 году Д'Ербло, французский исследователь в своем труде привел пример из поэзии Хакани и представил его как виртуозного персидского поэта¹. Затем Ш. Шарден², С. Руссо³, И. Хаммер⁴, В. Аузли⁵ и Ф. Шармуа, именовавший его «царём поэтов»⁶, дают краткие сведения о славе Хакани. Впервые за более серьезное изучение творчества Хакани взялись русские востоковеды. Н. Хаников, русский этнограф и географ, будучи консулом в Тебризе, проявлял интерес к творчеству Хакани. В 1864 году он опубликовал свое исследование, в котором приводит четыре стихотворения поэта в переводе на русский язык, одним из которых была «Касыда о христианстве»⁷. Высоко оценив труд Н. Ханикова, А. Заринкуб пишет: «Общечеловеческий аспект творчества Хакани ярче проявляется в исследовании Ханикова, который приложил большие усилия для воссоздания условий жизненной среды поэта»⁸.

После Н. Ханикова другой русский исследователь К. Залеман в 1875 году опубликовал свой трактат под названием «Четверостишия Хакани», в котором приводит сведения о жизни и творчестве поэта и приводит 254 его рубаи в оригинале и переводе на русский язык⁹. Заринкуб пишет, что «Взгляд Залемана на четверостишия Хакани также является продуманным

¹ D'Herbelot. Bibliothegue Orientale ou dictionarie universal contenant, vol. 2. – Paris, 1697. – P. 415.

² Chardin Ch. Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient / Ch. Chardin Ch. – Paris, 1723. – P. 279-280.

³ Rousseau S. The flowers of Persian literature / S. Rousseau S. – London, 1801. – P. 11-18.

⁴ Hammer. Geschichte der schonen Redekunste Persiens. – Wien, 1818. – P. 127-130.

⁵ Charmoy F.B. Expedition d'Alexandre le Grand contre les Russes / F.B. Charmoy – Peterburg, 1829. – P. 29-37.

⁶ Ouseley B. Biographical notices of Persian poets / B. Ouseley. – London, 1864. – P. 157-160.

⁷ Khanykof N. Memoire sur Khagani poete persan / N. Khanykof // Journal Asiatique, VI serie, t. V, 1864, t. VI 1865.

⁸ Заринкуб, Абдулхусайн. Дидор бо Каъбаи чон. Дар бораи зиндагӣ, осор ва андешаи Хоқонӣ / Абдулхусайни Заринкуб. – Техрон: Сухан, 1378. – С. 27.

⁹ Залеман К. Четверостишия Хагани / К.Залеман. – СПб., 1875.

исследованием, основанным на фактах из известных источников, энциклопедий, толковых словарей и другой известной литературы. Однако его источниковая база и результаты исследования не выходят за рамки того, что говорил Н. Хаников. Залеман откровенно признаётся, что отказался от мысли изучить самый важный источник изучения истории жизни Хакани – его касыды, после того как понял, что без обращения к соответствующим интерпретациям адекватное понимание его касыд было бы выше его сил»¹.

Результаты исследований хаканиведов таковы, что за исключением труда В. Минорского, русские и западные востоковеды Г. Этте, Э. Браун, А. Арбери, Ю.Н. Марр, К.И. Чайкин, А.В. Болдырев, О.Л. Вилчевский в целом брали себе в пример труды Ханикова и Залемана².

«Касыда о христианстве» была впервые интерпретирована на английском языке в относительно полном объеме Владимиром Минорским, русским востоковедом, живущим в Англии, а Зарринкуб перевел и опубликовал ее в Иране³.

В советском востоковедении стоит отметить обзоры и статьи Ю.Н. Марра, К.И. Чайкина, Е.Э. Бертелса, А.В. Болдырева, К. Крымского, О.Л. Вильчевского, Г. Арасли, М. Рафили, М. Гулизаде, М. Султанова, С.Д. Ризакулизода, Г. Кендли.

В переписке Ю. Марра и К. Чайкина обсуждены многие (некоторые) вопросы, связанные с множеством аспектов христианской тематики в «Диване» Хакани.

В Азербайджане относительно полное исследование о Хакани принадлежит перу Гаффара Кендли⁴, которое было переведено и издано в Иране⁵.

Хаканиведение сегодня в Иране приобрело новый размах. Обширное изучение воззрений поэта открыли новые перспективы. Если оставить в стороне отдельные статьи о Хакани, значительно увеличился объем коллективных исследований, монографий и комментариев к его художественному наследию.

Первые подробные сведения о биографии, месте рождения, особенностях стиля и манеры речи, нравах, художественном наследии, современных правителях и литераторах, дате смерти и образцах поэзии Хакани собраны в монографии Бадеуззамана Фурузонфара⁶. Следует отметить, что большинство

¹ Зарринкуб, Абдулхусайн. Дидор бо Каъбаи чон. Дар бораи зиндагӣ, осор ва андешаи Хоқонӣ / Абдулхусайни Зарринкуб. – Техрон: Сухан, 1378. – С. 26.

² Рзакулизаде С.Д. Общественно–политические и философские взгляды Хагани Ширвани / С.Д. Рзакулизаде. – Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1962. – С.11.

³ Минорский, Владимир Фёдорович. Шархи қасидаи тарсоиияи Хоқонӣ. Тарҷумаи Абдулхусайни Зарринкуб / Владимир Фёдорович Минорский. – Техрон: Интишороти Сурӯш, 1348. – 114 с.

⁴ Кендли, Гафар – Херисчи Али огли. Хакани Ширвани. Жизн, эпоха, среда./ Гафар Кендли - Херисчи Али огли /Автореф. дис. на соиск. уч.ст. д–ра филол. наук. – Баку, 1972. – 214 с.

⁵ Кендли, Гаффор. Хоқонии Шарвонӣ. Ҳаёт, замон ва муҳити ӯ (Тарҷумаи Мирхидояти Ҳисорӣ) / Гаффор Кендли. Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Маркази наشري донишгоҳӣ, 1374. – 713 с.

⁶ Фурузонфар, Бадеуззамон. Сухан ва суханварон / Бадеуззамони Фурузонфар. – Техрон: Хоразмӣ, 1369. – С. 612-642.

⁶ Фурузонфар, Бадеуззамон. Сухан ва суханварон / Бадеуззамони Фурузонфар. – Техрон: Хоразмӣ, 1369. – С. 612-642.

иранских хаканиведов в своих исследованиях о поэте опирались на исследование Фурузанфара.

Еще одна большая заслуга в репрезентации Хакани связана с именем Саййида Хасана Садата. При подготовке тезкире «Аташкаде» Азара Бегдили¹ со 148 по 195-ую страницу под заглавием «Поэты Азербайджана-Шервана» он приводит краткие сведения Азара о Хакани, несколько образцов его касыд, газелей, кит'а и фрагменты масневи «Тухфат-ул-иракайн», снабдив их на полях антологии, заслуживающими внимание, научными комментариями. Особая ценность этой части тезкире состоит в том, что Хасан Садат указал множество источников о поэте с приведением библиографических данных. Его труд во многом облегчил работу будущих исследователей.

Большая заслуга в дальнейшем ознакомлении с творчеством, ролью и местом Хакани после Бади аз-Замана Фрозанфара и Али Абдулрасули принадлежит Зиауддину Саджади. В результате продолжительного и кропотливого труда он издал полный «Диван» поэта объемом 1085 страниц².

Другой капитальный труд Зияуддина Саджади это - «Толковый словарь крылатых слов, выражений и замысловатостей дивана Хакани», изданный в двух томах, общим объемом 1672 страницы. Выход в свет этого толкового словаря создал благоприятные условия для исследователей творчества Хакани.

Значимую книгу Али Дашти о художественных особенностях творчества Хакани можно назвать своего рода рефлексивной или эмоциональной критикой³. В этой книге исследователь предпринял попытку описать влияние, которое оказали на него произведения Хакани. Другими словами, содержание книги состоит из забавных историй. Интересные наблюдения Али Дашти были использованы многими исследователями Хакани. Одним словом, он считает Хакани одним из основоположников индийского стиля

Мир Джалалуддин Каззази является одним из исследователей, внесших большой вклад в уточнение и комментирование поэтического наследия Хакани. Предисловие одной из его книг под названием «Лик рассвета» также дает обширную информацию о жизни и поэтическом стиле поэта⁴. В ней биография Хакани подкрепляется фактами из его книги «Мншаат».

В другой книге Каззази предпринимает попытку разъяснить и прокомментировать ряд замысловатостей и витиеватостей дивана Хакани, что во многих отношениях полезно для знатоков и любителей поэзии⁵. Большое

¹ Озар, Лутфалибег ибни Окохон Бегдилй. Тазкираи «Аташкада»-и Лутфалибег ибни Окохон Бегдилй мутахаллис ба Озар. Бо тасхеху нигориши поварақй ва таълиқоти Саййид Хасани Содоти Носирй, чилди аввал (бахши нахуст). – Техрон: Интишороти Амири Кабир, 1336.

² Хоқонй, Бадил ибни Алй. Девони Афзалуддин Бадил ибни Алй Наччор Хоқонии Шарвонй / Бо муқобалаи қадимтарин насах ва тасхеху муқаддима ва таълиқот ба кӯшиши Зиёуддини Саччодй. – Техрон: Заввор, 1357. – С. 6-70.

³ Даштй, Алй. Хоқонй – шоири дерошно / Али Даштй. – Техрон: Амири Кабир, 1380. – 206 с.

⁴ Каззоёй, Мирчалоллидин. Рухсори субҳ. Гузориши чомае аз Афзалуддин Бадил Хоқонии Шарвонй бар бунёди вожашиносй, зебошиносй, жарфошной бо дебочае пурдомана дар зиндағй ва шеваи шоирии ӯ / Мирчалоллидини Каззоёй. – Техрон: Нашри марказ, 1368. – 631 с.

⁵ Каззоёй, Чалоллидин. Гузориши душворихои девони Хоқонй / Чалоллидини Каззоёй. – Техрон: Нашри марказ, 1378. – 996 с.

значение имеют его «Избранные стихи Хакани» и «Обзор утонченностей дивана Хакани», предназначенные для студентов¹.

Диван Хакани, изданный в двух томах, Мирджалалудином Каззази не завоевал большого доверия в хаканиведении², поскольку все исследователи творчества поэта, как уже говорилось ранее, пользуются диваном, изданным Саджади. Мы изложили свои соображения о некоторых особенностях этого издания в разделе настоящей диссертации о газелях поэта.

Ма'сума Ма'данкан играет заметную роль в толковании__ и комментировании дивана Хакани³. Наряду с комментариями, упомянутый ученый классифицирует диван поэта с точки зрения содержания в 34 разделах своего трехтомного труда⁴. О месте Хакани в сфере поэтического мастерства можно отметить исследования Али Ардалана Джавана⁵ и Мунираха Ахмада Султани⁶. Али Ардалан Джаван исследовал манеру поэта в создании образов, на примере (*поэтических фигур*) *таибих, тамсил, исти'ара, таихис и киная*.

О необходимости обращения к творчеству и определения поэтического мастерства и стиля Хакани в учебных пособиях по истории литературы советского периода впервые упоминает Е. Э. Бертельс. Анализируя персидско-таджикскую придворную поэзию с начального периода до XIII века, ученый приходит к выводу, что «<...> придворная поэзия Средней Азии XII — начала XIII в. представляет собой своеобразное развитие основ, заложенных Рудаки, которое в конце XII в. сталкивается с влиянием азербайджанской поэзии, и в конце концов, по-видимому, в какой-то степени ему подчиняется. Крайне интересная задача — обстоятельно проследить весь этот сложный процесс. Но разрешение ее пока невозможно, ибо предварительно нужно издать, или по крайней мере, изучить обстоятельно все диваны этих поэтов, кстати сказать, представленные в рукописных хранилищах лишь единичными экземплярами, а также установить специфические особенности «Stil Nuovo» (нового стиля — Б.Ш.) Хакани, исследование касыд которого в наши дни еще только начинается»⁷. Если бросить взгляд назад, на недавнее прошлое, обнаружится, что в то время изучение поэзии Хакани находилось в зачаточном состоянии. В частности, высоко оценив поэтическую манеру хорасанских и газневидских поэтов, Е.Э. Бертельс называет стиль ряда представителей иракского стиля,

¹ Каззоэй, Мирчалоллидин. Сўзани Исо: Гузориши чомаи тарсоия аз Афзалуддин Бадил Хоқони Шарвонӣ / Мирчалоллидини Каззоэй. — Техрон: Интишороти Донишгоҳи Аллома Таботабой, 1376. — 202 с.; Каззоэй, Мирчалоллидин. Сарочаи овову ранг / Мирчалоллидини Каззоэй. — Техрон: Самт, 1386. — 279 с.

² Хоқонӣ, Бадил ибни Алӣ. Девони Хоқонӣ. Веростаи Мирчалоллидини Каззоэй. Дар ду чилд. — Техрон: Нашри марказ, 1375. — 1406 с.

³ Маъданкан, Маъсума. Бази дерина арус. Шарҳи понздаҳ қасида аз девони Хоқонӣ/ Маъсумаи Маъданкан. — Техрон: Маркази нашри донишгоҳӣ, 1372. — 574 с.; Маъданкан, Маъсума. Бисоти қаландар: Баргузида ва шарҳи газалҳои Хоқонӣ / Маъсумаи Маъданкан. — Табрз: Ойдин, 1384. — 450 с.

⁴ Маъданкан, Маъсума. Нигоҳе ба дунёи Хоқонӣ. Дар 3 чилд / Маъсумаи Маъданкан. — Техрон: Маркази нашри донишгоҳӣ, 1375. — 791 с.

⁵ Ардалони Чавон, Алӣ. Таҷалли шоиронаи асотир ва ривоёти таърихӣ ва мазҳабӣ дар ашъори Хоқонӣ / Алӣ Ардалони Чавон. — Машҳад: Остони Қудси Разаӣ, 1368. — 351с.; Ардалони Чавон, Алӣ. Саҳҳои хаёли Хоқонӣ. Тасвирҳои зебо дар ашъори Хоқонӣ / Али Ардалони Чавон. — Техрон: Позанг, 1374. — 375 с.

⁶ Аҳмади Султонӣ, Мунира. Қасидаи фанӣ ва тасвирифариини Хоқони Шарвонӣ / Мунира Аҳмади Султонӣ. — Техрон: Кайхон, 1370. — 208 с.

⁷ Бертельс, Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана / Е.Э. Бертельс. — М.: Наука, 1988. — С. 282.

включая Хакани, «головоломным»¹. Хотя учёный отдаёт должное высокому поэтическому мастерству Хакани, он склонен считать, что объективные условия побудили поэта обратить особое внимание на содержательную сторону речи и максимально использовать возможности языка для создания изящных образов. *По его мнению если Хакани наряду с присущим ему высоким искусством в форме стихосложения, мог бы снабдить свою поэзию глубоким содержанием, он мог бы стал одним из великих мировых поэтов. Этого положения достиг Низами, который наряду с высоким искусством стихосложения, включил в свою поэзию удивительно глубокое содержание и, тем самым достиг высокого положения»².*

Возможно, точка зрения Е.Э. Бертельса формировалась в контексте обычной для того времени эстетической теории, которая считала внешний вид слова второстепенной, предпочтение формальных элементов считалось признаком преклонения перед формой. В действительности, Хакани признали как «изобретателя» на поэтическом поприще и его призвание – «находить смыслы и придумывать образы» считали бесподобным. Считали его одним из тех творцов, которые, *«благодаря мощи отменного таланта и богатого воображения могут вербализовать любые смыслы (явные и неявные), излагать любые мысли в словесном облачении, а также распутывать замысловатые выражения»³.*

Как видно, до настоящего времени не исследованы различные аспекты жизни и творчества Хакани Шарвани, в том числе его роль в эволюции жанра касыды в таджикско-персидской поэзии до сих пор не была предметом отдельного, всестороннего изучения в литературоведении.

Связь исследования с научными программами и темами. Тема диссертационной работы является одним из разделов научно-исследовательской работы кафедры теории и новейшей персидско-таджикской литературы Таджикского национального университета и выполнена на основе этого плана поэтапно.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Основной целью настоящей диссертации является изучение роли и места Хакани в эволюции жанра касыды в персидско-таджикской литературе X-XIII века.

Задачи исследования. Для выявления проблемы исследования и достижения ее результатов проанализированы следующие вопросы:

- жизнь и творчество поэта на принципах историчности;
- влияние семейного круга и окружающей среды на творчество поэта;
- религия и мораль поэта;

¹ Бертельс, Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы / Е.Э. Бертельс. – М.: Изд-во вост. литературы, 1960. – 554 с.

² Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қисми якум. – Душанбе: Дониш, 1976. – С. 146.

³ Фурузонфар, Бадеъуззамон. Сухан ва суханварон/ Бадеъуззамони Фурузонфар. – Техрон: Хоразмӣ, 1369. – С. 614.

- меценаты поэта;
- литературное наследие Хакани и проблема атрибуции некоторых из них;
- место газели в творчестве Хакани;
- трансформация формы и содержания касыды со второй половины X века до начала XIII века;
- Хакани и расширение формально-содержательных аспектов касыды;
- формальные и содержательные особенности касыд Хакани;
- место элегии и ее особенности;
- отличительная черта семейных элегий в поэзии Хакани;
- траурные обычаи и обряды в элегиях Хакани;
- взгляд на социальные элегии Хакани;
- «Развалины Мадаин» – наилучший образец социальной элегии;
- место тюремной поэзии;
- зухдийаты (аскетическая поэзия) Хакани;
- характеристика суфийской поэзии Хакани;
- Хакани и эволюция стиля касыды в X-XIII вв;
- амфибология в поэзии Хакани;
- мастерство Хакани в использовании *ташбиха*;
- *исти'ара* в поэзии Хакани;
- воспроизведение древней медицинской терминологии в поэзии Хакани;
- Хакани и астрология;
- изображение музыкальных инструментов и терминов в поэзии Хакани;
- обряд питья вина и, связанные с ним понятия в поэзии Хакани;
- размер касыд Хакани.

Объект исследования. Жанр касыды в средневековой персидско-таджикской литературе.

Предмет исследования. Анализ содержания и формы жанра касыды и газели в творчестве Хакани.

Теоретические основы исследования. При написании диссертации автор опирался на исследовательский опыт литературоведов, востоковедов, зарубежных и отечественных иранистов, таких как Е.Э. Бертельс, Э. Браун, В.В. Виноградов, В.В. Томашевский, Г.Н. Поспелов, Г.Л. Абрамович, М. Занд, Ю.Н. Марр, К.И. Чайкин, А.Н. Болдирев, А.Е. Крымский, О.Л. Вилчевский Маликушшуаро Бахор, Забехуллох Сафо, Абдулхусайн Зарринкуб, Бади'уззаман Фурузанфар, Мазахир Мусаффа, Али Дашти, Мирджалалуддин Каззази, Шафии Кадкани, Джалолуддини Хумои, Сируси Шамисо, Махмуд Футухи, Х. Мирзозода, Р. Ходизода, А. Афсахзод, Х. Шарифов, А. Сатторзода, Р. Мусулмониён, У. Тоиров, Б. Мақсудов, М. Нарзикул и других.

Методологические основы исследования. Диссертация написана на основе сравнительно-исторического, описательно-аналитического, исследовательско-сопоставительного, аналитико-статистического методов, концепции языкового и стилевого анализа художественного произведения, типологического изучения жанров и структуры поэтического текста.

Источники исследования. Основными источниками написания диссертации являются печатные издания дивана Хакани, изданные в Тегеране, «Муншаат» и маснави «Тухфат-аль-Иракайн». Что касается исследования эволюции касыды, нами использованы поэтические произведения известных сочинителей касыд, живших до Хакани и его современников, такие как Унсури Балхи, Фаррухи, Манучехри, Абулфарадж Руни, Мас'уд Са'д Салман, Санаи Газнави, Усман Мухтари, Сайид Хасан Газневи, Муиззи, Анвари, Захир Фарьяби, Рашид Ватват, Низами Гянджеви, Джамалуддин Исфакхани, Абулваси' Джабали, Фалаки Шервани и другие авторы. Нами также использован ряд тезкире, содержащие достоверные сведения о жизни и творчестве поэта.

Научная новизна исследования. В настоящей работе впервые в современном литературоведении предпринята попытка определить роль и место Хакани в эволюции жанра касыды в персидско-таджикской литературе.

Вместе с тем, в диссертации впервые в рамках монографического исследования, на основе принципов литературной критики подвергаются анализу проблемы соотношения формы и содержания и важнейшие аспекты поэтического мастерства Хакани.

В персидско-таджикской литературе Хакани признан как большой мастер в жанре касыды и в этом отношении его иногда сравнивали с Анвари. Сопоставление Хакани и Анвари является одним из важных вопросов литературоведения, как в средние века, так и в новое время. Большинство литературоведов в жанре касыды считают Анвари первой фигурой или «пророком» персидско-таджикской поэзии. В настоящей диссертации доказано, что суждение о «пророчестве» Анвари формировалось на основе его панегирических касыд. Художественная ценность хвалебных касыд Анвари в рамках панегирики определена на основе оценочно-критериальных параметров жанра, относящихся к данному разряду поэзии, то есть по признаку чрезмерной гиперболизации и приукрашивания. Но и в славословии в жанре панегирической касыды у Хакани имеются достоинства, которых нет у Анвари, и они проявились в его поэтическом мастерстве.

Если Анвари известен только в панегирике, то тематический диапазон касыд Хакани широк. Наряду с панегирикой в его касыдах представлены темы самовосхваления (*фахр*), поношения (*хаджв*), аскетизма (*зухд*), благочестия (*таква*), суфизма, элегии (*марсия*), тюремной тематики (*хабсия*), автобиографическая (*холия*), жалобная (*шикваийа*) и др.

Основные положения диссертации, представленные к защите:

1. Хакани Шарвани – один из известных литераторов средневековой персидско-таджикской литературы, благодаря своим уникальным произведениям он смог завоевать авторитет, как поэт-обладатель собственного стиля и поэтической школы;
2. Воссоздание научной биографии Хакани на основе исторической и автобиографической методов с учетом душевного состояния поэта и противоречивости его воззрений.

3. Поэтическое мастерство Хакани в сочинении газелей и место этого лирического жанра в его поэтической системе. Проблема классификации газелей поэта при составлении научно-критического текста дивана.
4. Проблема атрибуции поэм «Хатм-уль-гараиб» и «Тухфат-уль-Иракайн». Определение авторства Хакани на основе исследования поэтического стиля Хакани и, не соответствующее истине отнесение ему масневи «Хатм-уль-гараиб».
5. Эволюция жанра касыды и его развитие до тринадцатого века нашей эры и роль Хакани в его становлении по содержательным и формальным признакам. Критерии оценки касыды и эстетическое миропонимание в эпоху Сельджукидов.
6. Место Хакани в сочинении панегирики и особенности его хвалебных касыд в сравнении с другими мастерами художественного слова.
7. Достоверность славы Хакани о том, что он обладает собственной поэтической манерой и поэтической школой на основе его касыд *фахрия* (самовосхваления). Обширность тематики его касыд.
8. *Марсия* (элегия) и ее место в творчестве Хакани. В плане выражения состояния подавленности, упадка духа и депрессии диван Хакани является одним из содержательных в таджикско-персидской литературе. Особенности семейных и придворных элегий поэта. Траурные ритуалы и традиции и особенности и их отражение в траурных элегиях поэта.
9. Отличительная черта социальных элегий Хакани и их отличие от социальных элегий Анвари. «Айвони Мадоин» - одна из лучших элегий в средневековой персидско-таджикской литературе.
10. *Хабсия* (тюремная касыда) и ее особенности в творчестве Хакани. Выявление основных причин тюремного заключения поэта. Наличие противоречия среди исследователей по вопросу пребывания Хакани в заключении. Стилистическая особенность тюремных элегий поэта и их художественное своеобразие. *Тарсоия* (касыда на христианскую тематику), её содержательные и формальные особенности.
11. Одной из важных сторон творчества Хакани является его поэзия о дидактике и зухдийат (*аскетизме*). Хотя в этих вопросах он следовал своему учителю Санаи, но способы его поэтического выражения сложной и противоречивой жизни поэта наряду с его нравственными принципами придавали его *зухдийат* особую окраску.
12. Исследователи высказывают разные мнения о принадлежности Хакани к суфизму. Касыды «Мирот-ус-сафо», «Муншаот» и месневи «Тухфат-уль-Ирокайн» доказывают тот факт, что, хотя он и не является поэтом-суфием, но он полностью осведомлен о суфизме.
13. Многие поэты, особенно в период сельджуков, внесли существенный вклад в развитие стиля средневековой поэзии, но роль Хакани в этом плане уникальна. Все ученые, исследовавшие процесс эволюции поэтического стиля, придерживаются мнения, что поэтический стиль Хакани является совершенно другим, как по форме, так и по смыслу по сравнению со всеми его предыдущими и современными поэтами.

14. Одной из важных сторон поэтической речи является изобретение новых поэтических приёмов новых средств изображения. Хакани в этом поприще опять же превосходит всех других поэтов прошлого. Обилие сравнений, метафор, амбилогий и других поэтических фигур в его поэзии свидетельствует о том, что он обладал внушительным воображением и при применении поэтических приёмов опирался на все научные достижения своего времени.
15. Диван Хакани получил название «Персидская энциклопедия», потому что он использовал в своей поэзии все имеющиеся знания своего времени. Его творческое наследие содержит массу терминологий таких наук, как медицина, астрология, музыка. Для выражения своих идей поэт наряжает научные термины в художественное обличие, что усложняет понимание его поэзии.
16. В истории средневековой литературы хамрийат Хакани, наполненный описанием традиций винных застолий и оригинальными средствами поэтического изображения, отличается от стихотворений других поэтов, посвященных сценам винопития. В *тагаззулах* своих касыд Хакани перечисляет названия большинства винных сосудов.
17. Можно твердо заключить, что диван любого другого поэта в истории персидско-таджикской литературы не так богат и содержателен в плане употребления терминов христианской религии, как диван Хакани Шарвани. Изучение данного фактора полезно во всех отношениях для специалистов-гуманитариев. Именно в этом отношении он привлекает пристальное внимание многих исследователей-филологов России и Запада.
18. Одной из особенностей поэтической манеры Хакани является его система *аруза*. Исследователи, изучившие проблему *аруза* в его творчестве, пришли к выводу, что, несмотря на глубокие знания об *арузе*, Хакани в отличии от других не подчинялся его строгим правилам. Однако его мастерство во владении поэтической рифмой и его искусство в расставлении слов в поэтическом тексте сделали его стиль выражения эффективным.

Теоретическая и практическая значимость исследования. Научные выводы диссертации могут быть применены в литературоведении, поэтике, теории литературы, языкознании, стилистике, философии, этике, культурологии, этнографии, антропологии и др. Материалы диссертации также могут быть использованы при написании учебных пособий для ВУЗ-ов по истории персидско-таджикской литературы, особенно в разделах по суфийской литературе, философской и общественной мысли таджикского народа, суфийских словарей, поэтических глосариев и др. Из содержания диссертации можно извлечь пользу при проведении занятий по истории и теории литературы, написании магистерских, кандидатских, докторских (PhD), курсовых работ на филологических и востоковедческих факультетах, составлении учебных программ по истории литературы, литературоведению, поэтике, стиховедению, художественной речи и др.

Соответствие темы диссертации паспорту научной специальности. Диссертация на тему «Хакани и эволюция касыды в средневековой персидско-таджикской литературе (X-XIII вв.)» на соискание ученой степени доктора филологических наук полностью соответствует паспорту научной специальности 10.01.01 – Таджикская литература; литературные связи.

Личный вклад соискателя ученой степени в исследовании. При написании диссертации автор использовал такие методы, как сравнительно-исторический, автобиографический, статистический, структуралистический, герменевтический, а также применил принципы анализа стиля и языка художественного текста. Впервые в рамках отдельного монографического исследования комплексно изучены вопросы, касающиеся жанра касыды в творчестве Хакани. В таджикском литературоведении впервые подвергается исследованию роль Хакани в эволюции жанра касыды, а также его мастерство в сочинении газелей.

Апробация диссертации и её результатов. Основное содержание и части диссертации были изложены автором в виде докладов на международных и республиканских научно-практических конференциях: в симпозиумах и международных научно-практических конференциях «Рудаки и мировая культура» (Душанбе, 2008), «Рудаки – патриарх персидской поэзии» (Тегеран, 2008), «Шелковый путь и евразийские межкультурные связи» (Душанбе, 2018), «Туракул Зехни и вопросы таджикского языка, литературы и культуры» (Душанбе, 2022), республиканские научно-практические конференции «XVI сессия Верховного Совета Республики Таджикистан – основной фактор единения и национального самосознания» (Кургантюбе, 2012), «Санай Газнави и эволюция суфийской литературы» (Душанбе, 2021), «Низами и мировая литература» (Душанбе, 2021), «История науки и техники Мовареннахра и Хорасана в X-XV вв.» (Душанбе, 2022).

Диссертация была обсуждена и представлена к защите на совместном заседании кафедры теории и новейшей персидско-таджикской литературы и кафедры истории таджикской литературы филологического факультета Таджикского национального университета от 29.08.2023 г. (Протокол №1).

Публикация научных работ по теме диссертации. Основное содержание и результаты диссертационного исследования опубликованы в изданиях, рекомендованных ВАК РФ и ВАК при Президенте Республики Таджикистан – «Вестник Таджикского национального университета», «Вестник Бохтарского государственного университета», «Учёные записки», «Вестник Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни», «Известия Академии наук Таджикистана», «Вестник Академии образования Таджикистана», «Словесность», «Труды Академии МВД Республики Таджикистан», всего 18 статей. По теме диссертации опубликованы 2 монографии.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, четырёх глав, заключения и библиографии. Главы диссертации разделены на параграфы, а некоторые параграфы – на подпараграфы.

Общий объем диссертации составляет 458 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во **введении** диссертации обосновывается актуальность темы исследования, определяется степень её разработанности, конкретизируются цели и задачи, а также дается короткая характеристика используемых источников, аргументируется ее научная новизна, говорится о теоретической и практической значимости работы, приводятся положения выносимые на защиту.

Первая глава диссертации называется **«Жизнь и творчество Хакани»** и состоит из трех параграфов и двух подпараграфов.

Первый параграф «Воссоздание научной биографии Хакани» содержит сведения о жизни поэта с учетом исторических реалий, рассматриваются различные мнения исследователей о дате его рождения и смерти, религии, нравах, мировоззрении, трагедии и интригах в жизни поэта, о его художественном наследии, о его месте в создании газели и о спорах по вопросу атрибуции маснави «Хатм-ул-гараиб».

Об имени, псевдониме, поэтическом прозвище и дате рождения поэта исследователи высказали разные соображения: одни называли его Ибрагимом, другие именовали его Бадилом, точно также некоторые считали его Усманом.

Авторы некоторых тезкире на основании упоминаний самого поэта называли его Бадилом:

Я пришёл в этот мир на смену Санай,
Вот, почему мой отец назвал меня «Бадилом»¹.
Об этом есть упоминание и в «Тухфат-уль-Иракайн»:
Хотя не в тебе мое место поклонения,
Тогда я не Бадил, а Була'ла².

В «Атшакде», «Маджма-аль-Фусаха», «Рияз-аль-Арифин», «Маджалис-аль-Муминин», «Тараик-аль-Хакаик» и в работах Ханикова и Минарского его имя упоминается как Ибрагим. Об этом имеется сообщение самого Хакани:

На поприще украшения смысла появился Ибрагим,
Вслед за Азаром-мастером и Али Шарвани-плотником³.

Бади'уззаман Фурузанфар пишет, что «этот довод неверен, поскольку здесь имеется ввиду Авраам-разрушитель идолов и соединительная «и» является указателем, который не соединяется со словом»⁴.

¹ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 850.

² Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Тухфат-ул-Ироқайн. Бо эҳтимом, тасҳеҳ, ҳавошӣ ва таълиқоти Яҳёи Қариб / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон, 1333. – С. 170.

³ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 414.

⁴ Фурузонфар, Бадеъуззамон. Сухан ва суханварон / Бадеъуззамони Фурузонфар. – Техрон: Хоразмӣ, 1350. – С. 623.

Азербайджанский ученый Гафар Али оглы Кендли-Херисчи привел множество примеров, чтобы доказать, что поэта зовут Ибрагим¹. Он пишет, что исследователи, защищающие первую версию, исходя из того, что они сделали правильный вывод из цитируемого ими бейта из касыды «Подношение моих слёз всегда скрыто прельстительны...», который имеет важное значение в определении имени поэта, остались в неведении и не извлекли из него необходимую пользу «и не обратили внимание на другое высказывание, намекающее на Ибрагима, как на имя поэта <...>. Надо сказать, что Хакани выразил свою мысль не в одном, а в двух бейтах <...>, строки которых логически взаимосвязаны и для правильного понимания смысла они должны читаться следующим образом:

Ты знаешь, на ком заканчивается поэзия, но спрашиваешь,
 Прислушайся к возгласу небосвода, что твердит: «Хакани! Хакани!»
 На поприще украшения смысла появился Ибрагим,
 Вслед за Азаром-мастером и Али Шарвани-плотником.
 Сухан гуфтан ба ки хатм аст медониву мепурсй,
 Фалакро бин, ки мегӯяд ба Хоқонӣ, ба Хоқонӣ.
 Ба хони маъниорой Бароҳиме падид омад,
 Зи пушти озари санъат Алӣ наччори Шарвонӣ.

Замысел поэта, который здесь выражен двусмысленно, можно изложить так: Именно я довел поэтическое искусство и художественное мастерство до высочайшего уровня, иными словами, подобно тому, как Ибрагим Халилулла, создав поворотную точку в духовной жизни древности, достиг высокого положения, я являюсь другим Ибрагимом в приумножении поэтического мастерства, я бесподобен, придя после Али Наджара Шарвани².

Оба имени в книгах по истории литературы упоминаются вместе: Хассан-уль-Аджам Афзалуддин Бадил (Ибрагим) ибн Али Хакани Хакаики-и Шервани³.

Поэтический псевдоним Хакани - Афзалуддин, который неоднократно упоминается в его поэзии, и современники также называли его этим титулом.

Давлатшах Самарканди называет его Фазлуллах, его отца – Ибрагимом, его деда - Али и приводит его полное имя как Фазлуллах ибн Ибрагим ибн Али⁴.

Мухаммад ибн Дауд Алави Шадибади называет его по имени Усман. Он пишет, что Шарван-шах назвал его «Султан-уш-шуара»⁵. Это прозвище не встречается ни в диване поэта, ни в упоминаниях его современников. Сам поэт

¹ Кендли, Гаффор Херисчи. Хоқонии Шарвонӣ. Ҳаёт замон ва муҳити ӯ / Гаффор Кендли Херисчи.–Техрон: Маркази нашри Донишгоҳӣ, 1374. – С. 52-60.

² Кендли, Гаффор Херисчи. Хоқонии Шарвонӣ. Ҳаёт замон ва муҳити ӯ / Гаффор Кендли Херисчи.–Техрон: Маркази нашри Донишгоҳӣ, 1374. – С. 55.

³ Сафо, Забехуллох. Таърихи адабиёт дар Эрон. Аз миёнаи қарни панҷум то оғози қарни ҳафтуми хичрӣ. Ҷилди 2 / Забехуллох Сафо. – Техрон: Интишороти Фирдавс, 1373. – С. 776.

⁴ Самарқандӣ, Амир Давлатшоҳ ибни Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Ғозӣ. Тазкират-уш-шуаро. Бо саъй ва эҳтимоми Э.Браун / Амир Давлатшоҳ ибни Алоуддавла Бахтишоҳ-ал-Ғозӣ Самарқандӣ.– Лондон, 1318/1900. – С. 78.

⁵ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ.– Техрон: Заввор, 1338. – С. 7.

сообщает в своих стихах, что его дядя Кафи ад-Дин прозвал его Хасан-ал-Аджамом:

[Хотя] Хакани являются преемником Хассана Мустафа,
Восхвалитель твоего двора – Хайдар получше¹.

В своих стихах Хакани упоминает имя своего отца как Али, который был плотником по профессии. Этот факт опровергает мнения тех, кто называл отца поэта Ибрагимом, а его деда – Али.

Мать поэта, как он сам об этом говорит, была христианкой, переехавшей из Рима в Шарван, где приняла ислам. Она была кухаркой, о чем не раз он сообщает в своих стихах.

О поэтическом прозвище Хакани также нет единого мнения у авторов тазкире. В некоторых сообщается, что сначала его прозвище было Хакаики, но после того, как по рекомендации Абуа'ла Гянджави, он был принят на службу в шахский двор, его стали именовать Хакани. В диване поэта прозвище Хакани встречается только в двух случаях.

В предисловии к некоторым копиям «Тухфат-аль-Иракайн», «Лубаб-аль-Албаб», полное имя поэта приводится как «Хассан-аль-Аджам Хаким Хакани аль-Хакаики». Но настоящее прозвище поэта, о котором говорится в большей части его произведений, – Хакани.

Родиной поэта является город Шарван в провинции Аран, о чем упоминается как в его произведениях, так и в тазкире. В своих стихах Хакани сетует на родной город и пишет:

Хотя рукой недоброжелателя я выброшен из Шарвана,
Я найду в Хорасане хороших и благородных людей².

В некоторых тазкирах и книгах по истории литературы слово Шарван встречается в форме Шарван, то есть с «и», что неверно. Это слово впервые привел Назири Нишапури в форме «Ширван».

Эта ошибка впоследствии повторилась в «Атешкаде» и «Маджма'-уль-Фусаха». Зиауддин Саджади, составитель дивана Хакани, на основе статьи Саида Нафиси «Шарван и Ширван», пишет, что «Шарван с фатхом над буквой «ш», сукуном над «р», фатхом над «в» и в конце «н» - один из городов Дарбанда Хазран (Хазран, имеется ввиду, современное Каспийское море). Город был построен Ануширваном, поэтому сократили первый слог «ану» и название осталось в форме Шарван³.

Абдулхусейн Зарринкуб также пишет, что родной город поэта *с касрой*, в виде Ширван⁴. В советских изданиях, опубликованных в Москве и

¹ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бади́л ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ / Афзалуддин Бади́л ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 76.

² Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бади́л ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ / Афзалуддин Бади́л ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 296.

³ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бади́л ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ / Афзалуддин Бади́л ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 9.

⁴ Зарринку́б, Абдулхусайн. Дидор бо Каъбаи чо́н. Дар бораи зиндагӣ, осор ва андешаи Хоқонӣ/ Абдулхусайни Зарринку́б. – Техрон: Сухан, 1378. – С. 23.

Таджикистане, родной город поэта приводится в виде «Шерван». Е. Э. Бертельс в учебнике по истории литературы, в разделе о Хакани, упоминает его как «Шерван» и после бейта:

Пока моя хижина находится в этом месте,
Шарван всегда будет благодатным.

заключает, что «этот бейт ясно показывает, что Шарван был известен в те времена»¹.

Н. И. Хаников, К. Т. Залеман, Э. Браун, Хусейн Данеш и другие местом рождения поэта ошибочно считают город Гянджу. В диване поэта имеется стихотворение, где он вспоминает о своей болезни в Гяндже:

Сарказм больного тягостнее, чем лихорадка.

Эта болезнь не из Гянджи, а с родины привезена².

Первым, кто ошибочно считал местом рождения Хакани село Малхам или Малхамлу, близ Шамахи, был азербайджанский учёный Аббаскули-ага Бакиханов, который в «Гулистан-и Ирам» пишет: «Он родом из села Малхамлу, что находится выше Шамахи»³. Эта ошибка впоследствии была повторена другими учёными. Однако нигде в творчестве поэта об этом не упоминается.

Год рождения Хакани также не точен. В своих произведениях сам поэт несколько раз приводит 500-й год хиджры как год своего рождения:

С моих слов, в пятисотых годах не родился такой, как я,
Подобная поэзия останется сокрытым в его милосердии⁴.

Эти упоминания поэта побудили некоторых исследователей считать годом его рождения 500-й год хиджры, который соответствует 1106 году нашей эры. Большинство ученых считают, что Хакани родился в 520-ом / 1126-ом году⁵. Дата «пятьсот», о котором говорит, скорее всего имеет приблизительное значение. Хакани имел в виду не 500-й год хиджры как год своего рождения, а век, в котором он жил. Для внесения ясности относительно этой даты Бади'уззаман Фурузанфар приводит пять убедительных аргументов⁶. В книге Гаффара Киндли эта гипотеза подробно проанализирована⁷.

Е. Э. Бертельс считал годом рождения Хакани 514-515-ые / 1121-1122-ые годы⁸.

¹ Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. – Душанбе: Дониш, 1979. – С. 331.

² Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 745

³ Кендлӣ, Гаффор Ҳерисчӣ. Хоқонии Шарвонӣ. Ҳаёт замон ва муҳити ӯ / Гаффор Кендлӣ Ҳерисчӣ. Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Маркази нашри Донишгоҳӣ, 1374. – С. 47.

⁴ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 234.

⁵ Крымский, А.Е. Низами и его современники / А.Е.Крымский – Баку: ЭЛИМ, 1981. – С. 395.

⁶ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 11.

⁷ Кендлӣ, Гаффор Ҳерисчӣ. Хоқонии Шарвонӣ. Ҳаёт замон ва муҳити ӯ / Гаффор Кендлӣ Ҳерисчӣ. Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Маркази нашри Донишгоҳӣ, 1374. – С. 69-86.

⁸ Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XI-IV. – Душанбе: Дониш, 1979. – С. 137

В течение всей жизни Хакани пережил множество происшествий: странствия, тюремное заключение, смерть жены и детей, друзей и родственников – это самые важные и трагические события в его биографии.

Во втором разделе первой главы, озаглавленном «Религия, этика и мировоззрение», дается информация о религиозных и нравственно-этических принципах Хакани. В предисловии к дивану поэта Зияуддин Саджади, проанализировав принадлежность поэта к направлениям ислама, пришел к выводу, что он был последователем суннизма шафиитского толка, поскольку в его диване встречаются касыды, в которых восхваляются видные представители шафиитского мазхаба, такие как Мухаммад ибн Яхья и Мухаммад Асад Хафтдах. У Хакани также имеются элегии, посвященные памяти этих шафеитских авторитетов.

Кази Нуруллах в книге «Маджалис-уль-муминин» приводит множество доводов и причисляет его к шиитскому толку. По его убеждению Хакани в те времена скрывал свои религиозные предпочтения и выражал их смысл между строк, в виде иносказаний.

Религиозно-этическое мировоззрение Хакани, которое выглядит крайне противоречивым, оценивается каждым исследователем по-своему. По словам Фурузанфара, «Хакани одержим в отношении мазхаба, хотя в некоторых случаях, он обходит вниманием жесткость и бездушность и осыпает похвалами суфийские принципы. Несмотря на это, в Хакани есть много черствости и резкости, в некоторых случаях он даже выступает против обитателей ханака, считая, что единственный путь к спасению лежит через религиозные обычаи и традиции, правила шариата»¹.

Эти противоречия в его мыслях стали поводом для причисления его к разным религиозным толкам и течениям. Порой, он проявляет большой фанатизм, а в других местах выражает свою приверженность к суфийским воззрениям, воспекает сцены винопития и тому подобное, иногда проявляет нерешительность и избегает общения с превозносящими Каабу, хотя восхваление пророка и паломничества в Каабу, являются одними из самых важных мотивов его поэзии.

В третьем разделе первой главы «Творческое наследие» анализируется состав его поэтических творений (*наследия*).

Художественное наследие Хакани включает в себя стихотворный диван, состоящий из 17000 бейтов, маснави «Тухфат-уль-иракайн» и «Мунша'ат». Первое издание его дивана представляет собой литографическое издание, которое было опубликовано 1878 году в Лакхнау (Индия). Поля этого дивана снабжены не совсем точными комментариями. На его основе в городе Мумбай была выпущена другая редакция дивана Хакани. Текстологи считают, что оба литографических издания содержат большое количество ошибок и не имеют особой ценности.

¹ Фурузонфар, Бадзеуззамон. Сухан ва суханварон / Бадзеуззамони Фурузонфар. – Техрон: Хоразми, 1350. – С. 662.

Первый критический текст дивана Хакани был подготовлен Али Абдурасули и издан в 1938-ом году в Иране. Он снабжен коротким предисловием и указателями, что повышает его научную ценность в сравнении с предыдущими изданиями. Наиболее достоверная редакция дивана Хакани была подготовлена и издана иранским ученым Сейидом Зияуддином Саджади. Научно-критический текст дивана был подготовлен ученым на основе четырех старейших рукописей и сопоставлен с изданием Али Абдурасули. Он имеет авторское предисловие, в котором комментируются запутанные и заумные выражения текста. Издание Саджади снабжено также научно-вспомогательными указателями.

Диван Хакани издавался в Иране несколько раз в течение последних десяти лет. Следует отметить текст дивана, изданный Джахангиром Мансуром на основе копии, составленной в 763-ом году хиджры¹.

Другое издание дивана Хакани было осуществлено Марджалалуддином Каззази в двух томах². Как отметил сам составитель, подготовка этого издания была предпринята в связи с множеством неточностей и расхождений, которые встречаются в ранних изданиях. Кроме текстов, подготовленных Али Абдурасули и Зияуддином Саджади, Каззази использовал еще восемь списков дивана Хакани³.

Текстологическое исследование списков и изданий дивана Хакани требует отдельного специального исследования.

Настоящее диссертационное исследование основывается на научно-критическом издании Зияуддина Саджади.

В предисловии к дивану составитель пишет, что «Стихотворный диван, известный как «Полное собрание сочинений» (Куллийат), включающий в себя 17000 бейтов, состоит из 106 длинных и 106 коротких касыд, 290 кит'а, 330 газелей, около 300 рубаи, и примерно 450 арабских бейтов.»⁴.

Однако, согласно оглавлению количество стихов выглядит так: длинная касыда – 130, короткая касыда – 114, кит'а – 306, рубаи – 297, газель – 341 и такиббанд – 16.

Маснави «Тухфат-аль-Иракайн» представляет собой поэму, насчитывающую около 3100 бейтов. В рукописи, составленной в 593-м году хиджры, то есть за два года до смерти поэта, количество строк состоит из 3070 бейтов. Этот список хранится в Национальной библиотеке Австрии. Он считается самой ранней копией, которая с 1885 года переиздавалась восемь раз в Индии. Яхья Гариб опубликовал этот маснави под тем же названием в 1955 году в Тегеране. Долгое время исследователи придерживались мнения, что у

¹ Хоқони Шарвонӣ, Афзалуддин Бади́л. Девони Хоқони Шарвонӣ. Ҳассон-ул-Аҷам Афзалуддин Бади́л ибни Алӣ Шарвонӣ. Мутобиқи нусхаи хатти 763 ҳичрӣ. – Техрон: Муассисаи интишороти Нигоҳ, 1375. – 762 с.

² Хоқони Шарвонӣ, Афзалуддин Бади́л. Девони Хоқони Шарвонӣ. Чомаҳо ва таркиббандҳо. Веростаи Мирчалолуддини Каззоӣ, ҷилди 1. – Техрон: Нашри марказ, 1375. – 766 саҳ. ва ҷилди 2 ғазалҳо, китъаҳо, чоронаҳо ва сурудаҳои арабӣ. – С. 768-1396.

³ Хоқони Шарвонӣ, Афзалуддин Бади́л. Девони Хоқони Шарвонӣ. Чомаҳо ва таркиббандҳо. Веростаи Мирчалолуддини Каззоӣ, ҷилди 1. – Техрон: Нашри марказ, 1375. – С. 3.

⁴ Хоқони Шарвонӣ, Афзалуддин Бади́л ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ / Афзалуддин Бади́л ибни Алӣ Начҷор Хоқони Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 58.

Хакани есть еще один маснави под названием «Хатм-уль-Гараиб», от которого сохранилась лишь часть. Но во время составления «Каталога описания рукописей Национальной библиотеки Австрии» Ираджом Афшаром, выяснилось, что «Хатм-аль-Гараиб» — это то же самое, что и «Тухфат-аль-Иракайн». Эта поэма является своего рода отчетом о долгом путешествии Хакани в аджамский и арабский Ирак и описывает первое полонничество поэта в Мекку. Так как этот маснави был преподнесен в дар Джамал ад-Дину Мухаммаду Исфакани, правителю Масула, катибы-переписчики назвали ее «Тухфат-аль-Иракайн». Кроме описания паломничества, этот маснави содержит сведения о жизни поэта, его родителей, и его семьи.

Ещё одним произведением Хакани является «Мунша'ат» («Письма»), которое содержит, наряду с информацией о различных событиях личной жизни поэта, его социально-нравственные взгляды. Эти письма вначале публиковались по-отдельности в журнале «Армуган». Позже, благодаря инициативе Зияуддина Саджади его первые пять писем были опубликованы в «Фарханги Иранзамин». Немного позже он издал сборник писем Хакани¹.

Полный текст писем Хакани был издан Мухаммадом Равшаном². Шестдесят писем Хакани собраны в «Мунша'ате». Кроме редактирования текстов писем, М. Равшан снабдил книгу заслуживающими внимание примечаниями и комментариями, которые проливают свет на многие неясные вопросы.

Сложный язык, абстрактные выражения, арабские словосочетания, пересказ хадисов и коранических аятов в стихотворной форме делают восприятие «Мунша'ат» так же, как его касыд, достаточно трудным.

В первом подразделе третьего параграфа «**Место газели в творчестве поэта**» дается информация о мастерстве поэта в сочинение газели. Хакани Шервани признан великим панегиристом средневековой таджикско-персидской литературы, поскольку в его хвалебных касыдах воплощены все художественные особенности и достоинства этой жанровой формы. Необходимо подчеркнуть, что до XIII века касыда была основным средством поэтического выражения. Хотя поэты пробовали свои творческие способности в других поэтических жанрах, касыда традиционно была мерилем оценки мастерства стихотворца.

Академик А. Мирзоев, исследуя эволюцию газели, приходит к выводу, что после второй половины XII века происходят изменения, как в формальном, так и в содержательном плане в этой жанровой форме лирики. Только после XIII века касыда уступает место газели³.

Так называемая «азербайджанская поэтическая школа» в книге М. Л. Рейснер «Эволюция классической газели на фарси (X-XV века)» не

¹ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил. Мачмуаи номаҳои Афзалуддин Бадил ибни Алии Наччор Хоқонии Шарвонӣ (520–595 х.қ.), бо тавзеҳ, муқаддима, ҳавошӣ ва тавзеҳот бо кӯшиши дуктур Зиёуддини Сачҷодӣ. – Техрон: Интишороти Донишгоҳи олии, 1346. – 193 с.

² Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ. Муншаот. Тасхеҳ ва таҳшияи Мухаммади Равшан/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон, 1362. – 783 с.

³ Мирзоев, Абдулғанӣ. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV / Абдулғанӣ Мирзоев. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик., 1957. – С. 55.

рассматривается. Автор считает, что данная проблема должна исследоваться отдельно¹.

Учёные высказывают разные мнения о месте Хакани в эволюции газели. Бади'уззаман Фарузанфар называет его одним из лучших поэтов своей эпохи в сочинении газели. Однако, он считает, что газели Хакани неоднородны: «Надо полагать, некоторые выражения, словесные формулы и размер его стихов кажутся не очень подходящими для газели»².

Сирус Шамиса пишет, что Хакани является одним из поэтов периода трансформации газели, и газельное поприще не является его особой сферой, поэтому язык его газели не до конца сглажен. «Например, в его произведениях еще не установлена роль возлюбленного. Вообще, следует понимать, что стихи Хакани, как уже упоминалось, неоднородны, иногда плавны и ясны, а иногда грубы, и имеют неудачные и неуместные выражения»³. Далее исследователь говорит, что при изучении эволюции газели следует тщательно изучать Хакани, поскольку он, как Санаи и Хафиз, был в центре внимания поэтов как с точки зрения формы, так и содержания. По этой причине Саади, Мавлана и Хафиз имели особую симпатию к его творчеству⁴.

Али Дашти также указывает на удачности, оплошности и неритмичности в газелях Хакани. По его убеждению, в газелях поэта «иногда встречается бейт, источающий ясность и легкость языка Саади, а за ним идут скучные и, лишенные поэтичности, строки»⁵.

В диване Хакани содержится 340 газелей (издания Зиёуддина Саджади)⁶, в другом издании дивана (под редакцией Мирджалалуддина Каззази) 454 газели⁷, и в издании, основанном на рукописи 763-го года хиджри (издание Джахангира Мансура) содержится 401 газелей⁸. Газели Хакани были разделены исследователями по содержанию на четыре типа: 1. Романтические. 2. Суфийские. 3. С мистическим подтекстом. 4. Винные и каландари⁹.

В содержательном плане романтические газели Хакани многообразны. В них изображаются мотивы страсти и пылкость души, беспокойство и покинутости, предвкушение соединения с возлюбленной, готовность отдать жизнь за избранницу, сетование на жестокость дамы сердца, жалоба на

¹ Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X-XV века) / М.Л. Рейснер. – М: Наука, 1989. – С. 97.

² Фурӯзонфар, Бадёуззамон. Сухан ва суханварон / Бадёуззамони Фурӯзонфар. – Техрон: Хоразмӣ, 1369. – С. 632.

³ Шамисо, Сирус. Сайри ғазал дар шеъри форсӣ.(Аз оғоз то имрӯз) / Сируси Шамисо. – Техрон: Ромин, 1376. – С. 98.

⁴ Там же. – С. 96-97.

⁵ Даштӣ, Али. Хоқонӣ – шоири дерошно / Али Даштӣ. – Техрон: Амири кабир, 1380. – С. 32-33.

⁶ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Али Наччор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Саччодӣ / Афзалуддин Бадил ибни Али Наччор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – 1085 с.

⁷ Хоқонӣ, Бадил ибни Али. Девони Хоқонӣ. Веростаи Мирчалолуддини Каззоӣ / Афзалуддин Бадил ибни Али Хоқонии Шарвонӣ. Дар ду чилд / Афзалуддин Бадил ибни Али Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Нашри марказ, 1375. – 1406 с.

⁸ Хоқонии Шарвонӣ, Ҳассон-ул-Ачам Афзалуддин Бадил ибни Али. Девони Хоқонии Шарвонӣ. Мутобиқи нусхаи хаттии 763-и ҳиҷрӣ, аз маҷмуаи шахсӣ. Ба эҳтимоми Чаҳонгир Мансур. – Техрон: Муассисаи интишори Нигоҳ, 1375. – 762 с.

⁹ Маъданкан, Маъсума. Бисоти қаландар: Баргузида ва шарҳи ғазалҳои Хоқонӣ / Маъсумаи Маъданкан.– Табрез: Ойдин, 1384. – С. 20.

соперника, неустрашимость против страха, храбрость, решительность, воспевание прелестей любимой, уничижительность и раболепие перед желанной, тяга к богатству и мотивы мистической бедности (факр) и другое.

Основной темой суфийских газелей Хакани, которых в его творчестве меньше, чем других жанровых форм, является предпочтение любви перед другими проявлениями бытия, отказ от низменных желаний, самоотверженность возлюбленного, мистическое опьянение, растворение индивидуального бытия в Боге (фана) и пребывание в Нем после исчезновения (бака), жаждущий Божьей кары, взыскующий боли, отступление перед волей Друга, жертвенность в любви.

В газелях Хакани заслуживает внимания его протест против окружающей обстановки, неудовлетворенность современниками, гнев, досада, недовольство в отношении реальной жизни, чувство одиночества и отчуждения, отречение от людей и общества и др. По мнению поэта, мир превратился в похоронное учреждение из-за духовного обнищания, покрывшего его с головы до ног, а небо в трауре облачилось в черное одеяние.

Особенности поэтического мастерства Хакани, состоявшие из изображения различных научных, исторических, мифологических сведений, а также фактов из народных верований, обычаев и традиций, составляют заметную часть касыд поэта. Они находят свое выражение и в газелях поэта. Хотя эта стилистическая особенность обуславливает сложность и труднопостижимость смыслов его касыд, о чем говорилось выше, тем не менее эта манера упрощается в его газелях за счет мягкости и плавности манеры, свойственной газели.

Поэтому газели Хакани в сравнении с его касыдами и тарджибандами в плане использования средств поэтического выражения намного просты и доступны пониманию.

Насколько Хакани обладает витиеватым языком, логическим и высоким стилем в касыдах, настолько же он обладает мягкой манерой, изумительным вкусом и ясным слогом в газели. При перемещении в мир его газелей перед читателем открывается горизонт нежности, красоты, любви и страсти. Газели Хакани — захватывающее явление, мир, полный страстей и суфийской экзальтации (*джазба*), наслаждения (*завк*), любви и опьяненности. Нежная душа, весомая мысль, пылкий ум и красноречивый язык поэта нашли отражение в его газелях. Определение места и роли Хакани в сочинение газели нуждается в отдельном монографическом исследовании.

Во втором подразделе под названием **«Хатм-уль-гараиб», приписываемом Хакани»** рассматривается проблема атрибуции этого произведения, вокруг которого велись диспуты между учеными.

Зиёуддин Саджади в своем обширном предисловии к дивану Хакани пишет, что «другим произведением, написанным Хакани, является книга «Хатм-уль-гараиб». Ибн Юсуф в краткой биографической справке о Хакани в

«Каталоге описания рукописей Библиотеки Маджлис» включает «Хатм-уль-гараиб» в число других его произведений»¹.

Мирджалалуддин Каззази также пишет, что «у Хакани было еще одно произведение под названием «Хатм-уль-гараиб». В этой поэме он воздаёт хвалу городу Исфахан, превозносит Садруддина Худжанди и Джамалуддина Мавсили – знаменитых деятелей Исфахана...»².

В книге «Ахтаран-и Адаб» Таджибой Султани, составитель избранных произведений Хакани, считает «Хатм-уль-гараиб» произведением Хакани³.

Однако, исследователи последних лет пришли к выводу, что маснави «Хатм-уль-Гараиб» не принадлежит Хакани.

В 1994 году иранский текстолог Эрадж Афшор обнаружил самую раннюю копию «Хатм-уль-гараиб». Оказалось, что настоящий «Хатм-уль-гараиб» – это тот же «Тухфат-уль-Иракайн». В статье, принадлежащей перу Насрулла Имами и Алиасгар Башири, данный факт доказывается множеством примеров из указанной рукописи⁴.

Текст «Тухфат-уль-Иракайн» был впервые подготовлен к печати Яхьей Карибом в 1955 году⁵. Он имеет множество погрешностей и недостатков. Новое издание этой рукописи, снабженное введением, исправлениями и комментариями доктора Юсуфа Ол-и Аббасабада было переиздано в 2008 году⁶. Это издание подготовлено на основе сличения ранних копий этого маснави со ссылкой на достоверные письменные источники и другие произведения поэта.

Вторая глава диссертации называется «**Хакани и эволюция касыды в персидско-таджикской литературе**» и состоит из трех разделов. В первом разделе «Эволюция касыды со второй половины XI по XIII вв.» анализируется процесс развития касыды в этот исторический период времени.

В связи с объективными культурно-социальными условиями, начиная со второй половины XI века (влияние арабской литературы и поэтики), персидская литература начинает претерпевать изменения, как в формальном, так и в содержательном планах. В результате многие жанры и жанровые формы, особенно касыда, претерпели заметные изменения. Персоязычные поэты, оказавшись под влиянием арабских поэтических традиций, внесли ощутимые

¹ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ/ Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Начҷор Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Заввор, 1338. – С. 59.

² Каззоӣ, Чалолиддин. Рухсори субҳ: Гузориши чомае аз Афзалуддин Бадил Хоқонии Шарвонӣ бар бунёди воҷашиносӣ, зебошиносӣ, жарфошноӣ бо дебочае пурдомана дар зиндагӣ ва шеваи шоирии ӯ/ Чалолиддини Каззоӣ.– Техрон: Нашри марказ, 1368. – С. 248.

³ Хони маънӣ (Мунтахаби ашъори Анварии Абевардӣ, Адиб Собии Тирмизӣ ва Хоқонии Шарвонӣ). – Душанбе: Адиб, 2011. – С. 303.

⁴ Имомӣ, Насруллоҳ, Баширӣ, Алиасгар. «Хатм-ул-ғароиб»-и Хоқонӣ ва маснавии саргардон/ Насруллоҳи Имомӣ, Алиасғари Баширӣ // Забон ва адаби форсӣ. Нашрият Донишқодаи адабиёт ва улуми инсонӣ, шумораи 209 (соли 53), баҳор ва тобистони 1388. – С. 21-35.

⁵ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ. Тухфат-ул-Ироқайн. Бо эҳтимоми дуктур Яхёи Қариб / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон, 1333. – 425 с.

⁶ Хоқонии Шарвонӣ, Афзалуддин Бадил ибни Алӣ. Хатм-ул-ғароиб (Тухфат-ул-Ироқайн). Муқаддима, тасҳеҳ ва таълиқоти дуктур Юсуфалии Аббосободӣ / Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Хоқонии Шарвонӣ. – Техрон: Сухан, 1386. – 720 с.

изменения в поэзию. В особенности персидская касыда подверглась внушительным изменениям.

Художественное слово на этом этапе приобрело новые черты, как в форме, так и в содержании, и постепенно достигло своего совершенства в XII веке. Основным критерием, по которому определяли мастерство поэта, считалась формальная сторона поэтической речи, включающая в себя внешнюю форму речи, употребление арабских слов, абстрактность поэтических изображений, использование различных научных терминов, иносказаний, использование коранических аятов, хадисов и др. Все это явилось результатом влияния арабской литературы на персидскую поэзию и прозу. Вследствие этого персидская литература отделилась от былой простоты и ясности слога, которым она обладала в предыдущие времена.

В связи с этой проблемой следует отметить, что поэты, представители так называемого «иракского стиля» особо не проявили свой талант в создании газели и рубаи, тогда как стихи Хакани в этих жанровых формах являются прекрасными образцами иракского стиля. Однако, если мы сравним касыды поэта с его газелями и рубаи, то не находим между ними некоего стилистического единства. Газели и рубаи поэта, созданные предельно ясным и простым языком, имеют мало общего с его высокопарными и искусственными касыдами. Такую разницу можно наблюдать в творчестве всех поэтов иракского стиля. В этом смысле можно считать, что характерной чертой иракского стиля является превосходство формы над содержанием.

Персидская поэзия, зародившаяся в VIII-IX вв., стала формироваться во XII веке преимущественно в таких литературных центрах персоязычного мира, как Хорасан, Северная Индия, Маварауннахр, Кавказ и ряд городов Западного Ирана.

Одним из основных факторов, обусловивших трансформацию поэзии в этот период, как отмечалось выше, является влияние арабской литературы и поэтики. Основной причиной этого, как отмечают литературоведы, явилось то, что большинство поэтов обучались в медресе, где все традиционно обучались арабскому языку и литературе. Вот почему большинство известных поэтов и прозаиков этого периода уделяли особое внимание арабским мастерам художественной речи и измеряли свое поэтическое мастерство степенью владения арабским языком. Каждый поэт пытался по-своему вносить посильный вклад в развитие художественного стиля. В творчестве каждого поэта, жившего в этот период, можно увидеть влияние среды и других объективных факторов независимо от того, хотел ли он остаться в рамках традиции Саманидских и Газневидских поэтических школ или нет.

Традиция, заложенная поэтическим гением Санаи в создании аскетической и суфийской поэзии, позже была поддержана и развита поэтами XII века, такими как Хакани, Джамалуддин Исфакани.

Другим важнейшим литературным центром в эту эпоху является Азербайджанская поэтическая школа, известные представители которой – Абула'ла Гянджеви, Хакани Шервани, Низами Гянджеви, Фалаки Шарвани, Муджируддин Байлакани и другие, внесли большой вклад в формирование и

расцвет таджикско-персидской литературы. Больше всего своими творческими достижениями среди них отличаются Хакани Шервани и Низами Гянджеви.

Во втором разделе второй главы «Роль касыды в панегирике» обсуждается касыда как основная форма панегирической поэзии.

Панегирик – одна из основных тем в персидской и таджикской средневековой литературе. Если обратить внимание на происхождение поэзии, то поэзия на языке дари началась с восхваления, а первая таджикско-персидская хвалебная поэма, согласно сведениям «Истории Систана» была сочинена Мухаммадом Васифом в восхвалении Якуба Лейса¹.

По проблеме истоков панегирической поэзии и путей ее развития, вплоть до наших дней учёными постоянно высказываются различные мнения.

В связи с тем, что одной из центральных тем средневековой литературы была панегирическая поэзия, ряд исследователей связывают её генезис с арабской литературой. Зейнулабиддин Му'таман считал, что «представители иранской словесности в связи с требованиями времени знали арабский язык, были хорошо знакомы с арабской литературой. Они применяли ее правила и законы в своем творчестве»².

М. Л. Рейснер считает, что вначале панегирическая касыда создавалась в подражании арабо-иранской традиции, сохранив ее формально содержательные признаки. Но, по истечении времени и в связи с особенностями иранского типа мышления, хвалебная касыда приобрела более усложненную форму³. По мнению М. Рейснер персидская касыда, сложившаяся при дворе, формировалась в рамках сасанидской традиции чтения гимнов, называемых *хосравани*.

В советском литературоведении осуждалось восхваление правителей и их вельмож и поэтому панегирическая поэзия выпадала из поля научных интересов. Касыда была настолько неактуальна, что Лахути назвал свою касыду «Кремль» поэмой⁴.

Впервые Зайнулабидин Му'таман, приводя сведения о касыде и ее значении, отмечает её положительные и отрицательные стороны. Относительно всестороннее исследование генезиса и развития касыды принадлежит перу Надера Вазинпура. Ученый, на примере западной, русской и арабской литератур, проследил историю развития панегирической поэзии с древнейших времен до наших дней⁵.

Надир Вазинпур, изучив содержание касыд Муиззи и сравнив их с диваном Хакани, пишет, что в диванах этих двух известных поэтов, состоящих

¹ Таърихи Сиистон. Ба тасхеҳи Маликушшуаро Баҳор. – Техрон: Заввор, 1314. – С. 208-212.

² Муътаман, Зайнулобидин. Шеър ва адаби форсӣ / Зайнулобидини Муътаман. – Техрон: Афшор, 1346. – С. 10-11.

³ Рейснер М.Л. Персидская лиро-эпическая поэзия X – начала XIII в. генезис и эволюция классической касыды / М.Л. Рейснер. – М.: Наталис, 2006. – С. 356.

⁴ Лохутӣ, Абулкосим. Шеърҳо ва достонҳо / Абулкосим Лохутӣ. – Душанбе: Маориф, 1986. – С. 199.

⁵ Вазинпур, Надир. Мадҳ – доғи нанг бар симои адаби форсӣ / Нодири Вазинпур. – Техрон: Интишороти Муин, 1374. – С. 343.

из 1800 страниц и 36323 прекрасных бейтов, упоминается обо всем на свете, кроме как о проблемах социального и общественного характера¹.

Так выглядят выводы Надера Вазинпура о негативных свойствах касыды: «Знание и мастерство, которые тратятся на то, чтобы льстить и восхвалять группу жестоких и невежественных людей, — это не искусство, а если это искусство, то это не благородное и не заслуживающее почитание искусство».

Оно — зеркало, но перевернутое зеркало. Талантливые и сведущие стихотворцы, взявшиеся за перо в периоды невежества и бедности населения, и тирании султанов, должны изображать реальную действительность. Не имеется ввиду, чтобы всё время поэты и прозаики трубили о нуждах народа и общества. Скорее, ожидается, что поэты не забывали о своей главной и важной обязанности — пробуждать людей. То есть, если поэты говорят о лошадях, мечях, богатстве, женах, тетях и матери эмира, то они не должны забывать о миллионах людей, страдающих от нищеты рядом с ними, и упомянуть их хотя бы раз. Назидания и проповеди, которые не имеют смысла, со стороны тех, кто сочиняет сотни строк о вреде выпрашивания милости и прпрошайничества, теряют свою добрую репутацию подобно Анвари, Хакани и сотням других поэтов².

Упомянутый исследователь считает, что общее, что объединяет двух известных поэтов, Муиззи и Хакани (первый происходит из земель Хорасана и второй из Азербайджана) в 37 000 бейтах хорошей и добротной поэзии это — полное умолчание о нуждах общества, о положении в стране, о реальных условиях жизни, о морально-этических нормах, о проблемах воспитания и образовании, о научных и культурных событиях, о взаимоотношении людей, о мировоззрении народа и его религиозных предпочтениях и другое³. Такая оценка прошлого через призму сегодняшних ценностей, на наш взгляд, не может быть вполне научной.

Из 130 касыд дивана Хакани (без учёта коротких касыд) 52 касыды являются панегирическими (40%), 17 посвящены восхвалению пророка (13%), 11 касыд содержат автобиографические сведения и сетуют о неустроенности жизни (8%), 18 касыд — траурные (13,8%), 10 касыд посвящены теме *зухдийат* и *рида* (неприхотливости) (7,6%), 4 касыды о тюремной тематике (3%), 6 касыд восхваляют религиозных деятелей (4,6%), 11 касыды повествуют о социальных проблемах (8,4%)) и одна касыда под названием «Мироту-с-сафо» является суфийской, на которую многие поэты написав ответ, с уважением упоминали о Хакани.

Общее количество бейтов касыд поэта составляет 8175. Из этого количества 3577 бейтов составляют панегирические касыды (43,7%). Из 16-ти таркиббандов дивана поэта десять, количество бейтов которых составляет 1406, посвящены панегирической теме. Всего количество панегирических бейтов Хакани в составе касыд и таркиббандов составляет 4983 бейта. Если разделить

¹ Там же. — С. 343.

² Вазинпур, Нодир. Мадх — доги нанг бар симон адаби форсй / Нодир Вазинпур. — Техрон: Интишороти Муин, 1374. — С. 343.

³ Там же.

это количество на 17000 бейтов дивана поэта, то они составляют 29,3% из всего количества бейтов дивана. С этой точки зрения мнение Надира Вазинпура не соответствует истинной картине. Показательно и то, что исследователь недооценил социальный аспект поэзии Хакани.

В Сельджукидской эпохе по сравнению с эпохой Саманидов и Газневидов касыда стала еще более манерной и напыщенной с точки зрения пафосности. Роль Хакани в развитии средневековой персидско-таджикской поэзии отчетливо видна. Сила его поэтического мастерства, особенно, в создании касыды неизмерима как в формальном, так и в содержательном планах.

Одной из стилистических особенностей касыды XII века является весомость его научного аспекта. Это явление можно наблюдать не только в касыдах Анвари, но и в произведениях других авторов этой эпохи, однако его кульминацией является творчество Хакани. В этом плане происходило своего рода соревнование между поэтами, они стремились использовать редкие, малораспространенные и далекие от понимания простого народа слова, и таким образом сделали их доступными пониманию только людям науки и литературы. Большинство поэтов этого периода были образованными, обладали большим объемом информации из различных наук того времени: арабский язык и литература, история, философия, религиозные науки, суфизм, а иногда были сведущи в медицине, астрономии и математических науках.

Панегирическая поэзия Хакани примечательна в нескольких отношениях по сравнению с касыдами других предшествующих и современных ему поэтов. Самое главное отличие его касыд заключается в их невероятно сильной художественной стороне, которую негде сравнивать ни с какими другими произведениями иных поэтов.

Лирическая часть хвалебных касыд является одним из положительных аспектов панегирической поэзии. Если оставить без внимания восхваление мамдуха, который не может быть располагающей к себе речью, то во вступительной части касыд имеются пленительные поэтические изображения природы и других тем, которые имеют высокую эстетическую ценность. Большинство касыд Фаррухи, Унсури, Манучехри, Муиззи, Санай, Анвари, Хакани, Захира и других поэтов относятся к числу шедевров классической литературы по красоте художественного изображения, способу и поэтических иллюстраций.

Что касается поэтического украшательства касыды, ни один поэт не может сравниться с Хакани. Одной из особенностей лирического вступления (тагаззул) касыды является преобразование начало касыды. Новшество во вступительной части касыды считалось своего рода творческим достоинством в поэтическом искусстве. Оно более характерно для панегирической касыды, в которой с целью привлечения внимания мамдуха, поэт демонстрирует свои творческие способности в риторическом украшении текста. Это мастерство приобретает высокую ценность тогда, когда поэту удастся внезапно связать тему со своей целью, как панегириста и начать новое повествование. Изучение дивана Хакани показывает, что на его основной замысел при выборе любой темы – выставлять напоказ свое высокое мастерство в ее разыгрывании.

Иными словами, стремление поэта в воспроизведении любой идеи состоит лишь в том, чтобы получить удовольствие или отклик адресата на свои поэтические изобретения, как если он высказывается о религии или каламе, он это делает с художественной целью. Он использует этот прием не только в хвалебных касыдах, но и в дидактических, религиозных и траурных касыдах, и даже в элегии, посвященной собственному отцу.

Несмотря на множество отрицательных сторон, панегирическая касыда имеет и положительные стороны:

Прежде всего, в касыдах затрагиваются такие темы, как возвеличивание, любовные чувства, философия, этика, миф, история и разные дискурсы, которые могут весьма положительно воздействовать на читателя в плане его эстетического и образовательного воспитания.

Второе: панегирическая касыда, несмотря на преувеличения, прикрасы, гиперболизацию и бахвальство в отношении лица, которому посвящается касыда, может оказать положительное влияние на моральные и другие принципы читателя.

Третье: панегирическая касыда имела важное значение для привлечения внимания правителей к персидскому языку и это способствовало расширению границ функционирования языка, литературы и культуры.

В-четвертых, панегирическая касыда, обладающая огромной силой словесного выражения, оказала большое влияние на формирование средневековой поэтики и развития эстетического вкуса правителей, которые впоследствии становились покровителями науки и культуры.

Третий раздел второй главы под названием **«Покровители поэта»** содержит информацию о меценатах поэта из числа правителей и царствующих особ того времени.

Диван Хакани содержит много касыд, посвященные правителям своего времени, литераторам, ученым и своим друзьям.

Из Шарваншахов, доведших свой род до Сасанидских шаханшахов, Хакани назвал двоих: Хакани Акбар Абулхайджо Фахриддин Манучехр ибн Фаридун Шарваншах, в двор которого Хакани попал при посредничестве Абулала Гянджеви и выбрал себе поэтическое прозвище из-за огромного почитания этого правителя. Согласно источникам, первое стихотворение поэта было сочинено во славу этого правителя.

В честь этого правителя Хакани сочинил двенадцать касыд, одну кит'а и одну траурную касыду в форме тарикиббанд, который состоит из 92 строф.

Панегирическая поэзия Хакани дала много фактического материала для выяснения множества спорных вопросов, связанных с историей правления Шарваншахов.

Другой покровитель Хакани из числа Шарванских правителей - Хакан Кабир Джалалуддин Абулмузаффар Ахистан ибн Манучехр. Большинство касыд Хакани посвящены этому правителю. Необходимо подчеркнуть, что этот правитель был также патроном Низами Гянджеви, чья поэма «Лайли ва Меджнун» была написана по его просьбе.

Две дамы из семьи Шарваншахов также покровительствовали Хакани. Одна из них - Исмагуддин, сестра Манучехра, которой поэт посвятил четыре касыды, в одной из которых поэт просит ее получить разрешение у Ахистана на поездку. Другая его благожелательница - Сафватулдин-бану Ахистан, которой Хакани посвятил пять хвалебных касыд.

Наряду с Шарванскими правителями Хакани создаёт касыды в честь Атобака Музаффаруддина Кызыларслана Усмана ибн Ильдгиза (581-587), Алауддина Атсыза ибн Мухаммада Хорезмшаха (521-551), Гиясуддина Мухаммада ибн Махмуда ибн Мухаммада ибн Малик Шаха, из рода Иракских сельджукидов (547-554 гг.), Рукниддина Арсланшаха ибн Туграла (555-571 гг.), Сайфиддина Музаффара - правителя Дарбанда, Нусратуддина Испахбада Азам Абулмузаффара Лийолавошира, правителя Табаристана, выходца из сасанидского рода, Сайфиддина Атобак Мансура - полководца Шемахи, Андроник-Комнена, Римского цезаря, которому поэт посвятил так называемую «Христианскую оду» («Касидаи тарсаия»), Рукниддина Мухаммада ибн Абдуррахман ибн Туганнизака, полководца Изуддина Юсуфа, Раиса Шамсиддина, правителя Арджиша, Алмустанджида Биллаха, аббасидского халифа, амира Асадуддина, Солехуддина Фарибурза, Алджайхака, а также в честь детей Шарваншаха.

Наряду с правителями и членами их семей Хакани посвятил касыды везирам и дворцовым катибам. Одним из патронов, которого поэт восхвалял за щедроту и благодеяния, является Абу Джаафар Мухаммад ибн Али ибн Абу Мансур, известный как Джавад Исфакхани, везир Кутбиддина Сахибмавсила.

Еще одним из меценатов Хакани является Алауддин Текиш, автор «Ат-тавасули-л-ат-тарасул» Бахауддин Мухаммад ибн Муайяд аль-Багдади, а также Разиуддин Абу Наср Низамулмулк, везир Шарваншаха Малик-уль-Вузаро Зайниддин, правитель Ирака Малик-ур-Руаса Шамсиддин Махмуд ибн Али-Вазир Мухтаруддин, Ходжа Хумуддин Хаджиби Шарваншах, Казии-л-куззат Имам Ахамшад, Имам Вахидаддин, Ходжа Имам Насируддин Ибрагим Шейхуль-Ислам Бакуй, Бахауддин Саад ибн Ахмад, Джалалуддин аль-Хузари, худжатулислам Наджмуддин, Хисамуддин, Изуддин Буимран, Мадждуддин Ифтихарулислам, Имамуддин и главный имам Изуддин Асад Абиумру и другие, воспетые поэтом.

В подразделе «Покровители Хакани из числа поэтов-современников» исследуются хвалебные стихи поэта, посвященные современным ему поэтам.

Хакани имел хорошие отношения и дружескую переписку с рядом деятелей науки и литературы. Современники поэта, писатели и ученые Бахруддин Мухаммад Муайяд Багдади, Наджмуддин Симгар, Имам Наджмуддин Халил, Кафиуддин, Мухаззабиддин, Афзалуддин Сави и другие восхваляли Хакани за его высокое поэтическое мастерство, моральные и религиозные добродетели. В ответ на их лестный отзыв и комплименты поэт в ответ посвятил им немало дифирамбов.

Третья глава диссертации называется «Тематическая и структурная характеристика касыд Хакани» и состоит из четырех разделов и шести подразделов. В первом разделе главы «Место траурных причитаний в

касыдах поэта», изучено место траурной касыды и её разновидности, художественные особенности траурных элегий поэта, а также поэтическое мастерство автора в этом жанре.

Одной из пространных тем таджикско-персидской поэзии является стихотворение-плач по поводу смерти. В данной работе автор предметно исследует историю траурной элегии и ее разновидностей в персидско-таджикской литературе до конца XIV.

Насрулла Имами рассматривая классификацию разновидностей траурной касыды Зайнулабуддина Му'тамана, которую он делил на церемониальные, личные или семейные, религиозные, считает неполной. Он пишет, что данная классификация не охватывает всю картину траурной касыды и не систематизирует ее, исходя из тематических особенностей таким образом: дворцовые церемонии, личные торжества, религиозно обрядовые, философские, социальные и исторические¹. Каждый из этих типов имеет свои художественные особенности, считает Насрулла Имами.

Большая часть исследования Имами состоит из анализа траурных касыд Хакани. Похоже, этот Шарванский стихотворец всю свою жизнь сочинял только траурные элегии. Сам поэт говорит в одной из своих рубаи об этом:

Вся моя юность прошла в печали,
Вся жизнь, как тебе известна, прошла в скорби.
Все дни минули в процессиях похорон владык,
[Следовательно] вся моя жизнь прошла в сочинении элегий.²

В подразделе **«Семейные траурные стихи»** анализируются стихи, сочиненные поэтом в память о смерти близких и друзей. Большинство траурных стихов Хакани это – стихи о памяти и скорби умершего родного человека. Смерть детей, супруги, дяди, двоюродного брата, друзей и уважаемых людей того времени толкнула скорбящего поэта весьма драматично выражать свои скорбные чувства в стихотворной форме.

Самой страшной трагедией в жизни поэта является смерть его единственного сына Рашидуддина, двадцати лет от роду. У Хакани имеется восемь траурных стихов по поводу смерти своего сына.

Наивысочайшее поэтическое мастерство Хакани воплощено в его траурных стихах. В этой разновидности касыд, где поэту приходится выражать душевную боль, Хакани следует формальному аспекту слова и как бы пытается показать свое поэтическое мастерство, как в панегирических касыдах.

Хакани испытал глубокую скорбь по поводу смерти своего дяди Кафиуддина Умара ибн Усмана так же, как горячо оплакивал смерть своих детей и супруг. Кофиуддин был мыслителем, лекарем и одним из самых добродетельных людей своего времени и внес значительный вклад в образование Хакани. Другая траурная элегия посвящена поэтом в память смерти Вахидаддину.

¹ Имомӣ, Насруллоҳ. Марсиясарой дар адабиёти форсӣ (То поёни қарни ҳаштум) / Насруллоҳи Имомӣ. – Техрон, 1369. – С. 36.

² Хокони Шарвонӣ, Бадил ибни Алӣ. Девони Афзалуддин Бадил ибни Алӣ Хокони Шарвонӣ (Ба кӯшиши Зиёуддини Сачқодӣ). – Техрон: Заввор, 1357. – С. 703.

Можно заключить, что семейная траурная поэзия Хакани как с точки зрения формы, так и с точки зрения содержания, содержит ценные сведения о народных обычаях, включает в себя мифы, различные народные изречения и научную терминологию. Стиль траурных элегий различен в зависимости от особенностей поэтического рода и жанра. В больших по объему касыдах поле деятельности поэта достаточно широко, и как и в панегирической касыде, он обращает внимание на украшение речи, а в малых по объему касыдах манера поэта проста, мерна, мягка и свободна от всякого поэтического приукрашательства.

Второй подраздел первого раздела озаглавлен **«Траурные касыды о религиозных деятелях и литераторах»**.

В диване Хакани есть сентиментальные скорбные касыды, посвященные доброй памяти ученых, факихов и поэтов того времени: имам Мухаммад Яхья, Умдатуддин Абумансур Мухаммад ибн Асад Аттар-и Туси, известный как Хафдах, Насируддин Абу Исхак Ибрагим Бакуи.

В подразделе **«Траурные обычаи и традиции в касыдах поэта»** описываются похоронные традиции, обычаи и ритуалы в Азербайджане XII века.

Интересным моментом в траурных касыдах Хакани является изображение этических сторон панихиды. В диване поэта имеется множество сведений об обычаях оплакивания умерших, о траурной одежде, о траурной шали и другие обряды, которые традиционно соблюдались в день похорон. По случаю скорби по ушедшему женщины отстригали свои кудри, разлохмачивали и распускали по плечам длинные волосы, вырывали их клоками, рвали на себе одежду, исцарапывали себе в кровь лицо, снимали украшения, рушили домашнюю бутафорию и предметы интерьера, уничтожали одежду и личные принадлежности усопшего, разбивали его письменные принадлежности, сжигали его книги, вскрывали гроб, разворачивали саван, труп осыпали ароматическими веществами и т.д.

Таким образом, в траурных касыдах Хакани подробно описаны погребальные традиции и обычаи, чего не видно в касыдах других средневековых поэтов. Для совершенствования художественного аспекта своей поэзии Хакани изображает не только народные обычаи и поверья, но и до мельчайших деталей дает описание многих явлений жизни. Если это, с одной стороны, придает большую силу формальной стороне его поэзии, то с другой стороны, влечет за собой возникновение разных толкований и интерпретаций.

В подразделе **«Социальные элегии Хакани»** анализируются касыды поэта, посвященные описанию природных катаклизмов, таких как землетрясения, людские бедствия в результате социально-политических потрясений, как военные действия и междоусобицы, проникнутые тоской и воспоминаниями о былой мощи государства и тому подобные.

Одной из самых трагических страниц истории средневековья является нашествие гузов, произошедшее в XII веке. В особенности, убийство ряда образованных людей вселяло ужас и страх в душу людей. Одним из таких ученых людей был имам Мухаммад Яхья Нишапури (1084-1153), - ученик

Мухаммада Газали, один из известных ученых того времени. Будучи предводителем шафиитов Хорасана, он занимался преподаванием в медресе Низамия. Согласно источникам, Имам Мухаммад Яхья издал фетву о восстании против наступления гузов, и поэтому во время осады Нишапура убили его, набив рот землей. Многие поэты оплакивали смерть Имама как на персидском, так и на арабском языке.

Судя по траурным элегиям, сочиненными Хакани в память Мухаммада Яхьи, поэт высоко ценил его. Отношение поэта к Иمامу обусловлено их принадлежностью к шафиитскому толку, с одной стороны, а с другой стороны, желанием поэта отправиться в Хорасан.

Анвары также описывает нападение гузов в полном боли и отчаяния письме, отправленном по просьбе жителей Хорасана самаркандскому хану. Эта касыда Анвары считается одним из лучших образцов социальной элегии в персидской поэзии¹.

В этом подразделе диссертации сопоставляются социальные элегии Хакани и Анвары.

Итак, мы пришли к выводу о том, что социальный аспект поэзии Хакани значителен по сравнению со всеми средневековыми персидско-таджикскими поэтами: если он в своих *кит'а* следует принятому художественному канону, то в его касыдах социальные проблемы изображены весьма поэтично.

В подразделе «Дворцы Мадаина – наилучший образец траурной элегии» анализируется одна из образцовых касыд таджикско-персидской литературы – превосходный образец этого жанра. Она сравнивается с посвященной той же теме касыдой известного арабского поэта Бухтури.

Гордость за доисламскую цивилизацию и культуру – одна из тем, имеющих особый отклик в истории таджикско-персидской литературы.

Все ученые, исследовавшие творчество Хакани, в своих трудах обязательно упоминали его касыду «Дворцы Мадаина». Такое внимание к этому произведению привело к тому, что при упоминании имени Хакани, эта касыда возникает перед взором каждого почитателя поэзии и культуры. Хотя она коротка по объему и не отражает всю палитру поэтического мастерства Хакани, она считается лучшим произведением поэта в этом жанре. В предисловии к «Дивану» Хакани Зияуддин Саджади упомянет высказывание Фурузонфара в отношении несоответствия мнения поэта с его религиозным мировоззрением: «...Однако, хотя Хакани был фанатически предан исламу, он иногда симпатизировал и пылал страстью к доисламскому Ирану и иранской расе, сокрушался по поводу нашествий арабов и турок. Об этих своих чувствах поэт упоминает в касыде «Дворцы Мадаин». Кроме того у Хакани имеется несколько бейтов, посвященные данной теме. Однако, необходимо иметь в виду, что указанная тема кроме как в «Дворцах Мадаин», не встречается в его диване, соответственно названная касыда в этом плане – уникальна².

¹ Рипка, Ян. История персидской и таджикской литературы/ Ян Рипка. – М.: Прогресс, 1978. – С. 71

² Хоконии Шарвонӣ, Афзалуддин Бади́л ибни Алӣ Начҷор. Девон. Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ, тасҳеҳ ва муқаддима ва таълиқот, ба кӯшиши Зиёуддини Сачҷодӣ / Афзалуддин Бади́л ибни Алӣ Начҷор Хоконии Шарвонӣ. – Теҳрон: Заввор, 1338. – С. 34.

Короткий анализ «Дворцы Мадаин» показывает, что хотя Хакани был знаком с касыдой Бухтури, он обладал полной самостоятельностью в создании своего произведения и во многом превосходил его.

В втором разделе третьей главы «**Место тюремной тематики в касыдах Хакани**» исследуется процесс формирования и развития тюремной тематики, ее жанровые разновидности, точка зрения литературоведов и критиков в этом вопросе, характерная особенность тюремной поэзии Хакани в сравнении с поэзией Мас'уда Са'ад Салмана в этом жанре.

Иранский исследователь Валиулла Зафари разделил поэтов, переживших тюремное заключение на две группы:

1. Те, кто был арестован правящим режимом и заключен в тюрьму по политическим мотивам со стороны Шарваншахов: Сулейманшах Сельджуки, Абульмаали Насрулла Мунши, Бахауддин Багдади, Асир Омани, Салджукшах Салгари, Рукн Саин, Хан Ахмадхан Гелани, Барандак Худжанди, Саммирза Сафави, Шах Исмаил II, Газай Гараихан, Калим Кашани и Асадик Тафарши.

2. Представители творческой прослойки, которые по религиозным соображениям находились в оппозиции с массой и обвинялись в еретизме и безбожии, в связи с чем официальная власть преследовало и подвергало их аресту. К этой группе относится Насир Хусрав, Айнул Кузат, Баба Афзал, Фазлулла Хирави, Имадуддин Насими, Шуджа Кашани, Касим Амри и Мохаммад Бакир Хурдаи¹.

В этом разделе, полагаясь на мнения западных и восточных исследователей, анализируются факторы заключения Хакани, а затем исследуется мастерство поэта отображать свое психическое состояние и мрачную атмосферу тюрьмы в сравнении с тюремными элегиями Масуда Саада.

Тюремная поэзия, как и другие поэтические жанры, становится впечатляющей и трогательней тогда, когда поэт старается использовать свое художественное мастерство в изображении пережитого. Стоны и вздохи, слезы, душевная боль, тоска по прошлому, воспоминания о друзьях и родине, разлука с любимыми, слабость, старость, скука, изменчивость жизни, социальные катаклизмы и другие вопросы, составляющие содержание тюремной поэзии, изображаются с помощью различных средств поэтического выражения.

Тюремная поэзия Хакани, как и другие его стихи, написана мастерски с применением множества средств художественного изображения, что считается характерной особенностью его поэтического стиля. Эта сторона творчества поэта была высоко оценена литературоведами.

В третьем разделе третьей главы «**Зухдийат Хакани**» рассматриваются стихи поэта, посвященные проблеме зухда (*аскетизма*) и дидактики.

Считая себя последователем Санаи на поэтическом поприще, Хакани следует этому великому мастеру поэтической речи в сочинении стихов на тему добровольного отказа от земных удовольствий (зухд) и нравоучения. Однако

¹ В эту классификацию включены имена только тех литераторов, внесенных в первую часть книги, то есть со времён зарождения персидской литературы до конца правления династии Зандия.

стихи Хакани никоим образом не являются подражанием Санаи, а с точки зрения поэтического искусства превосходят его стихи. Все, о чем говорил Санаи и другие именитые поэты, в произведениях Хакани приобретает иную образную окраску.

Из ста тридцати полных касыд дивана Хакани тринадцать посвящены вопросам таухида, проповеди и восхвалению пророка, в шести касыдах восхваляется Мекка, десять касыд включают в себя вопросы мудрствования, отшельничества, проповеди и стенаний, одна касыда посвящена исламской религии и предметом другой было порицание бренного мира и чувство внутреннего удовлетворения. Кроме того большинство коротких стихотворений поэта, которых в его диване более двухсот, содержат нравственно-воспитательное содержание.

Взгляд Хакани на нравственные проблемы наряду с вопросами неустроенности его личной жизни отражен в его стихах. Боль, страдания, терзания и муки, которые он перенес в своей жизни, воспроизведены в его произведениях. Как и его учитель Санаи, он тоже провел часть своей жизни при дворе, восхваляя правителей. Однако, следует отметить, что он не предавался крайностям и излишествам в восхвалении мамдуха, как Анвари, Захир, Муиззи, даже Санаи и другие. Другими словами, он имеет достоинство, которое свидетельствует о его характере в довольстве малым, отсюда его сентиментальность и обидчивость. И исторические источники и литературоведы неоднократно упоминали о его щедрости и благородстве.

Склонность Хакани к зухду и уединенности, хотя связана с освоением творчества Санаи, по-видимому, усилилась после его первого паломничества в Мекку, а после его тюремного заключения и второго хаджа это качество стало нормой его жизни.

Темы, затрагиваемые Хакани в его нравоучительных стихах, большей частью ограничиваются вопросами зухда. Он осуждает склонность человека к земным благам и избирает себе путь достижения вечных благ в потусторонней жизни с помощью очищения души. Эмоциональный оттенок его жалобы слышен в его поэзии не только при случаях психического давления на него, но и при возникновении житейских проблем, такие как его конфликты с патронами.

Отличительной особенностью дидактических касыд поэта является их сильная художественная сторона. В этом плане с ним не сравнится ни один другой поэт. Он как бы соревнуется в сочинении стихов этого жанра и пытается проверить силу своего воображения и его поэтического выражения. Мы считаем, что, в сравнении со стихами Санаи о зухде, его желание воплотить нравственно-философские мысли в поэтической форме преобладает. Позже, на протяжении многих веков люди пера в полной мере оценили высокий уровень его поэтического мастерства.

В четвертом разделе третьей главы «**Особенности мистических касыд**» речь идет об отношении поэта к суфизму.

Хотя о суфийских воззрениях Хакани было написано немало, большинство этих работ сосредоточено на анализе отдельных касыд и газелей поэта, и до сих пор не существует исследования, которое охватило бы все его

творческое наследие. Мнения исследователей по данному вопросу не сходятся, и эти разногласия имеют своим источником противоречивые высказывания поэта в отношении суфизма.

Поскольку в современном литературоведении больше занимались изучением смысловой стороны произведений и отношением Хакани к окружающим его явлениям, хвастовству, самовосхвалению, внутренней гордыне, апатии и недовольству жизнью привели большинство исследователей к убеждению в том, что поэту чужд суфизм.

В этой главе анализируются мнения Бади'уззамана Фурузонфара, Абдулхусаина Зарринкуба, Али Дашти, Аббаса Мохёра, Али Ардалони Джавана, Зияуддина Саджади, Масумы Маданкан, Гафора Кендли и других относительно суфийских воззрений Хакани. Нами рассмотрены наиболее важные черты его суфийских взглядов.

Влияние суфизма Хакани на более поздних поэтов настолько велико, что такие известные поэты, как Аттар, Мавлави, Амир Хусрав, Хафиз, Джами, Бедиль и другие, подражали не только формальной стороне его стихов, в особенности его стилю выражения, но и извлекли пользу из его рассуждений. Джалалуддин Балхи, кроме того, что высоко отзывается о творчестве Хакани, также цитирует его стихи в своих прозаических произведениях.

Считается, что персидско-таджикская суфийская поэзия начинается с Санаи Газневи. Почти все «суфийские понятия и идеи представлены в некоторых случаях явно, а иногда перифразами в творчестве Санаи»¹. Если принять во внимание генезис и развитие этого духовного явления, которое проделал путь от зухда к суфизму и от него в каландариат, «Санаи смог создать наилучшие поэтические образцы в этих трех сферах».² В диване Хакани можно найти много стихов, указывающих на творческое восприятие Хакани творчество Санаи. По признанию исследователей и по свидетельству самого поэта истоком религиозно-мистических воззрений Хакани является творчество Санаи.

Самая известная суфийская касыда Хакани является «Мир'ату-с-сафа», на которую большинство поэтов прошлого, начиная от Амира Хусрава и заканчивая Бедилем Дехлеви писали ответные касыды. В этой касыде приведен ряд суфийских терминов, как *тавба* (раскаяние), *вараъ* осмотрительность, опасение, различие дозволенного и запретного), *зухд* (воздержание, отречение, аскетизм), *факр* (добровольная бедность), терпение, перенесение страданий, неудобств, *сабр* (терпение), *таваккул* (упование на бога), *рида* (полная покорность божественной воле и пренебрежение собственными невзгодами), *муракаба* (самонаблюдение, созерцание), *курб* (состояние близости к Богу), *мухаббат* (взаимная любовь между Богом и его творением), *хауф* (страх), *риза* (надежда на милость Аллаха посредством улучшения поступков), *шаук* (божественная страсть), *унс* (дружба), *итминан*

¹ Шафеии Кадканй, Мухаммадризо. Тозиёнаҳои сулук (Нақд ва таҳлили чанд касида аз Ҳаким Саной) / Мухаммадризо Шафеии Кадканй. – Техрон: Огоҳ, 1372. – С. 43.

² Там же.

(спокойствие), *мушахада* (созерцание; внутреннее видение божественного могущества) и *йакин* (уверенность)¹.

Если Санаи является основателем этого направления, то Хакани привнес в поэтическое пространство суфийский гезис, зухд и каландарийат и вступил на суфийский путь через поэзию. Поэтому его можно считать поэтом-суфием, а не суфием-поэтом.

Четвертая глава диссертации **«Хакани и эволюция стиля касыды в таджикско-персидской литературе X-XIII веков»** состоит из одиннадцати разделов, в которых исследуются различные вопросы, связанные с поэтическим стилем Хакани.

В первом разделе этой главы **«Таджикско-персидский стиль поэзии со второй половины XI века до начала XIII века»** сделан краткий обзор об эволюции поэтического стиля при сельджуках.

Этот период в истории литературы называют самой высокой точкой становления и триумфа художественной литературы, ведь именно тогда стиль поэзии постепенно совершенствовался и в творчестве поэтов второй половины XII века достиг непревзойденного уровня, как в формальном, так и в содержательном плане. Однако, не всех поэтов можно причислить к этой плеяде. Иными словами, не все поэты смогли отойти от поэтического стиля саманидов и газневидов и стать вдохновителями нового стиля или поэтической школы.

Ученые, исследовавшие поэтический стиль данной эпохи, отмечали новаторство вышеупомянутых поэтов наряду с теми, кто сочинил стихи по старому стилю. Например, Насир Хусров, несмотря на то, что приветствовал стиль предшествующих поэтов, основал оригинальную поэтическую школу, которая совмещала философию с поэзией и ввел в не новый дискурс. Или Катрон Табрези создает особую школу, вводя в свою поэзию новые средства поэтического выражения. Или в конце одиннадцатого века Масуд Саад Салман, подражавший манере поэтов начала XI века, «из-за приверженности к ясности поэтического воображения, особых слов и в тоже самое время простых, создал совершенно изысканный стиль, напоминающий в некоторой степени стиль Фаррухи и Унсури»².

Поэтический стиль Хакани совершенно отличается от других поэтов азербайджанского литературного круга. Хакани смог основать новую школу в поэзии. Поэтическая манера Хакани побудила литературоведов классифицировать литературные стили: когда говорят об азербайджанском стиле, в основном опираются на творчество Хакани. Главными факторами, оказавшими существенное влияние на поэтический стиль Хакани, иногда считают среду, в которой рос поэт и его этническую принадлежность.

¹ Ҳоирӣ, Муҳаммад Ҳасан. Ирфон ва тасаввуф: Куллиёте дар усул ва мабони ирфон ва тасаввуф бо намунаҳои адаби (назм ва наср) / Муҳаммад Ҳасани Ҳоирӣ. – Техрон: Алхудо, 1382. – С. 51-85.

² Сафо, Забехуллох. Таърихи адабиёт дар Эрон (Хулосаи чилди аввал ва дувуми «Таърихи адабиёт дар Эрон» / Забехуллох Сафо.– Техрон: Қакнус, 1373. – С. 201.

Во втором разделе этой главы **«Поэтическое мастерство Хакани в сочинении касыды: язык и выразительность»** исследуются риторические способности и творческие качества поэта.

По сравнению со всеми теми поэтами, которые способствовали развитию и преобразованию стиля персидской поэзии второй половины XI века, Хакани обладает значительным превосходством в связи с его особой поэтической одаренностью. Эта отличительная черта его творчества все время, при его жизни и до сих пор, была предметом пристального внимания ряда исследователей. Суждения и выводы критиков в отношении значения творчества Хакани различны. В этом разделе предметно анализируются взгляды критиков, как прошлых, так и современных, в отношении поэтического мастерства Хакани.

В этом разделе исследуются мнения хаканиведов о факторах, способствовавших усложнению и неординарности его стиля.

Зайнулобиддин Мутамам, изучавший процесс развития стиля в персидской поэзии, находит творческий стиль Хакани уникальным и непревзойденным по сравнению с современными и более ранними поэтами, полагая, что поэты XII века в целом следуют предшествующему стилю. Хотя, по мнению исследователя, их стихи имеют некоторые отличительные черты, но существенно не отличаются от стихов Саманидских мастеров поэтического слова. По сути поэзия сельджукского периода в плане стиля такая же, как и поэзия времен Саманидов и Газневидов. Со временем она эволюционировала и приобрела в некоторой степени, новые черты, тогда как «поэзия Хакани, за исключением некоторых стихов, сочиненных в подражании Санаи, несмотря на их общие признаки, менее похожи на поэзию так называемых хорасанского и иракского стилей. С точки зрения возвышенности, пышности и изящности слога поэзия Хакани имеет особое качество, которое отличает ее от всей персидской поэзии¹.

Третий раздел четвертой главы **«Обновление матла' (начального бейта)»** посвящен художественному мастерству Хакани в обновлении начального бейта касыды.

Новаторство в оформлении исходного бейта касыды считается своего рода демонстрацией поэтического таланта. Этот прием более характерен для касыды, в которой поэт раскрывает своё поэтическое мастерство, чтобы привлечь внимание мецената.

В диване Хакани имеется восемнадцать касыд с двумя матла', пятнадцать с тремя бейтами и пять касыд с четырьмя начальными бейтами.

Из ста тридцати касыд дивана сорок имеют более одного матла'. Среди тридцати одна посвящена правителям, везирам и придворным чиновникам, две касыды написаны в память о сыне, одна касыда в честь отца, две посвящены философствованию и проповеди, в трех восхваляется Мекка и в одной касыде воспевается пророк.

¹ Муътамам, Зайнулобидин. Тахаввули шеъри форсей / Зайнулобидини Муътамам. – Техрон, 1339. – С. 156.

Из всех тридцати одной панегирической касыды Хакани, содержащих новшество в матла', поэт сразу же после бейта тахаллус в нескольких бейтах воздает хвалу патрону и повторно обновляет матла' для того, чтобы еще раз предаться возвеличиванию мецената, поскольку он остался неудовлетворенным после первого славословия. Поэтому ему предпочтительнее предаваться чувствованиям и воспеванию своего патроны и высказать недосказанное, что становится причиной воспроизведения начального бейта несколько раз. По нашему мнению Хакани использовал этот композиционный приём в двух целях: во-первых, для того, чтобы избежать чрезмерной хвалебной речи; во-вторых, демонстрировать свое высокое поэтическое мастерство.

В четвертом разделе «Создание ихам (амфибология)» исследуется вопрос о месте неоднозначности *ихама* и его видов в творчестве поэта.

Как поэт, Хакани использовал различные *ихамы* для украшения своих мыслей. Поскольку его воображаемый мир был переполнен знаниями о всех науках его времени, его трудно понять без дополнительных пояснений.

Ихам это – такой художественный приём, с помощью которого поэт играет с сознанием читателя, то есть он намеренно сосредотачивает ум на одном из значений, а другое значение, более поэтичное и изящное, скрывает под первым значением и, таким образом утаивает его от обыденных умов. Если читатель внимательно вникнет в суть поэтического приёма, он получит особое удовольствие.

В поэтическом искусстве использование *ихама* требует от поэта особых творческих навыков. Ихом втисняет уплотненный смысл в одном предложении. Чтобы применить данный приём, язык должен быть эластичен, как воск. Те значения, которые выражаются с помощью метафоры и иносказания не могут быть ихамамы.

Таким образом, анализ художественного мастерства Хакани приводит нас к выводу о том, что он меньше использует слова в их словарном значении. Тем самым он хочет, чтобы читатель не считая его поэзию легким, находил основное значение его слов путем размышления и догадок, а также обращал внимание на силу воображения автора в выборе слов и их соотношение в тексте.

В пятом разделе четвертой главы «Мастерство в создании сравнения» исследовано место ташбиха и его разновидностей в касыдах Хакани. Большинство исследователей отмечают мастерство Хакани в применении художественного сравнения. Современный иранский литературовед Хосрави Фаршевард, изучавший сравнения и метафоры пишет: «Возможно, в поэтическом творчестве Хакани больше, чем в каком-либо диване стихов, можно найти оригинальные сравнения и метафоры, однако, по причине того, что его поэзия трудна для восприятия, то нелегко понять красоту его сравнений и метафор¹.

¹ Фаршедвард, Хусрав. Накди шеъри форсй. Ташбех ва истиора дар забони форсй / Хусрави Фаршедвард. – Техрон, 1349. – С. 63.

Бади'уззаман Фурузонфар подчеркивая поэтическое мастерство Хакани в сочинении новых сравнений, не встречающихся, по-видимому, ранее, а их много в его стихах, пишет, что: «Хотя некоторые из них имеют своим истоком научные воззрения поэта, некоторые из них являются результатом его собственных чувств и силы воображения, которые он извлек из простых и обыденных смыслов. Таким образом поэт искусным образом выводит тривиальные и повседневные темы из прежних ограниченных рамок и, по его собственным словам, старым образам **придаёт** свежесть...»¹.

Ташбих – (сравнение) один из способов художественного выражения, который вынуждает слово подняться с его обычной плоскости на художественный. Наряду с этим ташбих считается самым важным и эффективным фактором формирования образности.

Не каждому поэту удаётся изобретать новые сравнения, метафоры и другие средства поэтической выразительности. Среди персоязычных поэтов новаторами были предшествующие, потому что в то время, когда они сочиняли первые персидские стихи, используемые ими средства художественного выражения были оригинальны. Для того, чтобы определить степень новаторства поэта в изобретении средств поэтической выразительности, необходимо исследовать эти приёмы в синхронном и диахронном планах. Без такого анализа невозможно вынести окончательное суждение о новаторских явлениях. Средневековые знатоки поэзии также не обращали внимание на эту проблему. Хотя это было не совсем конкретно и точно, но в целом эта художественная особенность поэзии Хакани была положительно оценена некоторыми средневековыми критиками.

Хакани, как талантливый поэт-новатор, использовал все разновидности ташбиха для изображения своих мыслей, прибегая к всякого рода ухищрениям. Ташбихи Хакани являются продуктом его собственного индивидуального соображения. Он не следовал примеру других поэтов и не заимствовал у них готовые формы выражения.

Шестой раздел **«Особенности метафоры»** посвящён анализу этого художественного тропа в поэзии Хакани.

Хакани является одним из величайших творцов метафоры в средневековой персидско-таджикской литературе. В силу своего таланта он умело использовал силу метафоры, чтобы преобразить простые и обыденные слова в изящные и привлекательные образы. При таком способе выражения сила и величие слов является следствием удачно примененной метафоры, чем чего-либо другого. Если сорвать покровы этих красочных завес и убрать художественные образы, останется примитивный смысл или, по выражению Джахиза, «упавший на дороге смысл»².

¹ Фурузонфар, Бадъуззамон. Сухан ва суханварон / Бадъуззамони Фурузонфар. – Техрон: Хоразмӣ, 1369. – С. 617-618.

² Футухии Рудмаъчанӣ, Махмуд. Балоғати тасвир / Махмуд Футухии Рудмаъчанӣ. – Техрон: Сухан, 1364. – С. 95.

Из состава разновидностей метафоры наибольшее место в поэзии Хакани занимает ясная метафора (мусарраха). В творчестве поэта трудно найти строки, в которых нет ясной метафоры.

Поэт берет материал для создания поэтических образов, особенно метафоры, из различных предметов и понятий: частей человеческого тела, предметов быта, различных областей знания, оружия, продуктов питания, напитков, растений, животных, природных элементов и минералов, искусств и ремёсел, религиозных и суфийских понятий, медицинских и астрономических терминов, цветов, звуков, запахов и т. д.

Поэтические изображения Хакани – не простое и поверхностное знание природы и бытия, его метафоры оживляют описываемые им явления, в одном, а иногда в нескольких бейтах он сочетает несколько средств художественной изобразительности, использует разного типа метафоры, сравнения и аллюзии.

Будучи новатором и обладателем собственного поэтического стиля, Хакани не может видеть себя в ловушке ограниченных тематических и художественных замыслов и подражать стилю других поэтов. «Хакани, обладающий «всевидающим» взором и наделенный адекватными художественными принципами, никогда не принимает во внимание чужие образы и клише, наоборот берет материал для своих поэтических образов из социальной, культурной и живой природной среды и оживляет их своим творческим и любознательным умом, что придает его образам движение и динамику»¹. Действительно, его образы наполнены всеми цветами радуги, совокупностью смыслов, движений и динамизма.

Метафора дает поэту возможность повторять один и тот же смысл по-разному, как он считает нужным, и каждый раз приумножать силу своего слова.

В седьмом разделе «**Термины древней медицины**» исследуется один из стилиобразующих элементов касыды, а именно использование терминов медицинской терминологии в пространстве творческой фантазии поэта.

Одну из сильных сторон поэзии Хакани составляет заимствование медицинских терминов, понятий и названия лекарственных средств. В диванах немногих поэтов можно найти такой объем информации о древней медицине. Это естественно, ибо из жизнеописания поэта видно, что он до двадцатипятилетия брал уроки у своего дяди Кафиуддина Умара ибн Усмана, который был известным врачом, мудрецом и философом того времени.

Информация, приведенная в диване Хакани о древней медицине, начиная с названия болезней и лекарственных средств, и заканчивая методами их лечения, встречается в трактатах по древней медицине. Наряду с тем в стихах поэта иногда встречаются поверхностные и суеверные суждения, не имеющие научной основы. Однако для такого поэта, как Хакани, воспринимающего мироздание сквозь призму поэтического творчества, это не важно. Для разукрашивания своей мысли и привнесения свежей экспрессии и креативности

¹ Ардалони Чавон, Али. Тасвирҳои зебо дар ашъори Хоконӣ / Али Ардалони Чавон. – Техрон: Позанг, 1374. – С. 40.

поэтическому образу он использует всевозможные изобразительные ресурсы, чтобы его поэзия не была похожа на другую.

В поэзии Хакани встречаются названия различных болезней, как понос (*обила*), дизентерия (*истисқо*), дизентерия (*умуссибён*), проказа (*барас*), лихорадка (*таб*), горячка (*там*), тиф (*чузом*), сердечная недостаточность (*джу'улкалб*), дизентерия (*хафакон*), простуда (*хунок*), дизентерия (*диқ*), грипп (*зуком*), бешенство (*сабал*), цинга (*сарсом*), коклюш (*сурфа-и хун*), укусы собаки (*саггазидаги*), эпилепсия (*сар'*), желтуха (*сафро*), эпидемия (*то'ун*), проказа (*куландж*), дизентерия (*нохуна*), диарея (*накрас*), холера (*вабо*), менструация (*хайза*), проказа (*яракон*) и т. д.

Наряду с тем, в своем диване поэт приводит названия большого количества лекарственных средств, получаемых из сырья минерального растительного или животного происхождения и их применении при лечении болезней.

Восьмой раздел этой главы «**Воспроизведение астрологии**», раскрывает осведомленность поэта об астрологии и использовании им терминов и понятий этой науки в своем творчестве.

В ряду разного рода терминов и понятий, использованных Хакани в своей поэзии, слова и словосочетания, относящиеся к астрологии занимают видное место. Поэт широко применяет астрологический тезаурус в целях описания разных явлений, либо в целях восхваления, сетования, а также в своих траурных и самовосхвалительных (фахрия) касыдах.

Хакани порою смотрит на небесный свод через призму религиозных ценностей, а иногда с философской точки зрения.

Больше всего Хакани извлек пользу из понятий и терминов «Минтакату-л-Бурудж» («Пояс Зодиака») в своих стихах. «Минтакату-л-Бурудж» это – совокупность созвездий, расположенных вдоль эклиптики – большого круга небесной сферы, по которому Солнце совершает свой видимый путь в течение года. Число зодиакальных созвездий равно числу месяцев в году, то есть двенадцать, и каждый месяц обозначается знаком созвездия, в котором Солнце в этот месяц находится. Звезды каждого созвездия образуют картинку, и каждое созвездие названо в честь этой картинки. В стихах Хакани все небесные светила и их части используются в поэтических фантазиях поэта.

После второй половины XI века в поэзию стали вводить термины из разных областей знания, что сказалось на поэтическом стиле эпохи. В зависимости от степени таланта поэтов это новаторство приобретало у каждого поэта новые черты. Например, если в поэзии Абульфараджа Руни и Анвари астрономические термины использовались в их прямом значении, то в поэзии Хакани они использовались в метафорическом значении.

Одним словом, Хакани, как имеющий разносторонние знания поэт, широко использовал в своих стихах различные научные термины, особенно астрологические. Интерпретация и разъяснение этих терминов, с одной стороны, способствует расширению знаний читателя, а с другой стороны, помогает найти путь в глубинные красоты его поэтического мастерства.

В девятом разделе «**Изображение музыкальных инструментов**» анализируется место названий и терминологического аппарата музыкальных инструментов в создании воображаемых поэтических сцен Хакани.

Как умелый поэт, Хакани в своем творчестве часто ссылался на музыкальные термины, музыкальные инструменты, способы игры на них, стили и мелодии. В его стихах музыкальные инструменты его эпохи описываются то в приблизительном, то в полном плане. Информация, приведенная Хакани о музыкальных инструментах, их мелодиях и аккордах свидетельствуют о его полной осведомленности в этой области. Из его упоминаний читатель может получить сведения о музыке и песенном творчестве в культурной среде средневекового Азербайджана. Также музыковеды могут получить массу полезной информации об эволюции форм музыкальных инструментов. По словам Мирджалалуддина Каззази, «Если не учесть художественные и эстетические ценности дивана Хакани, он является энциклопедией, в которой зеркально изображается эпоха поэта. Вот почему его диван является драгоценным сокровищем, которым будут пользоваться не только любители поэзии, литературоведы и специалисты по эстетике, но и этнографы, обществоведы, культурологи»¹.

В целом, описание музыкальных инструментов, ритмов и мелодий, музыкальных терминов и других понятий, связанных с музыкой если, с одной стороны, подняли образный уровень поэзии Хакани, с другой стороны, их можно рассматривать как достоверный источник для исследователей истории музыки.

В десятом разделе «**Понятие винопития и средства его выражения**» изучен хамрийат Хакани. В его поэзии традиция питья вина описывается в четких подробностях.

Хакани считается одним из поэтов, сумевших воспроизвести все нюансы обрядов винопития своей эпохи. Этика распития опьяняющих напитков, подробности о застолье и закусках пьющих вино, поминание других за застольем, о старом и новом вине, торговле вином, о поведении пьяниц и прихлебателей, об обычае капнуть вина на землю, а также описание сосудов для питья, различные виды кувшин, кубков, бокалов и чаш составляют содержание хамрийатов поэта².

В творчестве Хакани существует много художественных выражений, в которых поэт с помощью метафор, сравнений, аллегорий воспекает опьяняющие напитки. В лирической части касыд он иногда посвящает ряд строк воспеванию вина. Эта картина встречается и в его газелях. При формировании поэтических приемов и выражений Хакани выбирает такие формы и комбинации слов, для понимания которых рядовой читатель вынужден обращаться к разным словарям и справочникам.

Для изображения вина Хакани придумал более сотни оригинальных слов и выражений. В диссертации нами приводится в специальная таблица, в

¹ Каззоэй, Мирчалоллидин. Сарочаи овову ранг / Мирчалоллидини Каззоэй. – Техрон: Самт, 1386. – С. 3.

² Маъданкан, Маъсума. Нигохе ба дунёи Хоқонӣ / Маъсумаи Маъданкан. Чилди 1. – Техрон: Маркази нашри донишгоҳӣ, 1375. – С. 342.

которой дается совокупность понятий, связанных с опьяняющими напитками и их интерпретация с привлечением примеров.

Сцены винопития и связанные с ними понятия в творчестве Хакани имеют более широкое применение, чем у других средневековых поэтов. Испытав в этой тематике свое поэтическое мастерство, поэт создает оригинальнейшие мотивы и образы, качества вина, его пользу и вреда. Этот вопрос требует отдельного научного исследования.

В десятом разделе диссертации **«Терминология и понятия христианской религии в касыдах Хакани»** исследуется вопрос об использовании понятий и терминологии христианской религии, которая является одним из стилевых компонентов в творчестве поэта.

Одной из особенностей поэзии Хакани Шарвани, затрудняющей понимание читателями его поэзию, является использование христианских терминов и понятий. Мы можем определенно заключить, что творчество любого персидско-таджикского поэта не содержит такое большое количество христианских и зороастрийских сведений, как поэзия Хакани. Все исследователи, соприкасающиеся с творчеством поэта, подчеркивали эту особенность. Кроме информации, содержащихся в Коране и хадисах о христианской религии, терминах и понятиях христианства и зороастризма, Хакани, поскольку его мать была несторианка, принявшая затем ислам, а с другой стороны, географическая среда Кавказа, где жили христиане, а также поездки поэта в христианские страны, способствовали тому, что он овладел обширными знаниями о христианской религии, и эти знания стали основой расширения христианской тематики в его произведениях.

В его диване встречается огромное количество исторических имен, христианских выражений, эпитетов об Иисусе, Марии и других религиозных понятий.

Эта особенность его творчества стала причиной того, что специалисты постоянно занимались составлением комментариев к сложным и замысловатым выражениям поэзии Хакани.

В одиннадцатом разделе четвертой главы диссертации **«Размер касыд Хакани»** говорится о том, что все свои сто тридцать касыд поэт сочинил в двадцати размерах аруза.

Наиболее частым является размер *музаре-и мусамман-и ахраб-и макфуф-и маҳзуф* – 22%, а самым малоиспользованным являются размеры *мусамман-и ахраб* и *саре-и матви-и макуш* – 1 %. Размер *рамал-и мусамман-и маҳзуф* с 15% находится на втором месте, размер *мунсарех-и мусамман-и матви-и макуш* с 10% и *хафиф-и мусаддас-и махбун* с 9% занимают третье место. Размеры *хазадж-и мусаддас-и ахраб-и макбуз-и маҳзуф* муджтассаами мусаммани махалуф 4%, *мутакариб-и мусамман-и махзуф* 5%, *мутакариб-и мусамман-и солим* 4%, *музареъ-и мусамман-и ахраб* 4%, *мунсарех-и мусамман-и матви-и манхур* 3%, и размер *рамал-и мусаддас-и махзуф* составляет 3% от общего количества касыд. Размеры *рамал-и мусаддас-и махбун-и маҳзуф*, *хазадж-и мусамман-и солим*, *хазадж-и мусаддас-и махзуф*, *хазадж-и*

мусамман-и ахраб-и макфуф-и махзуф и *раджаз-и мусамман-и матви-и махбун* составляют по два процента каждый от общего количества касыд Хакани.

Выбор размеров аруза со стороны Хакани не является произвольным и имеет прямую связь с его собственным поэтическим стилем и содержания поэзии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Афзалуддин Бадил ибн Али Хакани Шарвани является одним из творцов художественного слова, получивших в таджикско-персидской литературе большую известность созданием самобытной литературной школы. Репутация, положение в обществе и творческие достоинства этого талантливого поэта ценились литературными критиками поэтами еще при его жизни. Достоинства и влияние Хакани можно проследить в творчестве большинства последовавших за ним поэтов. Например, Фаридаддин Аттар, Мавлави Балхи, Саади, Амир Хусрав, Ходжу Кирмани, Салман Соваджи, Насир Бухараи, Шах Нематуллах Вали, Абдуррахман Джами, Алишер Наваи, Урфи, Назири, Мирза Бедил, Каани и другие подражали его стихам и считались с его высоким статусом [40-А; 41-А].

2. Вряд ли можно найти книгу по истории, словарь, антологию и энциклопедию, в которой не упоминались бы его сочинения. Причиной тому, прежде всего, является широта его мировоззрения, его информированность, глубокие познания всех сфер жизни [41-А].

3. Литературное наследие Хакани состоит из «Диван» (сборника стихов), более известен как «Куллийат» (Полное собрание сочинений), состоящий из семнадцати тысяч бейтов (в том числе 17 000 стихов), маснави «Тухфатул-Иракайн» и «Муншаот». Зияуддин Саджади пишет, что «Диван» стихов, известный как «собрание сочинений» Хакани, насчитывает семнадцать тысяч стихов, которые включают в себя сто шесть больших и сто десять короких, почти двести девяносто кит'а, триста тридцать газелей, около трехсот рубаи и почти четыреста пятьдесят арабских стихов». На самом деле, согласно составленному приложению к его изданному критическому дивану, реальная картина такова: 130 большие и 114 малые касыды, 306 кит'а, 297 рубаи, 341 газель, 16 таркиббандов [41-А].

4. Насколько Хакани обладает богатым языком, твёрдой логикой и величественной образностью в касыдах, настолько же в его газелях наблюдается утонченный вкус, высокое чувство прекрасного и экспрессивность мысли. Вступив в пространство его газелей, читатель открывает дверь в царство изящества и красоты, страсти и любви. Газель Хакани – явление, буйно возбуждающее эмоции, мир, полный увлеченности, нежных чувств, наслаждений, любви и жизнерадостности. Определение места и роли Хакани в сочинении газели требует отдельного и всестороннего исследования [12-А; 41-А].

5. Мощный поэтический темперамент, крепкий ум и сильное воображение, благодаря которым рождаются тончайшие мысли и

оригинальнейшие выражения, отличают его поэзию от других современников тонкими смыслами и точными и интересными интерпретациями. Именно этой природной одаренностью он внес в поэзию разные мотивы и сюжеты и продемонстрировал свою поэтическую мощь во всех жанрах и жанровых формах. Это стало причиной считать стиль его касыд дивным и трудновоспринимаемым, а его газели и рубаи признавали лучше большинства предшествующих и последовавших за ним поэтами [41-А].

6. Общее количество бейтов касыд поэта составляет 8175. Из этого количества 3577 бейтов касыд составляет панегирик (43,7%). Из 16 таркиббандов в диване поэта теме восхваления посвящено 10 касыд, количество бейтов которых составляет 1406. Всего количество бейтов панегирического содержания в касыдах и таркиббандах Хакани составляет 4983 бейта, что, в процентном соотношении о общим количеством бейтов всего дивана (17000) составляет 29,3% [41-А].

7. Роль Хакани в развитии средневековой поэзии несомненна. Его виртуозность и поэтическое мастерство, как в формальном, так и в смысловом плане, особенно в касыдах, неизмеримы [41-А].

8. Из пятидесяти двух касыд поэта одинадцать имеют два *матла'*, тринадцать имеют по три, в трех других касыдах приводится по четыре парных бейта в начале касыды [7-А].

9. Большая часть лирических вступлений в панегирических касыдах поэта состоит из сцен изображения рассвета и зари, различных сцен природы, качества вина и сцен винопития [7-А; 41-А].

10. Некоторые исследователи считали, что панегирические касыды Хакани являются продуктом «кризисного» периода его жизни и напрочь отрицали их красоту и воспитательную ценность. Это суждение ошибочно, так как если не принимать во внимание хвалебную часть таких произведений, то их лирические вступления являются прекрасными образцами художественного изображения. Так как Хакани имплицитно в свою поэзию термины и понятия различных наук своего времени в художественном облики, они имеют для читателя высокую познавательную ценность. В лирических вступлениях панегирических касыд поэт находит более двухсот метафор и сравнений только для изображения солнца и множество средств художественного изображения для вина и сцен винопития [41-А; 34-А].

11. В диване Хакани имеется много касыд, посвященных правителям своего времени, поэтам, ученым и своим друзьям [40-А; 41-А].

12. Траурные касыды Хакани изображают апогей сентиментальности и кульминацию чувств этого благодушного и сострадательного поэта. Без прочтения его трогательных траурных элегий, идущих из его сердца, невозможно углядеть теплые и нежные душевные чувства этого заумного поэта, ибо торжественность, сила и трепет мудрых изречений касыд поэта покрывают тяжелой пеленой его человеческие эмоции и чувства, и хотя эта завеса все еще присутствует в его траурной поэзии, душевная скорбь и драма достигают такого накала, что сжигают всякий покров и выставляет крик его

души наружу. Самая вершина поэтического мастерства Хакани воплощена в его касыдах [41-А; 14-А].

13. Большинство траурных касыд Хакани являются семейными элегиями. Смерть детей, супруги, дяди, двоюродного брата, с одной стороны, смерть друзей и безупречных людей того времени заставили убитого горем поэта особым драматическим тоном передать стихами свою боль. Талант Хакани в сочинении социальных и придворных панихид в персидской литературе также не имеет себе равных. Ярким примером этому является касыда «Дворцы Мадаин», которую некоторыми исследователями считается самым лучшим образцом социальной элегии [41-А; 11-А; 14-А].

14. Траурные касыды Хакани, сочиненные в память членов своей семьи, исключительны и действенны в формальном и содержательном планах, в охвате народных верований, в импликации мифов и использовании разнообразной научной терминологии. Поэтический стиль траурных касыд различается в зависимости от соотношения жанра и объема поэтического текста. В больших по объему касыдах пространстве, в котором Хакани может разворачивать свое мастерство, так же, как в больших панегирических касыдах, он делает акцент на художественное украшательство поэтического текста, но в кит'ах и касыдах малого объема использует простые, ясные и свободные от всякого рода художественных украшений строки [41-А; 11-А].

15. Достойными внимания черты траурных касыд Хакани является изображения похоронных и погребальных обрядов. В диване поэта имеется отсылки ко многим похоронным обрядам и обычаям той эпохи. По случаю скорби по ушедшему женщины отстригали свои волосы, разлохмачивали и распускали по плечам длинные волосы, вырывали их клоками, разрывали свои одежды, рвали на себе одежду, исцарапывали себе в кровь лицо, снимали украшения, рушили домашнюю утварь и предметы интерьера, уничтожали одежду и личные принадлежности усопшего, разбивали его письменные принадлежности, сжигали его книги, вскрывали гроб, разворачивали саван, труп осыпали шафраном, мускусом, камфорой и анбаром [41-А; 11-А].

16. Социальный аспект поэзии Хакани поразительнее во всех отношениях по сравнению со всеми персидско-таджикскими средневековыми авторами [11-А; 41-А].

17. Краткий анализ касыды «Дворцы Мадаина» показывает, что хотя Хакани был знаком с касыдой Бухтури, он обладал полной самостоятельностью в создании своего произведения и во многом превосходил ее. Иными словами, «Дворцы Мадаина» Хакани превосходна как по содержанию, так и по художественным признакам, что свидетельствует о его высоком поэтическом мастерстве. Философские, социальные, политические, суфийские вопросы описаны в этом произведении с высоким мастерством. В заключительной части «Дворцы Мадаина», Хакани, согласно его себялюбивой манере называет эту касыду образцом волшебства поэтического слова [28-А; 37-А].

18. Поэзия Хакани – это изложение душевных состояний разных этапах его жизни. Когда мы смотрим через призму его внутреннего мира в течение всей его драматической жизни, его отношение к жизни, людям и различным

культурным и национальным ценностям не однородны. Однако, в целом, благодаря мощи поэтического таланта он силой воображения и высокого поэтического мастерства воссоздал все эти ситуации так, что все его описания выглядят оригинальными, блистательными и незабвенными [41-А].

19. Тюремные элегии Хакани, как и другие его стихи, написаны с тем же высоким мастерством и поэтичностью, что свойственно его манере. Эта сторона творчества поэта была по достоинству оценена критиками [41-А].

20. Хакани в поэтическом поприще считает себя последователем Санай. Однако, он никоим образом не являются подражателем Санай, наоборот, превосходит его с точки зрения поэтического мастерства. Все, о чем говорил Санай и другие великие поэты, в поэзии Хакани приобретает иную образную окраску [26-А; 41-А].

21. Из ста тридцати больших касыд его дивана тринадцать посвящены единобожию, нравоучениям и восхвалению пророка, шесть касыд - прославлению Мекки, десять касыд – на тему любомудрия, отшельничества, назидания и жалобы на жизнь, одна касыда о мудрости и знания, еще одна – об осуждении мирского и довольствования малым. Большинство небольших касыд Хакани, которых насчитывается в его диване более двухсот имеют нравственно-воспитательное содержание [26-А; 41-А].

22. Дидактические воззрения в одном ряду с неслаженной жизнью Хакани отражены в его стихах. Боль, страдания, терзания и муки, которые он перенес в своей жизни, воспроизведены в его произведениях. Как и его учитель Санай, он тоже провел часть своей жизни при дворе, восхваляя правителей. Однако, следует отметить, что он не предавался крайностям и излишествам в восхвалении мамдуха, как Анвари, Захир, Муиззи, даже Санай. Другими словами, он имеет достоинство, которое свидетельствует о его характере в довольстве малым, отсюда его сентиментальность и обидчивость. Исторические источники и литературоведы неоднократно упоминали о его щедрости и благородстве. Хотя склонность Хакани к зухду и аскетизму порявилась после близкого знакомства с творчеством Санай, она, по-видимому, усилилась после его первого хаджа в Мекку, а после того, как провел некоторое время в заключении, и второго *хаджа*, его увлечение суфизмом превратилось в его образ жизни [31-А; 41-А].

23. Отличительной особенностью дидактических касыд Хакани является их сильная художественная сторона. В этом плане с ним не сравнится ни один другой поэт. По всей видимости он как бы, по своему обыкновению, соревнуется в сочинении дидактических стихов с другими поэтами и пытается проверить силу своего воображения и могущества своего пера [27-А; 41-А].

24. Хотя о суфизме Хакани сказано много, большая часть исследований, посвященная этой теме сосредоточена на анализе отдельных касыд или газелей поэта. До сих пор не существует ни одного исследования, в котором рассматривались бы все его произведения на эту тему. Что касается результатов исследования данной темы, то они отличаются друг от друга и эти разногласия исходят из противоречивых мыслей самого Хакани о суфизме [1-А; 41-А].

25. Важная особенность суфийско-дидактических произведений Хакани заключена в их декларативном аспекте. Другими словами, если Санаи является зачинателем суфийской поэзии, то Хакани смог совместить суфизм и аскетизм в рамках поэзии и вступить на «территорию» суфизма через поэзию, что является уникальным явлением. Другими словами, он поэт-суфий, а не суфий-поэт. В общем, Хакани не далек от суфизма и этот вопрос требует всестороннего исследования [1-А; 2-А].

26. Все исследователи, изучившие эволюцию стиля персидской поэзии, считают творческую манеру Хакани уникальной по сравнению с современными и более ранними поэтами. Они придерживаются мнения, что поэты XII века в целом следуют Хорасанскому стилю, хотя их поэзия имеет свои отличительные черты, но существенно не отличается от стиля древних мастеров слова. По сути, поэзия сельджукского периода это – та же саманидская и газневидская поэзия, которая со временем эволюционировала и приняла более или менее новые признаки, тогда как поэзия Хакани менее похожа на творчество поэтов Хорасанского и Иракского стиля, за исключением некоторых стихов, в которых он последовал за Санаи [40-А; 41-А].

27. Одним из свойств, превращающих образы Хакани в живые картины, а его воображение неясным и таинственным, являются изобретенные им метафоры, сравнения и другие поэтические средства. Создается впечатление, что из всех художественных средств выражения поэта больше интересует метафора. Это особенность поэзии Хакани ярко проявляется при сравнении её со стихами Манучехри. Если Манучехри изображает многокрасочность мира с помощью тонких и изящных сравнений, то Хакани делает это посредством абстрактных метафор [7-А; 41-А].

28. Исследование эволюции и формирования касыды выявил тот факт, что со времен начала таджикско-персидской поэзии до тринадцатого века нашей эры каждый поэт в соответствии со своими творческими возможностями вносил в неё что-то новое, как в формальном, так и в смысловом плане. Однако бесспорен тот факт, что ни один другой поэт, как Хакани Шарвани, не смог полностью преобразить эту жанровую форму до такой степени, что она стала абсолютно новой [6-А; 41-А].

29. В диване Хакани имеется восемнадцать касыд с двумя матла', пятнадцать с тремя бейтами и пять касыд с четырьмя начальными бейтами. Изучение дивана Хакани показывает, что его основным замыслом при выборе любой темы является выставление напоказ своего высокого мастерства в ее разыгрывании. Иными словами, стремление поэта в воспроизведении любой идеи состоит лишь в том, чтобы получить удовольствие или отклик адресата на свои поэтические изобретения, как если он высказывается о религии или каламе, он это делает с художественной целью. Он использует этот прием не только в хвалебных касыдах, но и в дидактических, религиозных и траурных касыдах, и даже в элегии, посвященной собственному отцу. Из всех тридцати одной панегирической касыды Хакани, содержащих новшество в матле *матла'*, поэт сразу же после бейта тахаллус в нескольких бейтах воздает хвалу патрону и повторно обновляет матла' для того, чтобы еще раз предаться

возвеличиванию мецената, поскольку он остался неудовлетворенным после первого славословия. Поэтому ему предпочтительнее предаваться чувствованиям и воспеванию своего патроны и высказать недосказанное, что становится причиной воспроизведения начального бейта несколько раз [7-А; 41-А].

30. Хакани, как талантливый поэт-новатор, использовал все разновидности ташбиха для изображения своих мыслей, прибегнув к всякого рода ухищрениям. Ташбихи Хакани являются продуктом его собственного поэтического воображения. Он не следовал примеру других поэтов и не заимствовал у них готовые формы выражения [41-А].

31. Хакани является одним из величайших творцов метафоры в средневековой персидско-таджикской литературе. В силу своего таланта он умело использовал силу метафоры, чтобы переобразить простые и обыденные слова в изящные и привлекательные образы. При таком способе выражения сила и величие слов являются следствием удачно примененной метафоры. Будучи новатором и зачинителем собственного поэтического стиля, Хакани не может видеть себя в ловушке ограниченных тематических и художественных замыслов и подражать стилю других поэтов [41-А].

32. Сила формального аспекта поэм Хакани, которую средневековые критики называли «наигранностью слова», состоит в средствах выражения, охватывающих все его произведения. Чтобы понять красоту его поэзии, читатель должен обладать вкусом, дабы открыть их свежесть и скрытый смысл. Установлено, что в средневековой литературе Манучехри и Хакани известны как величайшие поэты, воспевающие природу. Образы Манучехри основаны на сравнении, а образы Хакани – на метафоре [40-А; 41-А].

33. Ученый язык Хакани и широкое применение им научных понятий и их художественное выражение превратили его поэзию в особый тип художественного текста. Чтобы получить эстетическое удовольствие от его поэзии надо быть проницательным писателем, вдумчивым поэтом, проницательным астрологом и знающим врачом. Одним словом, нужно быть сведущим во всех областях науки, как Хакани, чтобы иметь возможность наслаждаться его поэзией [41-А].

34. Сведения о древней медицине, приведенные в поэтическом наследии Хакани, начиная с болезней и лекарственных средств и заканчивая методами их лечения, встречаются в трактатах по средневековой медицине. Наряду с тем в стихах поэта иногда встречаются поверхностные и суеверные суждения, не имеющие научной основы. Однако для такого поэта, как Хакани, воспринимающего мироздание сквозь призму поэтического творчества, это не важно. Для разукрашивания своей мысли и привнесения свежей экспрессии и креативности поэтическому образу он использует всевозможные изобразительные ресурсы, чтобы его поэзия не была похожа на другое. Этот способ можно рассматривать как своего рода уход от подражания, избитых выражений и клише [4-А; 36-А].

35. В целях проникновения в суть поэзии Хакани, читателю необходимы широкие и разносторонние знания, чтобы проникнуть в глубину научных

выражений поэта в его касыдах. Его поэзия – это и поэзия, и наука одновременно, но, в конце концов, наука состоит на службе у поэзии. На наш взгляд, импликация сложных понятий и терминов из разных областей науки в поэзии Хакани – не для презорства и пиара, а плод его накопленных знаний, которые находят себе применение неосознанно и независимо от воли поэта. Для того, чтобы понять и дать реальную оценку подобному роду поэзии нужно особое расположение и эстетический вкус [41-А].

36. Как высокообразованный и просвещенный поэт, Хакани использовал в своих стихах множество научных терминов, особенно астрологических. Понимание и толкования этих терминов, с одной стороны, способствуют расширению системы знаний читателя, а с другой стороны, помогают проникнуть в глубины красоты его поэтического искусства [41-А].

37. Как виртуозный поэт, Хакани часто ссылаясь в своих стихах на термины науки о музыке, о музыкальных инструментах, способах игры на них, о музыкальных стилях и мелодиях. В его стихах музыкальные инструменты его эпохи описываются то в приблизительном, то в полном плане. Информация, приведенная Хакани о музыкальных инструментах, их мелодиях и аккордах свидетельствуют о его полной осведомленности в этой области. Из его упоминаний читатель может получить сведения о музыке и песенном творчестве в культурной среде средневекового Азербайджана. Также музыковеды могут получить массу полезной информации об эволюции форм музыкальных инструментов [17-А].

38. В творчестве Хакани подробно описаны обряд винопития и увеселительных застолий. Хакани является одним из стихотворцев, поэтически изобразившим все тонкости традиционных застолий. Этика питья вина, винная утварь, предметы стола, виды закусок, питья вина в память об умерших, понятия «старое» и «молодое» вино, торговля вином, распорядок в винных кабаках и поведение людей в состоянии опьянения, упомянуты в его поэзии [16-А].

39. Одной из особенностей поэзии Хакани Шарвани, затрудняющей понимание читателями его поэзию, является использование христианских терминов и понятий. Мы можем определенно заключить, что творчество любого персидско-таджикского поэта не содержит такое большое количество христианских и зороастрийских сведений, как поэзия Хакани. Все исследователи, соприкасающиеся с творчеством поэта, подчеркивали эту особенность. Информация, содержащийся в Коране и хадисах о христианской религии, термины и понятия христианства, зороастризма, географическая среда Кавказа, где жили христиане, поездки поэта по христианским землям, наряду с тем, что его мать была несторианка, принявшая затем ислам, способствовали тому, что Хакани владел обширными знаниями о христианской религии. Эти знания стали основой большого количества христианской тематики в его произведениях [18-А].

40. Изучение размера аруз в касыдах Хакани привело нас к выводу о том, что все его сто тридцать касыд написаны в двадцати размерах [41-А].

41. В истории таджикско-персидской поэзии Афзалуддин Бадил ибн Али Хакани Шарвани известен своим уникальным поэтическим стилем. В поэтическом поприще он представлен как поэт-новатор и сочинитель, оставивший в наследство множество новых поэтических изобретений [40-А; 41-А].

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

На основе проведенного исследования о месте Хакани в развитии касыды средневековой персидско-таджикской литературы диссертант с целью более глубокого и всестороннего представления литературного наследия поэта рекомендует планировать следующие важные работы:

- Хакани Шарвани является одним из литераторов, который в таджикском литературоведении менее изучен исследователями и остается неизвестным широкому кругу читателей. Чтобы представить этого знаменитого поэта на необходимом уровне, прежде всего следует подготовить и издать диван поэта с исправлениями и пояснениями словаря.

- творческая личность Хакани, как гениального поэта, при противоречии его взглядов на разные ценности заставила исследователей по-разному интерпретировать его духовное состояние. Воссоздание научной биографии поэта на основе психологической критики и историко-автобиографической методологии – одна из задач хаканиоведения будущего.

- разработка и публикация «Тухфат-ул-Иракайн» и «Муншаот» поэта важна также для воспроизведения научной биографии Хакани, поскольку в этих произведениях он смог более подробно описать различные стороны своей личной жизни.

- как поэт-новатор и изобретатель Хакани имеет преимущество перед другими литераторами в обновлении словесных аспектов изобразительного мастерства. Эти преимущества наблюдаются в использовании новых разновидностей сравнения, метафоры и ихама (*аллегории*) в стихах поэта, и они должны подвергаться серьезному научному исследованию, которые должны быть проведены в будущем.

- исследование стиля произведений Хакани является одним из актуальных научно-исследовательских вопросов в литературоведении. По мнению большинства исследователей в области средневековой поэзии, Хакани обладает уникальным стилем и новой творческой школой. Однако стиль его касыд, кажется, несколько отличается от стиля газелей, рубаи и других видов его поэзии. Эти отличия настолько ощутимы, что некоторые исследователи называли его одним из основоположников индийского стиля. Также весьма полезны при изучении стилистики средневековой поэзии восхваления поэта (*фахрия*), считавшего себя основоположником «особого стиля», и Унсури, как создателя «стиля предков».

- изучение стихов Хакани доказывает, что все его восхваления, в которых упоминаются достоинства его речи, основаны на реальности его творческого

опыта. Он один из поэтов, которые впервые указали на «десять стилей поэзии» и считали эти десять стилей основаниями поэтического мастерства. В критике Унсури поэт намекает на восхваления, *тагаззул*, разбор, проповеди и аскетизм. Современные исследователи включили в эти десять стилей такие элементы, как похвала, *замм* (порицание), *истиътоф* (сочувствие), требование, *рисо* (элегия), сатира, *насиб*, *ташбиб*, биография и *муфахара*. В целом каждый из этих содержательных элементов, охватывающих тематический охват творчества поэта, требует отдельного научного исследования.

– роль Хакани в эволюции газели, как показали наши исследования, также огромна. Изучение газелей поэта с точки зрения формы и содержания требует отдельного научного исследования. После Хакани многие поэты находились под влиянием его газелей, и в этом контексте можно провести множество исследований. Также в различных вариантах опубликованных диванов поэта в части газелей включены небольшие касыды и *кут'а*. Необходимо устранить эти недостатки при подготовке собрания сочинений поэта.

– иранские литературоведы проделали большую работу по интерпретации и комментарию стихов Хакани. В целях правильного познания и понимания стихов поэта сегодня необходимо подготовить и опубликовать «Словарь лексики и выражений дивана Хакани», «Словарь сложностей дивана Хакани», а также комментарий дивана поэта.

– к предмету «Анализ литературных текстов» на филологических факультетах весьма необходима подготовка пояснений к текстам из произведений Хакани, поскольку познание и понимание стихотворений Хакани всемерно способствует повышению у студентов эстетического вкуса и восприятия.

– научные выводы диссертации могут быть использованы при написании книг и учебных пособий по истории персидско-таджикской литературы, особенно эволюции касыды от истоков до тринадцатого века нашей эры.

ПУБЛИКАЦИЯ НАУЧНЫХ РАБОТ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

I. В рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

- [1-А]. Шарифов, Б.Б. Муаммой ирфон ва тасаввуфи Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Серия филологических наук. – 2010. – №1. – С. 140-47.
- [2-А]. Шарифов, Б.Б. Шоири ориф [Текст] / Б.Б. Шарифов // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. – 2012. – №1 (17). – С. 151-159.
- [3-А]. Шарифов, Б.Б. Истиқболи Лоҳутӣ аз Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Вестник Педагогического университета. Серия филологических наук. – 2013. – №6 (55. Қ. 2). – С. 297-309.
- [4-А]. Шарифов, Б.Б. Инъикоси истилоҳоти тибби қадим дар ашъори Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Вестник Педагогического университета. Серия обществоведческих наук. – Худжанд, 2013. – № 2 (39). – С. 65-77.

- [5-А]. Шарифов, Б.Б. Арзиши маънавӣ ва эстетикаи мадеҳаҳои Анварӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. – 2013. – №2 (20). – С. 70-76.
- [6-А]. Шарифов, Б.Б. Ҳунарварзии Хоқонӣ дар санъати ташбеҳ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – 2014. – № 4/2 (133). – С. 140-147.
- [7-А]. Шарифов, Б.Б. Таҷдиди матлаъ дар қасоиди Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Вестник Педагогического университета. Серия филологических наук. – 2014. – №3 (58-1). – С. 330-338.
- [8-А]. Шарифов, Б.Б. Саҳнаи хаёл дар шеърӣ Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. – 2014. – №1 (21). – С. 82-91.
- [9-А]. Шарифов, Б.Б. Бозтоби истилоҳоти илми нучум дар шеърӣ Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. – 2015. – №2 (26). – С. 126-135.
- [10-А]. Шарифов, Б.Б. Сувари ихом дар саҳнаи хаёли Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Вестник Педагогического университета. Серия филологических наук. – 2015. – №6 (67). – С. 151-158.
- [11-А]. Шарифов, Б.Б. Вижагии сўгномаҳои хонаводагӣ дар шеърӣ Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Доклады Академии наук Республики Таджикистан. Отдел обществоведческих наук. – 2018. – №1-2 (001-002). – С. 135-143.
- [12-А]. Шарифов, Б.Б. Назаре ба «Хатм-ул-ғароиб»-и мансуб ба Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Вестник Педагогического университета. Серия филологических наук. – 2019. – №1 (78). – С. 127-131.
- [13-А]. Шарифов, Б.Б. Мавқеи ғазал дар эҷодиёти Хоқонии Шарвонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Вестник Академии Образования Таджикистана. – 2019. – №2 (31). – С. 77-87.
- [14-А]. Шарифов, Б.Б. Шукӯҳи осмон ва чилваҳои Офтоб дар шеърӣ Хоқонии Шарвонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Вестник Педагогического университета. Серия филологических наук. – 2019. – 2 (59). – С. 103-108.
- [15-А]. Шарифзода, Б.Б. Назаре ба марсияҳои иҷтимоии Хоқонӣ ва Анварӣ [Текст] / Б.Б. Шарифзода // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. – 2020. – №1/3 (65). – С. 8-15.
- [16-А]. Шарифзода, Б.Б. Оини бодагусорӣ ва мафҳумҳои марбут ба он дар ашъори Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифзода // Словесность. – 2020. – №3. – С. 130-148.
- [17-А]. Шарифзода, Б.Б. Тавсифи созҳои мусиқӣ дар ашъори Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифзода // Словесность.. – 2020. – №1. – С. 43-57.
- [18-А]. Шарифзода, Б.Б. Истилоҳоти марбут ба дини насронӣ дар ашъори Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифзода // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Отдел обществоведческих наук. – 2022. – №3 (268). – С. 170-177.

II. В других сборниках и журналах:

- [19-А]. Шарифов, Б.Б. Хоқонӣ роҷеъ ба сабки худ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Тезисы докладов апрельской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава. – Душанбе: Сино, 1993. – С. 202.
- [20-А]. Шарифов, Б.Б. Мулоҳизаҳои танқидии Хоқонӣ дар бораи Унсурӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Тезисы докладов апрельской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава. – Душанбе: Сино, 1993. – С. 201.
- [21-А]. Шарифов, Б.Б. Хусусиятҳои нақд дар муоризаҳои Хоқонӣ ва Рашиди Ватвот [Текст] / Б.Б. Шарифов / Тезисы докладов апрельской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава. – Душанбе: Сино, 1994. – С.106.
- [22-А]. Шарифов, Б.Б. Худшиносии эҷодӣ ва нақди шеър [Текст] / Б.Б. Шарифов // Тезисы докладов апрельской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава. – Душанбе: Сино, 1994. – С. 112.
- [23-А]. Шарифов, Б.Б. Масъалаи сирқати адабӣ дар афкори шоирони асри XII [Текст] / Б.Б. Шарифов // Тезисы докладов апрельской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава. – Душанбе: Сино, 1995. – С. 221.
- [24-А]. Шарифов, Б.Б. Балоғати сухан аз назари Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Правда жизни и литературные изыскания. – Душанбе, 1994. – С. 98-105.
- [25-А]. Шарифов, Б.Б. Афкори адабӣ ва танқидии Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов. – Душанбе, 1995. – 25 с.
- [26-А]. Шарифов, Б.Б. Нақди ахлоқии Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов. // Литературные изыскания. Книга VI. – Душанбе, 2004. – С. 90-102.
- [27-А]. Шарифов, Б.Б. Суварнигори Ҳадис [Текст] / Б.Б. Шарифов // Язык – опора поклонения. Книга 2-ая. – Душанбе, 2004. – С. 162-176.
- [28-А]. Шарифов, Б.Б. Оинаи ибрат [Текст] / Б.Б. Шарифов // Голос Востока. – 2008. – № 8. – С. 27-34.
- [29-А]. Шарифов, Б.Б. Рӯдакӣ ва Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Тезисы выступления в симпозиуме «Рудаки и и мировая культура». – Душанбе, 2008. – С. 86-88.
- [30-А]. Шарифов, Б.Б. Мувозанаи Хоқонӣ ва Анварӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Сафина. – 2010. – №12. – С. 42-46.
- [31-А]. Шарифов, Б.Б. Мухтассоти қасоиди ахлоқии Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Адаб. – 2011. – №4 (15). – С. 15-24.
- [32-А]. Шарифов, Б.Б. Мухтассоти матлаъ дар қасоиди Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Адаб. – 2011. – №3 (14). – С. 12-17.
- [33-А]. Шарифов, Б.Б. Навқарди матлаъ дар қасоиди Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Материалы научно-теоретической конференции, посвященной 20-летию XVI сессии Верховного Совета Республики Таджикистан под названием «XVI сессия Верховного Совета Республики Таджикистан – основной фактор единения и национального самосознания» (9 ноября 2012 г.). – Кургантүбе, 2012. – С. 281-286.

- [34-А]. Шарифов, Б.Б. Арзиши маънавӣ ва эстетикии мадеҳаҳои Анварӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Материалы научно-теоретической конференции, посвященной 20-летию XVI сессии Верховного Совета Республики Таджикистан под названием «XVI сессия Верховного Совета Республики Таджикистан – основной фактор единения и национального самосознания» (9 ноября 2012 г.). – Кургантюбе, 2012. – С. 286-292.
- [35-А]. Шарифов, Б.Б. Инъикоси истилоҳоти тибби қадим дар ашъори Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифов // Апогея Сатурна (Издание Таджикского государственного медицинского университета имени Абуали ибн Сино). – 2013. – № 4 (13). – С. 66-77.
- [36-А]. Шарифов, Б., Носирӣ, Қ. Истилоҳоти тибби қадим дар ашъори Хоқонӣ [Текст] / Б. Шарифов, Қ. Носирӣ // Щелковый путь и евразийские межкультурные связи (Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной «Году развития туризма и народных ремесел»). – Душанбе, 2018. – С. 287-290.
- [37-А]. Шарифзода, Б.Б. «Айвони Мадоин» ва «Кремл» [Текст] / Б.Б. Шарифзода // Литературные изыскания. Научный журнал. – 2019. – №4. – С. 48-60.
- [38-А]. Шарифзода, Б.Б. Насрониёти девони Хоқонӣ [Текст] / Б.Б. Шарифзода // Голос Востока. – 2020. – №5. – С. 144-157.
- [39-А]. Шарифзода, Б.Б. Масъалаи сирқату сориқу масруқ дар шеър [Текст] / Б.Б. Шарифзода // Пайванд (Вестник съезда таджиков и персоязычных народов мира). – 2020. – №39-40 (1-2). – Душанбе, 2020. – С. 60-75.

IV. Монографияҳо:

- [40-А]. Шарифов, Б.Б. Хоқонӣ ва нақди шеър [Текст] / Б.Б. Шарифов. – Душанбе: Шарки озод, 2010. – 185 с.
- [41-А]. Шарифзода, Б.Б. Хоқонӣ ва таҳаввули қасида дар адабиёти форсии тоҷикӣ (асрҳои X-XIII) [Текст] / Б.Б. Шарифзода. – Душанбе: Шарки озод, 2023. – 416 с.

АННОТАТСИЯИ

кори диссертатсионии Шарифзода Боймурод Бобопур дар мавзуи «**Хоқонӣ ва таҳаввули қасида дар адабиёти асримиёнагии форсии тоҷикӣ (асрҳои X-XIII)**» аз рӯи ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик; равобити адабӣ барои дарёфти доктори илми филология

Калидвожаҳо: Хоқонии Шарвонӣ, Озарбойҷон, Шарвон, Аррон, Саноиҳои Ғазнавий, Фалакии Шарвонӣ, Абулалои Ғанҷавӣ, шарвоншоҳон, адабиёти форсу тоҷик, шеър, қасида, ғазал, маснавий, шеърҳои классикӣ, хоқонишиносӣ, хусусиятҳои сохториву шаклӣ, сабк, баён, ташбеҳ, истиора, ихом, таҷдиди матлаъ, қасидаи комил, қасидаи муқтазаб, мадеҳа, мамдуҳ, марсия, марсияҳои хонаводагӣ, марсияҳои дарборӣ, ҳабсия, зуҳдиёт, қасидаҳои ирфонӣ, мундариҷа, шакл, илми тиб, илми мусиқӣ, илми нучум, хамриёт, насронийёт, авзони қасоид, тазкира, сабки озарбойҷонӣ, сабки хуросонӣ, сабки ироқӣ, суварии ҳаёл, воситаҳои тасвир.

Диссертатсия ба таҳқиқи қасоиди Хоқонии Шарвонӣ бахшида шуда, фарогири муқаддима, чор боб, 22 фасл, 9 зерфасл ва хулосаю китобнома мебошад. Дар боби якум – «Рӯзгор ва осори Хоқонии Шарвонӣ» дар панҷ фасл оид ба рӯзгору осор, мазҳаб, ахлоқ, ҷаҳонбинӣ, мероси адабӣ, мавқеи ғазал дар осори шоир ва перомуни «Хатм-ул-ғароиб»-и мансуб ба Хоқонӣ пажӯҳиш анҷом дода шудааст. Муаллиф дар фасли «Бозофаринии илмии зиндагиномаи Хоқонӣ» масъалаи муҳолифат ва зиддиятхоро дар афқору андешаи шоир ба инобат гирифта, масъалаи бозофаринии рӯзгори ӯро ба миён мегузорад.

Дар боби дуюм – «Хоқонӣ ва таҳаввули қасида дар адабиёти форсии тоҷикӣ» муаллиф дар чор фасл таҳаввули қасида дар нимаи дуюми садаи XI ва ибтидои садаи XIII, нақши қасида дар мадеҳасароӣ, мамдуҳони Хоқонӣ ва мамдуҳони Хоқонӣ аз адибони давр мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Дар боби сеюм – «Мухтассоти қасидаҳои Хоқонӣ аз лиҳози мухтаво ва сохтор», ки аз чор фасл ва шаш зерфасл иборат аст оид ба ҷойгоҳи марсия дар қасидаҳои шоир, сӯгномаҳои хонаводагӣ, марсияҳо дар бораи аҳли дину мазҳаб ва суҳанварон, марсияҳои дарборӣ, расму суннатҳои мотаму азо дар марсияҳои шоир, марсияҳои иҷтимоии Хоқонӣ, «Айвони Мадоин»-намунаи олиии марсияи иҷтимоӣ, мавқеи ҳабсиёт, зуҳдиёти Хоқонӣ ва вижагиҳои ирфони қасоиди шоир таҳқиқот анҷом додааст.

Боби чоруми рисола «Хоқонӣ ва таҳаввули сабки қасидасароӣ дар адабиёти форсии тоҷикии асрҳои X-XIII» унвон дошта, дар он муаллиф таҳаввули сабки шеърҳои форсӣ аз нимаи дуюми қарни XI то ибтидои асри XIII-ро мавриди пажӯҳиш қарор дода, ҳунари шоирии Хоқониро дар таҷдиди матлаъ, ихомофаринӣ, санъати ташбеҳ, анвои истиора, инъикоси истилоҳоти тиббии қадим, илми ситорашиносӣ, созҳои мусиқӣ, мафҳум ва таркибҳои бодагусорӣ, насронийёти қасоиди шоир ва авзони қасоиди Хоқонӣ ба риштаи таҳқиқ кашидааст.

АННОТАЦИЯ

на диссертационное исследование Шарифзода Боймурода Бобопура на тему «Хакани и развитие касыды в средневековой таджикско-персидской литературе (X-XIII вв.)» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01 – Таджикская литература; литературные связи

Ключевые слова: Хакани Шарвани, Азербайджан, Шарван, Арран, Санаи Газневи, Фалаки Шарвани, Абула'ла Гянджеви, шарваншахи, персидско-таджикская литература, поэзия, касыда, газель, маснави, классическая поэзия, хаканиведение, структурно-формальные особенности, стиль, риторика, сравнение, метафора, ихам, обновление начало стиха, полная касыда, сокращенная касыда, панегирик, меценат, элегия, семейная элегия, дворцовая элегия, тюремная элегия, зухдийат, суфийская касыда, содержание, форма, медицинская наука, наука о музыке, астрология, хамрийат, насранийат, размеры касыды, тазкира, азербайджанский стиль, хорасанский стиль, иракский стиль, воображение, средства поэтического изображения.

Диссертация, посвящённая исследованию касыд Хакани Шарвани, состоит из введения, четырех глав, двадцати двух разделов, девяти подразделов, заключения и библиографии. В пяти разделах первой главы под названием «Жизнь и творчество Хакани» подвергаются научному анализу жизнь и поэтического творчества, его религиозные воззрения, морально-нравственные принципы, мировоззрения, литературное наследие, место газели в его творчестве поэта, а также проблема атрибуции его «Хатм-уль-Гараиб». В разделе «Научное воссоздание биографии Хакани», учитывая противоречивые и парадоксальные воззрения поэта, нами ставится вопрос о воссоздании его научной биографии.

Во второй главе - «Хакани и эволюция касыды в таджикско-персидской литературе» автор подвергает анализу эволюцию касыды во второй половине XI - начале XIII века, роль касыды в панегирической поэзии, меценаты Хакани среди правителей и представителей художественного пера.

В третьей главе - «Тематическая и структурная характеристика касыд Хакани», состоящей из четырех разделов и шести подразделов определяется место траурной элегии в составе касыд поэта, анализируются его семейные траурные стихи, траурные касыды о религиозных деятелях и литераторах, о представителях дворца, а также описания поэтом придворных похоронных традициях, обычаев и ритуалов в своих касыдах. Нами подвергаются анализу касыды социального содержания, его «Развалины Мадаин» - лучший образец социальной элегии, а также его тюремные касыды, зухдийат и суфийские касыды.

Четвертая глава диссертации, называемая «Хакани и эволюция стиля касыды в таджикско-персидской литературе X-XIII веков», посвящена исследованию процесса становления стиля касыды в этом историческом отрезке времени. Предметом нашего исследования являлись Поэтическое мастерство Хакани в обновлении начальных бейтов касыды, создание сравнений, амбигуий (ихам), аллегии, разных типов метафоры, использование терминов традиционной медицины, астрологии, науки о музыке выражений и понятия, используемые в питейных застольях, христианская тематика в творчестве поэта и метрика его поэзии.

ANNOTATION

To the thesis of Sharifzod Boymurod Bobopur on the topic «Khāqāni and the development of qasida in medieval Tajik-Persian Literature (X-XIII centuries)» for the degree of Doctor of Philology – 10.01.01 – Tajik literature; literary connections

Key words: *Khāqāni Sharvani, Azerbaijan, Sharvān, Arran, Sanāi Ghaznavi, Falaki Sharvāni, Abula'lā Ganjavi, Sharvanshāhs, Persian-Tajik literature, poetry, qasida, ghazal, masnavi, classical poetry, Khāqāni studies, structural and formal features, style, rhetoric, comparison, metaphor, ambilogy (ihām), renewal of the beginning of the verse, full qasida, abbreviated qasida, panegyric, philanthropist, elegy, family elegy, palace elegy, prison elegy, zuhdiyāt, Sufi qasida, content, form, medical science, science of music, astrology, khamriyāt, nasraniyāt, qasida poetic size, tazkira, Āzerbāijāni style, Khorāsāni style, Irāqi style, imagination, poetics.*

The dissertation which devoted to the study of Khāqāni Sharvani qasidas consists of an introduction, four chapters, twenty-two sections, nine subsections, a conclusion and a bibliography. In the five sections of the first chapter, entitled «The life and work of Khāqāni», the life and poetic work, his religious views, moral principles, worldviews, literary heritage, the place of the ghazal in his work as a poet, as well as the problem of attributing his «Khatm- ul-Gharāib. In the section «Scientific reconstruction of the biography of Khāqāni», taking into account the contradictory and paradoxical views of the poet, we raise the question of reconstructing his scientific biography.

In the second chapter – «Khāqāni and the evolution of qasida in Tajik-Persian literature» the author analyzes the evolution of qasida in the second half of the XI - early XIII centuries, the role of qasida in panegyric poetry, patrons of Khāqāni among the rulers and representatives of the literature.

In the third chapter – «Thematic and structural characteristics of Khāqāni's qasidas», consisting of four sections and six subsections, the place of the mourning elegy in the composition of the poet's qasidas is determined, his family mourning verses, mourning qasidas about religious figures and writers, about representatives of the palace, as well as descriptions poet of court funeral traditions, customs and rituals in their qasidas. We analyze qasidas of social content, his «Ruins of Madāin» - the best example of a social elegy, as well as his prison qasidas, zuhdiyāt and Sufi qasidas.

The fourth chapter of the dissertation, called «Khāqāni and the evolution of the qasida style in the Tajik-Persian literature of the X-XIII centuries», is devoted to the study of the process of formation of the qasida style in this historical period of time. The subject of our research was Khāqāni's poetic skill in updating the initial bayts of the qasida, the creation of comparisons, ambilogies, allegories, different types of metaphor, the use of the terms of traditional medicine, astrology, the science of music, expressions and concepts used in drinking feasts, Christian themes in the poet's work and metrics.